

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
«ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ» КАФЕДРАСИ

БАДИИЯТ ЖИЛОЛАРИ

ИЛМИЙ ТЎПЛАМ

ТОШКЕНТ – 2006

Низомий номидаги Тошкент давлат Педагогика университети
илмий кенгашининг 2005 йил 28 декабрь йиғилишида нашрга
тавсия қилинган.

Тўплаб, нашрга тайёрловчи: **Қурдош Қахрамонов**, филология
фанлари номзоди, доцент,

Махсус муҳаррир: **Сафо Матчонов**, педагогика фанлари
доктори, профессор,

Тақризчилар: **Ҳамиджон Ҳомидий**, филология фанлари
доктори, профессор.
Раҳматилла Баракаев, филология фанлари
номзоди.

© Низомий номидаги ТДПУ, 2006.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

Ҳакимжон Каримов
филология фанлари доктори,
профессор

Бугунги адабий қаҳрамон қиёфаси

Қаҳрамон яратиш бадиий адабиётнинг ҳамिशалик долзарб масаласи бўлиб келган. Собиқ совет адабиётида ҳам Протопованинг «Ижобий қаҳрамоннинг қудрати» мақоласидан сўнг бу борада жуда катта баҳслар кечган. Чунки Протопова ўз мақоласида идеал қаҳрамон масаласини илгари суриб, шундай деганди: «Идеал қаҳрамонда ҳеч қандай камчилик бўлиши мумкин эмас... Сизнингча бу ҳолда схема юз берадими, Йўқ! қайтага бутунлай ўзига хос ёрқин шахсий ҳаётига эга бўлган ажойиб инсонга эга бўлинади» («Комсомольская правда», 1954, 13-июнь). Бу фикрни қўллаганлар ва унинг аксини, яъни ижобий қаҳрамонда камчилик ҳам бўлиш керак деган ақида тарафдорлари ҳам кўплаб бўлди. Бундай мунозаралар 1963-1964 ва ҳатто 1965 йилларда «Литературная газета», «Вопросы литературы», «Новый мир», «Октябрь» журналларида бўлиб ўтди. Бу мунозарага қатнашган адабий танқидчилардан Е.Барчаров, В.Чалмаев, С.Штут, Н.Четунова, Е.Бобровская, А.Дрёмов, А.Твардовскийлар ижобий қаҳрамон ҳақида турли фикрлар айтдилар. Шунингдек ўзбек ёзувчилари ва танқидчиларидан И.Султон, О.Шарафиддинов, У.Норматов, А.Расулов ва А.Қаҳҳор ва бошқалар бу борада яхши фикр юритишди. Кўпчилик қаҳрамонни камчилик билан кўрсатиш, қайси лавозимда ишлашидан қатъий назар, ҳаётий тасвирлаш тарафдори бўлишди. Бадиий асарда қаҳрамон қандай бўлиши керак деган фикр адабий танқидчиларнигина эмас, балки оддий кишиларни ҳам қизиқтирди. Улар ўзларининг ҳаётдан олган тажрибаларидан келиб чиқиб, объектив фикр айта олдилар. Шулардан, бизнингча, ҳатто адабиётшунослардан ҳам кўра тўғри фикрни космонавт учувчи Б.Егоров айтди. У шундай деб ёзди: «Мен келажакда ер юзидаги кишиларнинг ҳаммаси идеал, атлетик ривожланган, хотираси нуқсонсиз, ҳеч нарсадан қўрқмайдиган, сира иккиланмайдиган бўлишига ишонмайман. Ўзининг биологик хусусиятларига, ўзининг мудофаа қилишига интилишига кўра, одам ҳар доим одамлигича қолади. Бу ҳаётнинг асосий

қонунларидан биридир. Келажак кишиларининг ўзига хос хусусияти, менинг тасаввур қилишимча шундай бўлади: одамлар бу инстинктни енга бориб, ҳар доим ҳаётларини бошқа одам учун беришга тайёр турадилар... Ижобий инсон тушунчаси бу инсоннинг Ватанга, жамиятга, кишиларга ўз меҳнатига муносабати билан ва биринчи галда, у таъриф қилаётган гоёлар билан белгиланади» (Келажак қаердан бошланади. «Литературная газета», 1965 йил, 30 январь).

Бу гаплар бундан сал кам 50 йил олдин рус адабиётида айтилган бўлса, бугунги ўзбек истиқлол адабиётида ҳам мазкур масала кўзгалди. Яъни адабиёт қаҳрамони қандай ва ким бўлиши лозим каби савол кўндаланг қўйилди. Кўпчилик ҳозирги бозор иқтисодидан келиб чиқиб, иқтисод масалаларини яхши биладиган, тушунадиган том маънодаги тadbиркор, ишини ибратли тарзда юргизаётган фермерлар бўлмоғи лозим дейишди. Айримлар эса ҳаёт қаҳрамони билан адабиёт қаҳрамонини тенг билишиб, террористларга ва уюшган жиноятчиларга қарши курашда қаҳрамонлик кўрсатганлар ҳамда шу йўлда халок бўлганлар бугунги адабиёт қаҳрамони бўлиши керак деб, шундай бўлмаганлиги учун ҳатто таъна тошини отишди. Маълумки, ҳаётдаги жисмоний қаҳрамонлик билан адабий ҳодиса бир нарса эмас. Шунингдек, ҳаётдаги инсон, у ким ҳамда қандай мавқега эга бўлишидан қатъи назар, асло адабий қаҳрамонга тенг бўлолмайди.

Чунки адабий қаҳрамон бу ижодкорнинг комил инсон ҳақидаги тушунчаси сингари, фалсафий мушоҳадалик билан қайта яратилган идеал инсондир. Унинг прототиби гарчи ҳаётда жуда катта из қолдирган тарихий шахс бўлса-да, адабий қаҳрамон ундан устундир. Адабиётда бунга мисол кўп. Масалан, Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonидаги Искандар образи тарихдаги Александр Македонскийдан устун ёки Алексей Толстойнинг «Пётр I»и айнан тарихдаги Пётр I эмас. Қайта яратилган образларнинг қанчалик ҳаётий, ўз фаолияти, хатти-ҳаракати, гап-сўзи билан ўзига тортадиган, кишига таъсир ўтказиб, уни бир ҳолатдан, иккинчи ҳолатга солиши ёзувчининг маҳоратига боғлиқ. Адабиётга ҳар қандай одамни қаҳрамон қилиб олиш мумкин. Асосийси унинг изтироби, дарди, фожиасида, қувончи, бахти ва аламларида қаламга олинган давр одамларининг ҳаёт ташвишлари ўз ифодасининг топиши ва улар мақсад сари йўналтирилиб, замон, жамият ҳамда тузумнинг долзарб масалалари моҳияти очиб берилишида.

Бу умум жаҳон адабиётининг талабидир. Лекин кечаги совет адабиётида бундай эмас эди. ҳукмрон партия мавзуни ҳам, бош қаҳрамон ким бўлишини белгилаб берарди. Шундан у давр адабиёти эркин адабиёт бўлмай, сиёсатлашган ишлаб чиқариш адабиёти бўлиб, қаҳрамонлари раҳбарлик лавозимидаги коммунистлар эди. У адабиётда инсоннинг ўзи эмас, меҳнати қадрланарди. Оддий инсоний ҳаёт, оилавий масалага бағишланган асарлар майда мавзу саналиб, танқид остига олинарди. Чунки бундай асарлар ҳукмрон мафкурадан ҳоли бўларди. Истиқлол бундай тазйиқларга барҳам берди. Нимани ёзиш ва кимни қаҳрамон қилиш энди ёзувчининг ихтиёрида. Бу дегани оғизга нима келса шуни ёзиш ва қаҳрамонига янги йил арчаси каби дуч келган фазилатни ёки нуқсонни осийш эмас.

Балки азалий миллий ва маданий қадриятларга суянган ҳолда тарих ва бугунги кун воқелигини тўғри ёритиш, воқеалар замирида ётган инсонини комилликка етказишга кўмак берадиган воситаларни қаҳрамонлари хатти-ҳаракатига сингдирган ҳолда такрорланмас хусусиятга эга бўлган ҳаётий жонли, жозибадор инсон яратишдир. Бугунги кун адабиётида шундай қилиняпти. Унинг қаҳрамони кечаги тоталитар жамият адабиёти қаҳрамони каби ҳукмрон сиёсат мафкурасининг жарчиси эмас, ҳар бир ишда адолат тошини тўғри қўядиган, инсонийлик хусусияти қон-қонига сингиб кетган, туйғулари ҳаққоний, том маънодаги ватанпарвар ва ҳар бир ҳаракатининг эзулиги ҳамда фосиқлигига қараб рағбат ва жазо борлигига имон келтирадиган инсондир. Бу ҳолни бугунги кунда яратилган қатор асарларда учратиш мумкин.

Ор-номус, шаън, орият каби инсоний фазилатлар инсониятнинг азалий қадриятларидандир. Бундай фазилатга эга бўлганлар жўмард шахслар ҳисобланган. Нормурод Норқобиловнинг «Орият» ҳикояси қаҳрамони Хусан палвон шундай шахсдир. У фақат ўзининг, оиласининг шаънини ўйламайди, балки қишлоғи ва унинг аҳли ор-номусини ўйлайди, ўзини унга жавобгар ҳисоблайди, қишлоқ шаънига гард юқтирмаслигини инсоний бурч деб биледи. Холпош кампирнинг шаҳарга ўқишга кетган қизи ҳақида ёмон гап оралаб қолди. Нимамиш, қиз ёмон йўлга кириб кетибди. Бу гапни эшитган Хусан полвоннинг бутун дунёси қоронғи бўлди. Бу борада ёзувчи ёзади: «Эшитди-ю, лекин гуруннга қушилмади. Қишлоғига ҳасрат ва надомат ила тикилганича ёнбош тушиб ётаверди. Зоҳиран у жуда сокин эди. Ичида эса олов қийнарди». Қишлоқни бадном қипти!

Уни тўшига тортган ҳар бир наҳс биз тўдақайрағочликларнинг устидан иршанглаб кулади энди! Ўлибмиз ҳаммамиз! Хаёлан у қизга қарши «уруш» эълон қилди. Бир ўйи, қизни тилкалаб ташлади. Бу ўй олдингисидан, кейингилари бундан-да даҳшатли эди.

Ана шунда оила ва фарзанд дегани орийтли йигит учун тушов эканини англади. Англаши баробар ўзини ожиз ва жирканч бир маҳлуқ ўрнида ҳис этди. Қаватида ўтириб, бизам бориб бир мазасини тотиб кўрсак ёмон бўлмасди, дея ҳиринглаган яқин жўрасининг қулоқ-чаккасига тарсаки тортиб юборганини билмай қолди. Маълумки, жўмард одамнинг ўйи билан амалиёти бир бўлади. Ҳусан полвон ҳам фақат ўйлаш билан чекланмайди, қишлоққа ёғилган маломатни амалиётда даф қилади. У шаҳарга келиб қизни топади. Ҳақиқат ойдин бўлгач, масалани кўндаланг кўяди. Яъни «Унда менга Хотин бўласан», - деди қатъий оҳангда. – Сени бугун ё чавақлаб кетишим керак, ё қаро қисматингга шерик бўлиб, номингни оқлаб олишим лозим! Эмасам, қишлоқнинг шўри қурийдим! Кўринган ит устимиздан иршанглаб кулади! – Э-э, куляптиям! Ҳусан полвоннинг тутган иши янгилик эмас.. Қадимда аждодларимизнинг аксарияти шундай орийтли бўлишган. Улар ножўя қадам босганларни муносиб жазосини беришган. Шундан орийт, шаъни деган нарса кучли бўлган, оқибатда ўртадан иймон, эътиқод, диёнат кўтарилмаган. Бу фаолият ўзига хос тарбия ҳисобланган. Бундан кўринадики, қадимда инсоний комиллик фақат билим, маънавият орқали эмас, аъмоли билан ҳам белгиланган. Демак, бугунги кун адабиётининг қаҳрамони тийнатида аждодларимизга хос бўлган инсоний хусусиятлар ўз ифодасини топмоқда.

Маънавиятга илоҳий нур деган таъриф берилади. Масалага чуқур ёндашилса бу таъриф тўғри. Чунки борлиқдаги ҳақиқат моҳиятини ҳамма англаб етмайди. Ички имкон, иқтидорга эга, агар аниқроқ айтсак оллоҳ юқтирган банда бунга муяссар бўлади. Бу нарса онанинг пок меҳри, оилага, ўз жуфти ҳалолига садоқати туфайли болага ўтада ва унинг руҳини поклайди. Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Маҳзуна» ҳикояси қаҳрамони фаолиятида бу ҳақиқат қалбан ҳис қилинади.

Маҳзуна аввал ҳам, турмушга чиққач ҳам «замонавий аёллар», яъни эркалар билан баббаравар қадаҳ уриштирадиган, улар билан тап тортмасдан муомала қиладиган, овозининг борича куладиганлар даврасида бўлмаган. Бу ундай ҳолатни у руҳан ҳеч ҳазм қила олмайди. Эри Мақсаджон бундай давраларга кўп судраган

бўлса-да, бормаган. Лекин Мақсаджоннинг бу сафар «... йўқ ҳамма хотини, эри билан келади, бир ўзим сўппайиб борсам уят бўлади» деб туриб олгани учун мажбур бўлади.

Меҳмондорчиликка келгач, ўзини жуда ноқулай сезади. Айниқса эрининг раҳбари Бўри Собитовичнинг кўзи бутун баданини тешворгандай бўлади. Бу ҳам етмагандек ичишга ундайди. Айниқса унинг меҳмондорчилик тугаганда, даҳлизда пальтосини кийгизиш ҳолати Маҳзунани адои тамом қилади. Бу хусусиятда ёзувчи шундай ёзади: «... Маҳзуна чап елкасида қўланса исни туйди, пальтони кийиб улгурмай, икки кафт икки елкасидан қисиб ушлаганини, бояги қўланса ис пуркаётган оғиз ёноғига теккудек яқинлашиб, «қўнғироқлашамиз» ... деганини эшитди! ... Маҳзуна орқасида ўлим шарпаси қоядек тургани, у совуқ бармоқлари билан ҳадемай бўға бошлашини олдиндан билгандай ва тақдирга тан бергандай илкис бўшашди - қўл-оёғида мадор кетди- устидаги пальто жонлиқ, аъзои бадани бежодек бошидан ҳуши учди».

Маҳзунанинг меҳмондорчиликдан сўнг ички изтироблари бевосита китобхоннинг жисмига қўчади, туйғуларини жунбушга келтиради, бу ҳол ўз навбатида руҳини поклайди. Оқибатда шундай аёллар қўлида тарбия топган авлоднинг руҳи пок, соғлом, эътиқоди мустаҳкам маънавиятли бўлишига имон келтиради. Маълумки, аввалги адабиётда аёллар хатти-ҳаракати, зоҳирий кўриниши тамом бошқа мақсадда тасвирланарди. Уларнинг ҳусн-таравоти тасвири кўпроқ ўзга эркакнинг диққатини жалб қилишга йўналтириларди. Бўри Собитовичга ўхшаганларнинг хатти-ҳаракатидан, улар ўзларини Маҳзуна каби ҳақоратланган эмас, балки шундай одамни ўзига жалб қилганидан мамнун ҳолда инкишоф қилинарди. Агар бир сўз билан айтсак, ёзувчиларимиз оғизда Зигмунд Фрейд қарашларига қарши эдилар, амалда эса унинг назариясини тарғиб қилишарди. Оқибатда миллий хусусиятлардан чекинилди.

Инсоннинг руҳи фақат яхшилик оламидан эмас, ноинсонийлик дунёсидан ҳам покланади, қачонки у фикрлаш қобилиятига эга бўлса. Хулқар Тўйманованинг «Омонат» исми ҳикояси худди шу фалсафий ҳақиқатдан сабоқ беради. Саксон ёшда Шарофат момо қаттиқ оғриб қолади. Яқинларини қийнаб қўйганидан ҳижолатда. Лекин ботинан шу кун келишини бунча кутаётганини ҳис қилади. Кўпчилиги буни сездирмасликка интилади. Кичкина келини Ойдин эса ҳеч андишасиз бу ҳолни намоеён қилади. Касал одамни жеркийди, ҳатто «Ҳм, жа-а инқиллаб ётибсиз?! ўндан кўра ип

чийратинг, ётаверсангиз ланж бўласиз!»- дейди. Ойдин урчуқда йигирилган ипларни думалоқлаб унга опкеб ташлайверади. Момо ҳоли етганча уларни тийратиб пишиқлайди, чийратилган ипларни ранглаб каттагина шолча тўқиса бўлади. Тоби қочгандан бери бу юмушни бажаролмай қолган.

Мустақиллик даврида ёзилган аксарият асарларнинг замирида имонга даъват ётади. Бу бежиз эмас. Чунки фосиқлик оламига қадам босишлик имонсизликдан келиб чиқади. Имонсиз ва мунҳатларнинг бу дунёси бор. Лекин фосиқларнинг касри албатта яқинларига уради. Абдуқаям Йўлдошнинг «Сўқир» номли ҳикоясида мана шу ҳаётий ҳақиқат қаҳрамонлари қисмати орқали ғоят ишонарли тарзда инкишоф этилади. Асар муаллиф тилидан ҳикоя қилинади. Ҳикоянинг фаол қаҳрамонларидан бўлган Мўминбой акани китобхонга шундай таништиради: «Мен келсам ҳисобчимиз, ўлгудай пишиқ-пухта, бунинг устига муғамбир, уйига бориб қолсангиз ичимликнинг зарари ҳақида эзмаланиб гапираверадиган, бу ерда эса, текинлиги учун ҳиссасини миқ этмай ютаверадиган, қолган-қутган газак-пазакларниям чўнтагига уриб кетишдан истиҳола қилмайдиган Мўминбой ака аллақачон ҳовузга тушиб, артилган бодрингдай сип-силлиқ бўлиб ўтирибди». Ҳикоя воқеалари замирига сингдирилган ғоя мана шу одамнинг фаолияти борасида очилади.

Инсон жисмонан кучли бўлиб, руҳан заиф бўлса, ундай инсон ҳеч қачон жўмард бўлолмайди. Абуқаям Йўлдошнинг «Эътироф» ҳикоясида мана шу фалсафий ҳақиқат инкишоф қилинади. Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, маънавиятдан ҳоли бўлган қалб нурсиз, яъни ҳақиқат нуридан бебаҳра бўлади. Бундай кўнгилни худбинлик занги, ғараз чирки эгаллаб олиб, руҳиятида жаҳолат устунлик қилади.

Маълумки, тананинг ривожини учун озиқ зарур. У қанчалик табиий, химикатлардан ҳоли бўлса, инсон жисми учун шунчалик фойдали бўлиб, уни соғломлаштиради. Руҳни соғломлаштириш учун ҳам озиқ керак. Бу маънавий озиқдир. Жамила Эргашеванинг «Зубайда», Шоим Бўтаевнинг «Шўродан қолаган одамлар» қиссаси, Пиримқул Қодировнинг «Она лочин нидоси» романи ана шундай руҳга катта маънавий озиқ бериш иқтидорига эгадир.

Ж.Эргашеванинг қиссаси янги тамойил йўналишида ёзилган. Унда тоталитар тузум пайтида чоп этилган кўпчилик асарлардаги каби қаҳрамонлари ўша даврнинг етакчи мафқураси измида ҳаракат қилмайди, уларнинг барча фаолиятлари, туйғулари, ҳиссиётлари, ўй-фикрлари, орзу-умидлари, янгилишлари, хатти-

ҳаракатлари ўта табиий, жонли, ҳаётийдир. Унда воқелик эмас, инсоннинг қисмати, фожеаси, дардлари, фосиқлар туфайли юзага келган қалб оғриқлари-суфайдо етакчилик қилади. Шундан киши руҳига таъсири каттадир.

Қисса воқеа фосиқлик дунёсининг инкишофи асосига қурилган. Эзгулик олами Зубайда, Қурбонгуллар ташкил қилса, фосиқлик мунҳатлик дунёсини Нормурод, Ҳикматулло, Матлар фалоятида ўз ифодасини топади.

Зубайда эри ҳаётлигида фосиқлик дунёсига дуч келмагани учун бутун оламни эзгулик чуллаган деб биларди. Чунки унинг ўзи ва эри Ўташбек покдимон хилқатлар эди. Лекин ҳаёт Зубайда ўйлаганча эмас, айниқса 70 йиллик замон ҳазрат Навоий айтганидек, «Ёмонга гул берди, яхшига деб хор... ёмонга бахт берди, яхшини бадбахт» эди. Бу ҳақиқат Зубайда ва Қурбонгул қисматида ўз ифодасини топади.

Зубайда Эри вафотига уч ой бўлганда фосиқлик дунёсига дуч келди. Қайниси Нормурод кечаси босқинчилик қилди. Лекин Зубайда таслим бўлмади. Зубайда унинг бу ифлослигини ичига ютди. Эрига кўп яхшиликлар қилган қайноғаси Бектош акадан андиша қилди. Бироқ бу мунтаҳ таъқиб қилишни қуймади. Ишдан вақтлик келиб Зубайдани пойлади. Ҳеч нарсадан беҳабар Зубайда ошхонада ҳамир қораётганда эшик бекитилиб, унга ташланди. «Шаҳд билан олдинга ўтиб, ўқлоғ ўқталаётган нозиккина вужудни бағрига олди», худди шу он эса хотини Бибинор келиб қолди. Эрининг руҳи олдида қилган бутун тоат-ибодатлари бита фосиқ деб бир пул бўлди. Айниқса, Бибинорнинг «Буни кўрганда нимага тумтайиб олади десам мен анқовни чалғитиш учун артистлик қилиб юрган экансизда! Уятсиз! ... Кўккинани кийиб, мен ҳам укангга ўйнаш бўлай!» деган гапи Зубайдани адои тамом қилади. Энди бу уйда туриш ҳам мумкин эмас эди. Бу ҳол пок инсонлар учун катта фожиадир. Маъсум Зубайда бошига аввалги фожиаси етмагандек, яна бу маломат. Қиссанинг шу ўринлари киши қалбини титратади, фосиқлик дунёсининг найрангларида оғоҳ бўлиб, қалби ўртангани учун инсонийлик сари бир қадам олға ташлайди.

Қиссада фосиқлар дунёси тасвири бу билан чекланмайди. Қурбонгул қисматида янада аянчлироқ ўз ифодасини топади. У тўй кечаси ўзининг бокира эмаслиги айтади. Унга ўз банги отаси Матлаб ўн тўрт ёшида онаси кичкина укаси билан касалхонага тушганда бадном қилганди. Мўмин Қурбонгулни инсонийлик қилиб эмас, тўй харажатларини ўйлаб ҳайдамади. Лекин турмуши

турмуш эмас, дўзахнинг ўзи бўлди. У тўғри маънодаги оташда эмас, ор-номус оловида қовурилади. Комиллик йўлида ҳаракат қилган, фаросатли кишига бу ҳақиқий оловда куйишдан ҳам оғир эди.

Йиллар ўта бошлади, фосиқлик дунёси эса Қурбонгулнинг асабларини кемириб борарди. Бу охири ўз ишини қилди. Чунки ҳамма нарсанинг чегараси бор. Ички изтиробдан қалбдан чакиллаб томган қон йиғилиб, бир кун юракдан отилиб чиқиши табиий ҳолдир. Шундай кун келди. Бундай бўлишига дашномлари катта роль ўйнайди. Бу эса ўз навбатида Қурбонгулнинг хатти-ҳаракатини асослайди. У отаси банги Матлабни пичоқлаб, фосиқлик дунёси келтирган азобларга барҳам берди.

Маълумки, инсон мураккаб хилқатдир, айниқса фосиқ ва мунҳатлар. Уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракати ғаразли, мақсад сари йўналтирилади. Улар инсон руҳиятини англашда ҳам анча билимдон шахс ҳисобланади. Бирлари (Нормурод сингари) инсон туйғуларини жунбушга келтириб, иродани букиш ҳисобига ўз мақсадига эришса, ўзгалари эса ўта зиёли, ақлли, хокисор кўринишга интилиб, ўзлари хусусида яхши фикрлари ғоят секинлик билан уйғотиб бориб режасини амалга оширади. Бу кабилар ғоятда хавфли шахсдир. Чунки бундайларнинг кишининг ҳам жисмига, ҳам мулкига чанг солишади. Ҳикматулло ана шундай одамдир. У Убайдага ҳақиқий ошиқ, унинг шикаста кўнглига малҳам бўлишга ишонтиришга интилганда, катта мақсадни, яъни Ўташбекдан қолган ҳовлини соттириб, машинага эга бўлиш ва таралабедод қилиб юришни кўзда тутди. Зубайда иккинчи марта фосиқлик оламига дуч келади.

Жамила Эргашева ёзади: У (Зубайда) йўлакка кириши билан мамақалди роқ гумбуради. Осмоннинг қоп-қора булут қоплаган кўксига чақин ўтли ханжарини санчди. Оғриқданми, аламданми, осмон «дод» деб юборди. Сўнг узоқ йиғлади.

Кўзларига кўнган бор гардлар, юрагига ботиб ётган дардлар, кенгликда қиёси йўқ кўксини гала-гала-гала қора булутлар-ҳаммаси ёш бўлиб, ёмғир бўлиб оқди, оқаверди. Эрта тонгда тип-тиниқ зангори осмонни кўриб, қуёшнинг кўзлари ёниб кетди. Янги, ёруғ бир кун дунёга келди. Ҳа, эзгулик галаба қилди. Зубайда жисмидаги ташқи ғуборни табиат ювиб туширди, фосиқлар оламининг турфа найрангларига ишончдан туғилган сувайдони эса пок қалбнинг тиниқ булоғидан сизиб чиққан ёшлар ювиб юборди. Эзгулик, яъни Қурбонгулдаги жўмардлик, поклик Мўминни ҳам ўзига келтирди. Қурбонгул қамалгач, эрига

ҳақиқатни айтди. Мўмин Зубайдани учратганда шундай дейди: «Эсим оғиб, тентак бўлиб қолай дедим... Болаларимни ўйлаяпман. Онаси бундай бўлгач, букилиб қолишди. Шулар хўрланмасидан, Бирон жойларга кўчиб кетайлик». Бу гапда рамзийлик бор, у бутунлай поклик оламига қадам қўймоқчи. Бундай йўл тутишга Зубайда, Курбонгулларнинг оппоқ қалб дафтарида фосиқлик дунёси қолдирган сувайдо ундади. Чунки ўта нафрат кишини ўша нарсадан фориг бўлишга қатъий ундайди. Мазкур қисса воқеалари ҳам шундай кучга эга. У фосиқлик дунёси, фосиқ, мунҳатлар оламига нафрат уйғотиш, унинг турфа найрангларида огоҳ қилиш орқали эзгулик оламига олиб кириш билан кишини комил инсон бўлиш сари даъват этади.

Киши ўзи яшаб турган оламни бутун мураккаблиги билан ҳис қилиши, англаш унинг маънавиятидан далолатдир. Шоим Бўтаевнинг «Шўродан қолган одамлар» қиссаси шўро давлати ва унинг оламларининг ҳақиқий қиёфасини ёритиб бериш борасида ўз-ўзини англатади. Маълумки, ҳамма иллатларнинг асоси инсофсизлик, адолатсизлик ва инсонни шунга кўриниш, уни қонун деб қабул қилиши. Қиссада бу ҳақиқат назоратчи ва унинг уқаси фаолияти тасвири орқали кишига англатилади.

Назоратчи қамалиб чиққанлардан нафратланади. «Аблаҳликлари алайно ошкор кўриниб турибди», - дейди. Бундай фикр жамият томонидан қўллаб-қувватланиши, ҳайбаракалла қилиниши назоратчини баттар ҳовлиқтиради. Уларнинг ҳаммасини отиб ташлаш лозим. Шундагина «... уларсиз ер юзини беҳиштдек тасаввур қилиш мумкин бўларди», - дейди. Ўзи билан эса иши йўқ. аслида жамиятнинг бузилишига улар эмас, балки инсон қалбидан жуда усталик билан имон, инсоний ҳамият, гурурни олиб қўйиб, унинг ўрнига мутелик туйғусини солиб қўйган, ўз тарихидан жудо қилиб, ўзлигини билдирмаган жамият эканлигини англашга ақли ноқисдир.

Ўзи яшаган шўро жамияти мафкураси назоратчи руҳига шунчалик ўрнашганки, у бутун инсонийликнинг бурчи фақат шўро қонунларига бўйсунушдан иборат деб билади. Шундан у қамоқдаги ўз ўғли Тошмуродни исми билан эмас, номери ила тўқсон олтинчи деб айтади. Хотинининг жанозасида ҳам маракада эмас, постда тургандек устибошда камари қисиб боғланган ҳолда туради. Зимдан махбус — Тошмуродга қараб қўяди. Хотинининг қабрига тупроқ тортилиб, мулланинг тиловатидан сўнг барча тарқалгач, назоратчи ўзини бошқача ҳис қилади. Унинг ичи бирдан

бўшашиб, қандайдир оғир юкдан халос бўлади. У ўглининг «Ота, юринг энди...» деганига қандайдир итоатгўйлик билан «Ҳозир, ўғлим» дейди. Ҳа, унинг қалбига Шўролар томонидан кўрғошиндай қуйилган бурч, вазифа, масъулият ўрнини бир зум имон эгаллаган эди. Чунки назоратчи биринчи марта охиратни ўйлаганди. Қисса нафақат киши қалбидаги, балки, кечаги куннинг иллатлари ва бу иллатларнинг инсон руҳиятига, табиатига таъсири моҳиятини англатиш борасида киши қалбини поклайди. Демак, инсон руҳининг соғломлашига кўмак беради.

Ички кечинмалар, туйғулар, ҳислар инъикоси орқали инсон қиёфасининг тўла намоён бўлиши бадиийликнинг муҳим мезонидир. Бу ҳол, ўз навбатида истиқлол адабиётининг ўзига хослигини белгилайди. Нормурод Норқобиловнинг «Қоялар ҳам йиғлайди», «Тоғ одами» қиссалари бунинг ёрқин мисолидир. Қисса қаҳрамонлари жўмард одамлар. Маълумки, жўмардликнинг мезони мардлик, адолатлик, поклик, ватанпарварликдир. Эрназар полвон ҳам («Қоялар ҳам йиғлайди»), Жондош («Тоғ одами») ҳам оддий меҳнаткаш, катта амалга, юксак билимга ҳам эга эмас кишилар. Шундай бўлса-да, киши уларга меҳр кўяди, севиб қолади, хатти-ҳаракатларини қўллаб-қувватлайди. Сабаби уларнинг қалблари поклик, ҳалоллик, диёнатлик билан йўғрилган. Шундан уларнинг фаолияти кишиларни ўз қилмишларини тарози палласига бир солиб кўришга ундайди. Ҳаёт фалсафасидан маълумки, шундай қилганда киши ўзининг қандай шахс эканлигини англайди бу эса яхшиликка, эзгуликка ташланган қадамдир. Демак, ҳаёт, турмуш ва инсон нима учун яшаётганини фақат катта сиёсатдон олимлар эмас, ҳаётнинг ўзидек мусаффо қалб одамлар ҳам англатиши мумкин. Англатганда ҳам жуда тушунарли, кишиларнинг қон томиридан қалбига бориб уриладиган тарзда англатади. Бундай қилишликларини бадиий асар уддасидан чиқади. Қачонки истеъдодли ёзувчи томонидан ёзилса. Мазкур қиссалар шундай характерга эгадир.

Маълумки, ҳар қандай кучли фалсафий ғоя агар инсон фаолияти, уларнинг руҳий дунёси орқали очиб берилмаса, унинг ижобий натижа бериши душвор. Н.Норқобилов буни яхши англайди. Шундан у кишига айтмоқчи бўлган фикрини қаҳрамонлари фаолияти билан боғлиқ воқеалар замирига сингдиради.

Эрназар полвоннинг ҳар бир ҳаракати - қадам босиши, ўтириши, атрофга нигоҳ солиши, гапириши манераси мақсад сари йўналтирилган. Яъни бу нарсалар унинг қандай шахс эканлигидан далолатдир. У ўз эътиқоди ва ақидасига эга шахс. Унингча жўмардлик-

нинг асоси оила. Шундан унга қилча хиёнат аралаш керак эмас. Эрназар полвон бунга қатъий амал қилади, фарзандларини ҳам шу йўлга даъват этади. Ўғли Ўсарнинг ноҳўя ҳаракатини тағига етгач, унга шундай дейди: «Ўша аёлда кўнглинг бор экан, буйтиб яшириб юрмай, Аҳмад полвондай Эл-юртга билдириб, ҳалоллаб олмайсанми? Агар келин томондан хавотиринг бўлса, мана мен бор. Гаплашаман тушунтираман. Хўш, нега индамайсан, ҳалоллаш ниятинг борми ўзи?» Лекин Ўсар бош чайқайди. Отанинг «... ҳалоллайсан энди», деган қатъий талабига «Кимлардир искаб кетганни-я», - деди. Бу гапдан ота англади-ки ўғлининг қонига шайтоннинг ин қурганига анча бўлган экан. Бу борада ёзувчи шундай ёзади: «У ҳаёлини чалғитиш учун ўғлининг елкаси оша қаршисига, арчазорга, сўнг каттакон харсангтошга турмулди. Жувоннинг гуноҳқорона сиймоси харсанг қатидан силқиб чиққандай туюлди. Кўзларини чирт юмиб, бошини ўнгга бурди. Кўз очиб, тик қояни кўрди. Қоя бети инсон чеҳрасига ўхшаб кетишини энди пайқагандек, унга диққат билан тикилди. Қоя юзида нам кўрди. Тунда кўнган қалин шудринг қуёш тағида эриб, қоя бети бўйлаб сизмоқда эди... Шу топда қаршисида ўғли эмас, Файбулла чол ўтирганда, тўсатдан миясига келган фикрни яширмаган, қаранг, қоя йиғлапти, деган бўларди».

Бу фикр рамзий маънога эга. Маълумки, инсоннинг тириклигини таъминлайдиган сув тоғу тош, қоялардан сирқиб чиқади. Улар ўз бағриларида кир-чир, губорларни олиб қолиб, инсонга мусаффо, барча иллатлардан ҳоли обизамзамни оқизади. Бундай бўлиши бежиз эмас. У Аллоҳнинг инсонга инояти ва ўз навбатида, талаб-истагидир. Яъни ҳар емишнинг мусаффо обзамзамдан бунёд бўлар экан, тананг ҳам, руҳинг ҳам шундай бўлмоғи даркордир. Маълумки, пок, тоза қонда шайтонга ўрин йўқдир. Лекин тоза қонни булғаб (Ўсарнинг ичимликка мойиллиги), шайтонга макон беришидан, қоялар ўз меҳнатини беҳуда кетганлигидан йиғлайди.

Ҳаётда инсон қўли билан яратилган, юзага келтирилган барча нарсани йўқотиш ёки барпо қилиш мумкин. Лекин ноҳақлик ва адолатсизлик туфайли инсоний ғурур ва шаъннинг топталиши оқибатида қалбда юзага келган сувайдони йўқотиб ҳам, ўчириб ҳам бўлмайди. Чунки у инсоннинг вужудига жойлашади. Уни йўқотиш ўзини ҳам жисман йўқ қилиш демакдир. Табиийки, сувайдо юракда бўлгач, кишини безовта қилади. Башарти инсоннинг инсонийлигини белгилаб берадиган шу туйғу устидан кулинса, мазах қилинса, бу ҳол дунёдаги барча ёвузликлардан ҳам кўра ёвузликдир. Кўнгил туйғулари пора-пора қилинган қалб

изтироби эса юзрча азоблардан ҳам кўра азоблидир. Чунки унда инсоннинг кўнгил майли билан маънавий олами, одамийлик ва инсоний қисмат, тақдир юзма-юз келади. Албатта бу хусусият барча одамлар учун эмас, жўмард инсонларга хос хусусиятдир. «Тоғ одами» қиссасининг қахрамони Жондош шундай шахсдир.

Қайсики бадиий асарда инсоний ички кечинмалар жараёни, изтироблар моҳияти ўзининг фалсафий талқинини топса, ўша асарнинг инсон маънавиятига таъсири ката бўлади. Пиримқул Қодировнинг «Она лочин видоси» романи ана шундай асардир. Унинг шу фазилати китобхон қалбини забт этади ва маънавий оламини бойитиш орқали ўз ҳаёт йўлини тўғри белгилашга имкон туғдиради. Бу нарса, ўз навбатида, жамиятнинг инсонийлашувига, демократиянинг янада кучайишига асос ҳам бўлади. Чунки халқи комил бўлган жамиятдагина адолат ва инсон манфаатларига йўналтирилган қонун ҳукм суради. Романнинг инсон камолотидаги энг муҳим хизмати одамийлик, маънавиятнинг замири, илдизи илмда эканлиги шахслар тимсолида ўз исботини топганлигидадир.

Зукколикнинг белгиси билимдон, зеҳни ўткирлик билангина белгиланмайди, балки фикр нури инсон зийнати орқали унинг ниятини уқиб олиш, юз бериши мумкин бўлган воқеани олдиндан англаб олиш ила намоён бўлади. Роман қаҳрамонларидан бири Гавҳаршод бегим ана шундай хусусиятга эга аёл. У ўғиллари Улуғбек ва Бойсунқур Мирзо, фарзандлари Абдуллатиф ҳамда Алоуддаврани тарбиясига олди. Алоуддавла кейинчалик момосининг тарбияси ва ҳаракати туфайли Шохруҳ саройида девонбоши- вазир даражасига кўтарилади. Бу ҳолат атрофдаги қора булутларни тарқатолмай, қалбидаги бахиллик, мансабпарастлик уруғининг унишига имкон туғдирган Абдуллатифнинг ниятини ошқора намоён этишга олиб келди. Қиличбозлик машқини ўзини тия олмай ростакам жангга айлантирди. Оқибатда Алоуддавранинг бармоғини қилич кесиб кетади. Бу қилмиши учун Гавҳаршодбегимнинг берган дашномидан аразлаган Абдуллатиф Жунайд Бўта каби сирдош беги билан Самарқандга кетиб қолади. Бу воқеадан сўнг Гавҳаршодбегим Шохруҳга шундай дейди: «Фарзанд меҳри ёшга қарамас экан, ҳазратим. Мен тўнгич ўғлимиз Улуғбекни жуда соғиниб юрибмен. Аммо неварамиз Абдуллатифнинг феъли ёмон. Ҳалитдан тожу-тахтга ҳавасманд.

– Мен ҳам буни сезиб юрибман. Баъзи Самарқанд беклари Улуғбекнинг мадрасада мударрислик қилиб, илми нужумга берилиб кетганидан норози. Улар Абдуллатифни отасидан кўра

подшоликка муносиброқ деб билар эмишлар. Махфий ахборотлардан шуни билганим учун Улуғбек мирзонинг тинчини ўйлаб, Абдуллатифни Хиротдан кетказмай юрган эдим.

– Рост. Абдуллатиф Улуғбек учун ҳам хатарли. Рухсат беринг, мен бориб уни қайтариб келай! – деди Гавҳаршодбегим».

Бундан кўринадики, Абдуллатифнинг тийнатида тахтпарастлик балоси ёшлигидан ёпишган. Буни Гавҳаршодбегим, Шоҳруҳ мирзолар закий шахслар бўлгани учун илғашган, унинг олдини олишга интилишган. Мазкур эпизод ҳаётнинг муҳим фалсафий ҳақиқатидан дарс беради. Яъни ота-она бола тийнатидаги ўзгаришни илғаши зарурлигини, шунга ўзини иқтидор қилиб тарбиялаши даркорлигини.

Ёзувчи она-бола меҳри тасвирида инсоний ҳислатларни кўрсатар экан, ўз навбатида, унинг илдизини ҳам очиб беради. Улуғбек онасига шундай дейди: «Ҳазрат онажон, ёдингиздами? – деди Улуғбек, – мен уч тўрт ёшлик бола эканимда Ҳамза ибн деган қиссахоним бор эди.

– Ҳа, ҳа, узоқ Султонияда, Табриз томонда. Ҳамзани соҳибқирон бобоингиз сизга қиссахон қилиб тайинлаган эди». Демак, Улуғбек ёшлиқдан адабиётга ҳавасманд бўлган. Ундаги маънавиятнинг, комилликнинг илдизи ана шунда.

Кимки эзгуликка қарши ҳаракат қилар экан, бу унинг руҳидаги яхшилик фазилатининг устидан шайтоннинг галабасидир. Шайтон галаба қилмаслиги учун инсон соғлом руҳга эга бўлмоғи даркор. Инсонга бундай руҳни кўриб ўтганимиздек адабиёт беради.

**Боқижон Тўхлиев, филология
фанлари доктори, профессор**

Байт поэтикаси

«Қутадғу билиг» маснавийларининг ўзига хослигини белгилаш учун унинг байт қурилишига эътибор қилиш муҳимдир, чунки байт араб-форс поэтикасига мувофиқ шаклий жиҳатдан ҳам, мазмунига кўра ҳам тугалланган шеърый нутқ бирлиги ҳисобланади¹. Шунга кўра шоирлар ҳам, классик поэтика мутахассислари ҳам байт қурилишига алоҳида эътибор билан қарашган, ҳатто байт қурилиши билан алоқадор поэтик санъатлар

¹ Қаранг.; М- Н, Османов. Синтаксическая структура бейта /на примере «Дивана» Хафиза/. – Проблемы восточного стихосложения. М.: «Наука». 1973. стр. 60-67.

ҳам мавжудки, улар байтнинг ритмик-синтактик қурилишини ҳам бошқариб туради. Бу ерда «тасреъ» ҳақида тўхташ ўринлидир.

Бу санъат моҳияти байт мисраларининг ўзаро ритмик-семантик муносабати билан изоҳланади ва улар турлича кўринишларга эга бўлиши мумкин².

1. Биринчи мисра мазмун ифодасига кўра мустақил бўлади. Кейинги мисра қўшилганда ҳам улар ўртасида мантиқий тобелик сезилмайди, уларнинг ҳар бири ўзича мустақил мазмун ифода қилади:

Неча қилғу ишлар бўр ичса қалур,

Неча қилмағу иш эурса келур. (2067)

Қанчадан-қанча қилиниши лозим ишлар май ичгач,
қолиб кетади.

Қанчадан-қанча ноҳўя ишлар кайф қилгач содир
бўлади.

Маснавий байтларининг асосий қисми шу усулда яратилган, зеро байт мисраларининг бундай тузилиши жуда қадрланган ва у *тасреи комил*, яъни етук тасре деб номланган.

2. Биринчи мисра мазмунан мустақил бўлади, бироқ унга кейинги мисра қўшилиши билан унинг тобелиги сезилади, бунда кейинги мисра мазмунан мустақил бўла олмайди:

Яғи қачса таб қил эзарма йирақ,

Қали яндрю янса, қачумас азақ.

Агар ёв қочса, бас қил, изидан узоқ борма,

(Чунки) орқага қайтсанг, оёқ қоча олмайди

(яъни оёқ чарчайди).

3. Биринчи мисра мазмунан мустақил бўлмаслиги мумкин:

Бақа кўрдум эмди бу ишта менга

Салаҳи курунмаз, эй эрсиг тўнга.

Боқиб кўрдим, энди бу ишда менинг учун

(ҳеч қандай) салоҳият кўринмаётир, эй мард баҳодир

4. Биринчи мисра мазмунан муаллақ ҳолда бўлади, яъни у нисбий тугал фикрни ифодалашига қарамай кейинги мисранинг бош қисми унга боғлиқ бўлади:

Туман ту агилар, ажун тангсуқи,

Уларда бўлур, эй билиглиқ ақи.

Турли-туман қимматбаҳо нарсалар, дунёнинг тансиқ
(нарсалари)

Уларда бўлади, эй билимли, сахий.

Байтнинг бундай структураси форс-тожик адабиётида

² Бу ҳақда қаранг: Атоулло Ҳусайний, Бадоев ус-саноев, 44-47-бет.

номўтабар ҳисобланган, шунга кўра уни *таълиқ* (боғлиқлик, алоқадорлик) дейилади.

5. Мисраинг мазмуний мустақиллиги шу даража бўладики, уларнинг ўрни алмаштирилган тақдирда ҳам маънога ҳеч халал етмайди;

Не эзгу иш эрди ўлум булмаса.

Не кўрклуғ иш эрди киши ўлмаса.

Ўлим бўлмаса қандай эзгу иш бўлар эди

Киши ўлмаса қандай чиройли иш бўлар эди.

Кўринадики, маснавий байтлари мисраларнинг ўзаро қандай структура ташкил қилишларидан қатъий назар, ритмик-синтактик ва мазмун хусусиятларига кўра умумий яхлитликни, нисбий тугалланганликни ифодалайди. Шунга қарамай, айрим ҳолатларда байтнинг ритмик-синтактик жиҳатдан ёки мазмунан тугалланмай, унинг давоми кейинги байтларга ўтган ҳолатлар ҳам, гарчи улар жуда оз бўлса-да, учрайди. Бизнингча, бунга, кўпроқ поэтик мазмуннинг ўта ҳаяжон, шоирона тўлқинланиш натижасида туғилиши сабаб бўлади

Яғиз ер бақир бўлмагинча қизил.

Я ўт, я чечак унмагинча яшил.

Тирилсину туржан қути минг кутун,

Тирилсину кўрмаз қарақи ўтун.

Бўз ер мисдайин қизил бўлмагунча

Ёки яшил ўт ё гул(лар) унмагунча

Турклар қути минг бахт(лар) билан яшасин.

Кўра олмайдиганларнинг кўзи ўт билан тешилсин.

Умуман, «Кутадғу билиг» XI асргача яратилган туркий тилдаги ёзма адабиёт тараққиётини энг юқори нуқтага олиб чиқди. Бунда унинг бир томондан ўзигача мавжуд бўлган миллий анъаналарга таянгани шубҳасиздир. Иккинчидан эса, адибнинг шахсий тажрибаси ҳам бу ўринда жуда қўл келган. Муҳими, XI асргача бўлган адабий анъаналар асосида байт шакли ва унинг поэтик кўрилишини ўзига хос тарзда такомиллаштирган Юсуф Хос Ҳожиб тажрибаси кейинги аср шоирлари томонидан муваффақиятли давом эттирилди. Адиб байтдаги гап қурилиши, байт синтаксиси замирида биринчи навбатда олға сурилаётган фикр, мушоҳада туришини, ифода этиш эҳтиёжи унинг ифода шаклларини ҳам белгилаб беришини амалий жиҳатдан баркамол намуналарда исботлаб берди. Айни чоғда булар туркий тилнинг ифода имкониятлари ҳам ниҳоятда бой ва беқиёс даражада кўплигининг яна бир далили бўла олади.

Сўнги давр ўзбек қиссачилигида қаҳрамон яратиш тамойиллари

Тўқсонинчи йиллар бошларидан ўзбек қиссачилигида рамзий образлар орқали қаҳрамон ҳаёт йўлини чуқур тадқиқу таҳлил этувчи асарлар яратилганлиги, кўпгина қиссаларда жаҳон адабиётининг энг яхши намуналарига хос фазилатлар кўзга ташланганлиги ўзбек қиссачилиги ўз тараққиётининг янги босқичига қадам қўяётганлигидан далолат берган эди. Биргина Назар Эшонқул ижодига таяниб айтадиган бўлсак, ўзбек қиссанавислари образлар талқинига янгича ёндашув, кўламдор маъно ташувчи қаҳрамонлар яратиш орқали жанр миқёсини таъминлаб, унинг имкониятларини янги жиҳатлардан намоён эта бошлаганликларининг гувоҳи бўлган эдик. Айниқса, Шойим Бўтаев, Назар Эшонқул, Шодиқул Ҳамро асарларида руҳий таҳлилнинг теранлиги; асарга хос тафаккур тарзининг сероҳанглиги; воқеаларни анъанавий реалистик қиссалардан фарқли ҳаётий лавҳаларда гавдалантириш, қаҳрамонлараро тўқнашувлар, диалогларнинг учрамаслиги, балки энг чигал, зиддиятли ҳолда кечувчи ҳодисалар ҳам саҳна ортида юз бериб, деталлар, штрихлар, ихчам лавҳалар орқали эслатилиши; ҳикояга хос эпик оҳанг орқали барча ҳодисалар, кечинмалар ҳис қилиниши янгилик сифатида қабул қилинди, баҳс-мунозараларга сабаб бўлди, бундай ҳиссалар ҳақида илиқ фикрлар ҳам, танқидий мулоҳазалар ҳам билдирилди.

Ўзбек адабиётшунослари ва адабий танқидчилик масалага муносабат билдириб, модернизм жўн ҳодиса эмаслигини алоҳида таъкидламоқдалар. Хусусан, устоз танқидчиларимиздан Озод Шарофиддинов «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси саҳифаларидаги мазкур муаммо юзасидан бўлиб ўтган баҳсларда қатнашиб; «...табиийки, инсон бир хил бўлмаганидек, унинг адабиёти фақат бир хил услубни тан оладиган, якранг адабиёт бўлиши мумкин эмас... Албатта, модернизм — бир турдаги жўн ҳодиса эмас. Модернистик оқимларни даб-дурустдан тушуниб олиш ҳам муайян қийинчиликларни туғдиради. Модерн ҳодисалари ҳамма вақтда ҳам санъат ва адабиёт ҳодисаларига, биз берадиган таърифларга тўғри келавермайди. Бунинг устига бизнинг санъат ва адабиётга қарашларимизда жуда катта нуқсон бор: бизнинг

назариямиз санъат ва адабиётдаги ранг-барангликни тан олмайди. У имкон борича, санъат ва адабиётнинг ҳамма тур ва ҳамма хилларига муштарак бўлган қонун-қоидаларни инкишоф этишга ҳаракат қилади», - деган ҳақли мулоҳазаларни баён қилган эдилар.¹

Адабиётшунос олимлар қаторида ёзувчи Пиримқул Қодиров ҳам бугунги адабий жараённинг долзарб муаммоларидан бири адабиётимиздаги «анъанавий» деб аталаётган реалистик талқин билан модернизм ва абсурдга хос талқин усулларини қиёслаб таҳлил қилиш эканига диққатни қаратиб, ёзадилар: «ўйлайманки, бизнинг ҳозирги давримизда ҳам нигилизмга берилмасдан, маъносиз абсурд оқимларига тушиб оқмасдан, А. Камю каби инсон зотини абсурд азобидан халос қиладиган маъноси зўр асарлар ёзиш ва шу йўл билан одамларнинг маънавий эҳтиёжларини қондириш ёзувчилик касбининг энг улуғвор вазифаси бўлиб қолади. ...постмодернизм асарлари маънавиятни эъзозлаши ва мумтоз реализмнинг олий қадриятларига суяниши билан ҳам кўпчилик китобхонлар дилига йўл топиши мумкин. “Маънавият”, - бу маъно сўзидан келиб чиқадиган юксак қадрият бўлса, “абсурд” луғавий жиҳатдан “бемаънилик”ни билдиради. Ҳаётда бемаънилик оз эмас. Фақат ҳаётдаги бемаънилик адабий асарда тасвирланганда унинг салбий моҳияти ҳам очиб берилиши керак».² Адиб истиқлолдан аввал яратилган асарларни “даври ўтган”, нуқул “анъанавий” дея юзаки талқин этувчиларни танқид қилиб, фақат модерн асарларни янгилик сифатида тан олиш ҳолати адабий жараён учун зарарли эканини асослаб берган, адабиётдаги тушкунлик ва нигилизмни рад этган. Ўзбек адабиётида яратилаётган аниқ замон ва маконда кўрсатилган ҳодисалар, ёрқин инсоний тақдирлар асосига қурилган сюжет, иймону эътиқодли, тақдирга ишонадиган, маънавий ҳаёт кечирадиган одамлар бош қаҳрамон қилиб олинган, мумтоз реализмга хос энг яхши ижодий тамойилларни эсга солувчи асарларни қўллаб-қувватлайди. Ёзувчи фикрларига умуман қўшилган ҳолда, бугунги қиссачилик мисолида қаҳрамон яратиш тамойиллари ҳам ўзгариб бораётганлигини назардан четда қолдирмаслик керак, деб ўйлаймиз. Иймону эътиқодли одамларгина бош қаҳрамон бўлиши керак, - деган қарашнинг ўзи мунозарали. Ҳақиқатан ҳам, бизнинг назарий қарашларимиз анча эскирган ё адабий жараён равнақидан ортда қолиб кетган. Таниқли танқидчи олим А. Расулов тўғри таъкидлаб ўтганларидек.

¹ О. Шарафиддинов. Модернизм – жун ҳодиса эмас // ЎЗАС. 2002, 7 июн, 1-3-бетлар.

² Қодиров П. Маънавият, модернизм ва абсурд // ЎЗАС. 2004, 26 март. 3-бет.

ҳозир ғарб эстетикасида бадий адабиётни қабул қилишнинг янги назариялари пайдо бўлган.³

Рецептив эстетика, синенергетик тафаккур таълимоти ва бошқалар. Шуниси аниқки, адабиётдаги янги бадий кашфиётлар биз кўниккан қолипларни бузади, ҳар сафар бизнинг тасаввурларимизни ҳам ўзгартириб юборади ҳам бойитади.

Хуллас, тўқсонинчи йиллардан шахсликнинг моҳиятини янги жанрий имкониятлардан фойдаланиб янгича услуб ва талқинда бериш тенденцияси ўзбек қиссачилигида бор бўй-басти билан намоён бўла бошлаган эди. Бугунги кун ҳиссалари қаҳрамони ўз-ўзини тафтиш этиб, ўз борлиқини ранг-баранг жиҳатларидан намоён қилмоқда. Ҳаётнинг ўта чигал жумбоқларига ўзгача муносабат билдириш, илоҳий-фалсафий ҳақиқатларга қайтиш, “муҳаббатсиз”, “тутқун” турмушга кўникиш, ўз манфаатларидан юксакроқ инсоний бурч ҳамда масъулият олдида, азиз ришталар қаршисида, бинобарин ўзи ишонган эзулик, поклик, самимий туйғуларга бош эгиш; ҳаёт ҳамиша чигалликлари, зиддиятлари, кам-кўстлари, кемтиклари билан ҳаёт эканини тан олиш – янгича ечимнинг юзага келиши ўзбек қиссаларидан инсонга янгича ёндашув тамойили ўрин эгаллаганлигини англатади.

Ёзувчи Назар Эшонқулнинг “Момоқўшиқ” қиссаси қаҳрамони Муаззам китобхонда айнан шундай тасаввур уйғотади. Қишлоққа пахта терими ҳашарига келган бир гуруҳ “санъат аҳли” дарахтзорлар оралаб айланиб юриб қамиш чайла қаршисидан чиқиб қолишади. “Чайла билан дарахтзор оралиқи йигирма қадам ҳам чиқмас, супада уларга орқа ўгириб, сўта ситганча қандайдир қиз кўшиқ айтарди. Қизнинг овози тиниқ, хатто жуда тиниқ, таъсирчан, ширали ва мароқли эди. У кўшиқнинг энг оқори пардасини ҳам қийналмай, зўрланмай, табиий ва самимий куйларди... Бу жуда гўзал манзара эди, буни фақат уста рассомларнинг суратларидагина кўриш мумкин, бироқ энг зўр мусаввир ҳам унинг кўшиғига бўёқ тополмаган бўларди. Қизнинг овозида бани дунё ўзаро уйғунлашиб жаранглар, гўё хаёл ҳам, гўзаллик ҳам, орзу ҳам қизнинг қиёфасига кириб кўшиқ айтарди. Кўшиқни тинглаётган одам баҳорни, яшариш фаслини, солланиб турган гулларни, шабададан тўкилай-тўкилай деяётган қизгалдоқ баргидаги шудрингни, туман қоплаб олган боғни, варрақ учираётган болаларни, юксак-юксакларда парвоз қилаётган,

³ Расулов А. Тинч оқар дарё // ЎзАС. 2003, 9 июл, 3-бет.

жилваланаётган болалик хаёлини кўз олдига келтириш мумкин эди. Болалик каби гўзал, тиниқ ва орзуманд бу овоз қуёшнинг иссиқ тафтидек ўз оҳанги билан одамни эритиб юборар, кўнгилга ёқимли шабададай эсиб кирарди...”⁴

Ана шу туйғуларни ҳис қилган Шамси Салоҳ тунд, бироз олифтароқ, жимжима нарсага ўч, бироз кибирироқ, ҳамма нарсанинг гўзал бўлишини истовчи ва ҳамиша шунга интилувчи, ҳашамли ва жилвали нарсаларни севувчи, ҳар бир манзаранинг ниҳоятда зебо томонларини кўра олувчи, нафис ташбеҳларга устаси фаранг, яшаши ва кийинишида ҳам ўта зиёлилик барқ уриб турувчи киши эди; у қаётга ҳам, теварак-атрофга ҳам мана шу зиёлилик “кўзойнаги” билан қарарди. У Муаззамни уч кундан сўнг ўша қамиш чайла олдида учратди. Ёзувчи Муаззам билан китобхонни қуйидагича таништиради: “...у эндигина йигирма бирга кирган, муаллимлар билим юртини тугатган, лекин орада бола бўлиб қолгани ва Отақулни совхознинг чеккасига бригадир қилиб тайинланганликлари учун ишга ўрнаша олмаган, мана икки йилдан бери олти-етти ойи шу ерда, кўримсиз чайлада ўтар эди. У бир оз мустарликка мойил, таъсирчан, анча зийрак келинчак эди. Отақул ҳафталаб уйга бормай, шийпонда ётиб қолавергач, иссиқ-совуқидан хабар олиб туриш учун у мактабда дарс бериш истагини ҳам ташлаб, мана шу чайлага кўчиб келган эди. Бу йил боласи уч яшар бўлиб қолгани туфайли уни қишлоққа, қайнонасининг қўлига ташлаб келган, ўзи эса эри билан беш ойдан бери далада эди. Хўш, у ҳақда яна нима дейиш мумкин, дарвоқе, у ростдан ҳам жуда сулув эди”. Муаззамнинг сулувлигини қайта-қайта таъкидлаган ёзувчи “у сулув жувонларга ато этадиган барча фазилатга эга эди – ўта содда ва кўнгли бўш эди, вужудидан қишлоқ кесагининг иси келиб турарди”, - дея таърифу тавсифни тугатган. Аммо “вужудидан қишлоқ кесагининг иси келиб туриши” муаллифнинг сулув жувон ҳақидаги аввалги нозик таърифларини бир қадар дағаллаштирмайдими? Агар чуқурроқ фикр қилинса, бу ўринда ёвувчи аёлнинг сулувлиги устига ундан она замин иси келиб туриши янада ёқимли, тароватли кайфият уйғотишини, билъакс, сулувлик моҳиятини ҳам аёлнинг айни она замин иси-ю рангларига мос табиий гўзаллиги ташкил этишини таъкидлаш мақсадида қўллаганлигига амин бўламиз. Афсуски, чўқаётган тун, қизарган шафақ, чуралай айтиб, сигир соғаётган сулув аёл, дала узра югуриб юрган кузги шабада... булар ҳаммаси нақадар уйғун,

⁴ Назар Эшонқул. Уфқ ортидаги қуёш. –Т.: Қиссалар. “Момоқўшиқ”. 29-30-бетлар.

нақадар гўзал ва бетакрор эдики, Шамси Салоҳ буларнинг барига ёт, бегона одам эди. Шу боис Момо қўшиқ ҳам, бу манзара, атрофдаги табиий гўзаллик – бари уники эмас эди, унинг тасаввурига лид ўта жўн ва содда, айни чоғда гўзал эди! Шамси Салоҳ уни ҳайратга солган гўзаллик ана шу жўнлик, соддалик, самимийликка уйғун эканини идрок эта олмайди. Муаззам унинг назарида бошқа дунё ва бошқа ҳаёт учун туғулгандай эди. Чайлада ҳамма нарса бетартиб сочилиб ётар, у одам яшайдиган жойдан кўра кўпроқ товуқ катагига ўхшарди, бу ерда ҳамма нарса кўпол, кўримсиз, хунук эди. У мана шу қора гўрмушнинг бахтсиз асоратини излаб Муаззамнинг кўзларига тикилди. бироқ бу кўзлар Шамси Салоҳга номаълум бўлган бахтдан яйраб турар. ўзидан бахтсизлик излаётган совуқ кўзларга ял-ял яшнаб боқарди. Шамси Салоҳ қанчалик уринмасин, бу кўзларнинг сирларини англай олмади, бу жувон нигоҳлари ортидаги бахтсизлик аломатларининг асл сабабларини идрок эта олмади. “У ўз бахтсизлигини одамлардан усталик билан яширишга уриняпти”, – деб ўйлади. “Ҳа, у бахтсиз, аммо унга бу оғир ва заҳматли шароитдан кўтилиб, ўз бахтини топиш йўлини кўрсатиш керак”, – деб ўйлади ва Муаззамни шаҳарга олиб кетиш режаларини тузди. Гуё бу аёлнинг чинакам бахтга эришишида Шамси Салоҳ каби тушунган, қўли узун, санъатни, истеъдодни қадрига етадиган ҳомий зарурдай.

– Мен сизни ўқитиш учун ҳамма нарсани гаплашиб қўйдим. Сиз фақат борсангиз бўлди – қўлингизни совуқ сувга урмайсиз. Фақат овозингизни парвариш қилиш билан машғул бўласиз; ўқийсиз, ўрганасиз, энг муҳими – яхши, билимдон, дарди катта одамлар ичида бўласиз... Бу ерда эса – мана бу дала, мана бу пахта, мана бу чанг-ғубор, анави чайла, чивинлар, сассиқ сув, исқирт қозон, ҳар йили олди-кети ўйланмай туғилаверадиган касалванд ва чувринди болалар, жоҳил одамлар, таппилар, тезаклар орасида хор бўласиз. Бу ерда на илму фанни, на санъатни, на қўшиқни тушунишади; ҳаммалари ота боболаридан қолган катакларда итдай турмуш кечиришади. Бу ерда хору-зор бўласиз.

– Мени кечиринг, сизни анча уринтирдим... Бизнинг ҳам елкамизга бир кун офтоб тегар, биз ўқимасак, болаларимиз ўқир, ҳар қалай, ҳамиша шундай қолоқ бўлиб қолмасмиз. Агар қўлингиздан келса, ана қишлоғимизда қанча бахтиқаро аёллар бор, ўшаларга ёрдам беринг... Менинг илдизим шу ерда! Шу одамлар орасида, мен бошқа жойда кўкармайман.”

Шамси Салоҳ бу аёлни эридан, туғилгандан бери яшаб келаётган, жоҳиллиги-ю қолоқлиги билан бирга қадрдон бўлиб

қолган одамлардан, хатто ҳар бир кесагигача оёғининг ҳидига ўрнашиб кетган бу далалардан ажратиб бўлмаслигини ич-ичидан ҳис қилди. Қаршисидаги йиғлаётган аёлга ўхшаш бепоеён далалар билан шу аёл ўртасида қандайдир, ўзи тушунмайдиган мутаносиблик борлигини ҳис этди; ўзининг қуруқ, баландпарвоз, пуч гаплари билан Муаззамлар ҳаётини, юрт ташвишларини енгиллаштира олмаслигини ичдан тан олди, бўғизи ачишди, оддийгина ҳақиқатни англагандай бўлди: боғ кўркам ва сўлим бўлиши учун битта дарахтни эмас, бутун боғни обод қилиш керак! Ана шу бадиий умумлашма Муаззам ва Шамси Салоҳ образларининг ўзига хос бадиий талқини воситасида яратилган. Бинобарин, санъат ва адабиёт равнақини белгиловчи асосий эстетик тамойилларидан бири — ҳаёт ҳодисалари ва инсон шахсини янги томонлардан кашф этиш ҳисобланади. “Момоқўшиқ”даги қаҳрамонлар фақат шу жиҳати билангина диққатга сазовор эмас, балки асарда қаламга олинган манзаралар, хилма-хил одамлар беихтиёр ёзувчи туғилиб ўсган макон ҳақида, у ернинг бағри кенг, дағал, аммо содда ва самимий одамлари ҳақида тўла тасаввур беради, қишлоқ манзаралари маҳорат билан гавдалантириладики, китобхон беихтиёр ўзини она заминнинг ажралмас бўлаги эканини англаб боради.

Назар Эшонқулнинг “Уруш одамлари” қиссаси 1986 йилда, яъни ёзувчи эндигина йиғирма уч баҳорни қаршилаган чоғида “Ёшлик” журналида эълон қилинган эди. 1989 йилда бу асар Фафур Фулом номи Адабиёт ва санъат нашриётида алоҳида асар сифатида нашр қилинди. Бу қиссада ҳам ёзувчи “Шамолни тутиб бўлмайди” ҳикоясидаги каби Терсота қишлоғи ҳаётини қаламга олган. Воқеалар қирқ тўртинчи йил декабрининг бошларида Нормат полвоннинг бир оёғидан айрилиб урушдан қайтиши ҳақидаги хабар билан бошланади.

Ёзувчи Нормат полвоннинг қиёфасини қуйидагича гавдалантирган: “Нормат полвонни кўриш учун келган қишлоқдошлари ўзлари тасаввур қилган норқул, барваста, умрида олишиб кўрмаган, лекин суяги йирик бўлгани учун полвон деб ном олган, қишлоқнинг олди чавандозларидан бири, қоматидан куч ёқилиб турган, ўттиздан энди ошган Нормат полвонни эмас, озиб, мушаклари шалвираб, бўйин томирларида ажинлар пайдо бўлиб, яра излари қолган, ҳали дориларнинг бадбўй ҳиди кетмаган, кўринишидан элликлардан ошган, сочлари оқара бошлаган, ўзлари эшитган урушнинг тирик гувоҳини кўрдилар. қишлоқдошлари унинг юзидаги заҳлликка, куйган қулоқларининг орти ола-кула бўлиб

⁵ Изоҳ: Барча кўчирмалар асарнинг шу нашридан олинди.

қолган бўйинларига ва тез-тез сарак сарак силкиниб турадиган бошига ҳеч кўника олмадилар”.

Воқеалар тутуни Норматнинг қишлоқдошлари юзидаги ачиниш аломатини хис қилишидан ва хотинини жимгина кузатиб, ундан тўрт йиллик айрилиқ асоратини илғамаганлигидан юзага келади. Норматга ҳамма нарсадан ҳам хотинининг тундлиги ёқмайди ва бу ҳолатнинг сабабини руҳан излашга тушади. Ёзувчи урушли ҳаётнинг “Қон сачраган” муҳитини, кўнгли бўш, соддадил инсонларни дийдаси қаттиқ, ёвузлашган одамга айлантирган ҳаёт тарзини бирин-кетин китобхон кўз ўнгида жонлантира бошлайди. Охир-оқибат, руҳан мажруҳ уруш одамлари қисмати ўзлари каби аянчли ва фожиали тарзда гавдаланади.

Ёзувчи воқеалар оқимиға моҳирлик билан урушсиз юрт ахтарган Қўнғиротликлар ҳақидаги ривоятни киритиб ўтганки, бу ривоят асарга хос эпик тафаккур миқёсини таъминлашга хизмат қилган. Бойхуннинг ўлими олдидаги васияти шундай бўлган экан: “Агар урушсиз юртни топмасаларинг, унда ака укаға, дўст дўстга, хотин эрга, одамлар бир-бирларига хиёнат қиладиган, бир-бирини алдайдиган бўлиб қоладилар. Қаерда қон оқса, ўша ерда хиёнат кўп содир бўлади, бахт у ердан юз ўгиради, одамлар яшаш илмини эмас, бир-бирини ўлдириш илмини ўргана бошлайдилар, сув ўрниға қон ичадиган махлуққа айланадилар. Уруш — ер юзидаги ҳамма эзгу нарсани қуритади, сизларни ер юзидан супуриб ташлайди, сизлар жоҳил ва адашган уруш одамларига айланиб қоласизлар. Шу сабабли сизлар урушсиз юртни топинглар, урушни ораларингдан ҳайданглар, тотув яшашға ўрганинглар”. Асар воқеалари давомида китобхон бу ҳукм-хулосанинг қай даражада улкан ҳаётий асосга эга эканини “уруш одамлари” тақдири мисолида англаб етади.

Нормат Бухор зовларидан ўтиб, Қотнинг устидаги дараға борганда ям-яшил тоғ арчалари, тиниқ булоқ суви қаршисида тинч ҳаётга қайтганиға ишонди. “Энди бу тинчлигимни ҳеч нарсаға алишмайман, хотинимни ҳеч ҳам ўкситмайман, одамларнинг кўнглини оламан, мана шу тоғлар хурмати, хотинимни ҳам, мени интизорлик билан кутиб олган одамларни ҳам бошимда кўтариб юраман. Бир умр уларнинг иззатини қиламан, менинг учун энди уруш, қон, ўлим деган нарсалар тугади”, - деб ўйлаган эди. Уруш азоблари, қон қиди ва порох дудлари бездирган қалби таниш ҳам эски, қадрдон ҳаётга ташналик билан кириб келаётган паллада унинг дўсти Ҳотам чавандоз урушдан қочиб, тоғда юргани ҳақидаги хабар тарқалади. Раис, Нормат полвон ва бир неча ҳарбийлар унинг изидан тоғ томон кетадилар. Яна урушнинг қонли

панжалари Нормат қалбини, наинки қалби, балки бутун борлиқини, вужудини тилка-пора қилади. Дўстининг очиқ қолган, даҳшат акс этган кўзларини кўрганда у ўзини тамом унутади.

Анзиратнинг совуқ муомаласи аслида Норматдан “қора хаг” олган аёл учун фавқуллода, худди момоқалдироқдай урушдан қайтиб келган эр олдидаги талмовсираш эмас эди. Унинг урушдан қайтиши Анзиратнинг ҳаётида кескин бурилиш ясади. У эрини худди аввалгидай кутиб олишга, аввалгидай муомала қилишга қанчалик уринмасин, бунини уддасидан чиқолмасди. Эри келганда, болалари отаси бағрига отилганда бу одам учун ўзининг ҳаром эканлигини, энди ўзи учун чинакам бахт ҳаром эканини аниқ ҳис қилди. Аммо, болаларининг чулдираши, уйида эркакнинг борлиги унда яна яшашга иштиёқ уйғотди. Энг даҳшатлиси ҳали олдинда эканини кўнгли ва онги билан англаб турса-да, муаллақ яшашга кўнди.

Ёзувчи Анзират билан Нормат образларини тасвирлашда руҳият таҳлили ва тасвирини ўринли қўллаган. Аммо Мирзақул раиснинг инсоний қиёфасини очишда кўпроқ баён қилишга, тавсифлашга, ҳодисаларни муаллиф нутқи орқали ёритишга кенг ўрин берганки, натижада, унинг қалб ҳаракатларини, ички дунёсидаги ҳолатларни тўла ҳис қилиб, англаб ололмаймиз.

Асардаги яна бир ўзига хос образ — бу Бийди момо ҳисобланади. Момо бутун Терсота қишлоқининг кайвона кампири, бу ерда бир нарса унинг иштироқисиз бўлмасди. Бухор полвон вофотидан кейин бошига тушган мусибатлар уни метиндай тоблаган, қаддини янада тик қилиб қўйган эди. Кейинги мусибатлар кампирнинг ана шу адл қоматини букди, аммо руҳини буколмади. Ҳаётнинг адосиз мусибатлари қолдирган жароҳатлардан қаттиқлашган дийдаси алпдай баҳодир ўғилларидан айрилганда яна қаттиқлашди, акс ҳолда у бу мусибатларни кўтаролмасди.

Бийди момо нафақат оиласининг ёки авлодининг, балки бутун уруғи ва қишлоғининг ор-номуси тимсоли сифатида гавдаланади. У барчадан ўз бурчини масъулият билан адо этишни талаб қилади, ор-номусни, виждонни, азалий урф-одатларни ҳар нарсадан устун қўяди, уларга ўзи ҳамиша итоат этади. Шу боис у Анзират қилган гуноҳни сира кечирмайди, унинг “сири”ни охиригача очишга аҳд қилади, ёлғон мулозаматдан аччиқ ҳақиқатни афзал билади. Номус, орият, шаън ва ғурур олдида у меҳр-шавқат-у кечирим туйғуларини яқинига ҳам йўлатмайди. Нормат полвонни эса уруш ва у келтирган мусибатлар эзиб ташлаган, урушдан олдинги ориятли Нормат полвонни синдириб ташлаган эди.

- Менда гапинг борми?! – деб сўради Бийди момо, унинг остонада қаққайиб турганини кўриб.

- Ҳа, нима бўлди?..

Нормат баттар бошини эгди:

- Амма, - деди синиқ овозда бошини кўтармай, - мен... мен уйга қайтсамми, деб эдим... Бўлар иш бўлди... Энди нима фойда... шунга бизди орага тушиб яраштириб қўйсангиз. - А?! – Бийди момо қулоғига ишонмагандай қайтиб сўради. – Қайтасан?! ўша бузуғининг олдига-я?! Нима? Орият борми сенда... Эркакмисан ўзи?!

- Амма! – унга илтижоли тикилди Нормат. – Мен болаларимди тирик етим бўп қолишини истамайман... ўша ёғлардан ҳам шу қора кўзларди деб қайтдим. Энди уларнинг хор бўлиб юришини истамайман. Қўйинг эски гапларди. Келинингиз адашган бўлса ўзидан кўрсин! Худодан топсин... бироқ болаларда нима айб?!”

Бу каби диалоглар орқали ҳам ёзувчи қаҳрамонлар руҳиятини бутун мураккаблиги билан ифодалашга эришган. Айниқса, асардаги табиат тасвири берилган лавҳалар асарга хос эпик тафаккур оҳангига ўзгача ёрқин ва ёқимли оҳанглари жо этган. Мана бир мисол: “Ниҳоят кўнғирот элига баҳор кириб келди. У минг хил ноз, минг хил карашма билан уруш одамларининг юрагига яшаш ва яшариш ишқини солди. Уларни эркалади, сочларини силади, адирларни қип-қизил лолаларга тўлдирди, бутун борлиққа гўзаллик гиламини ёйди. Қирларни бахт тиллари – майсалар қоплади. Жанжалкаш, асабий бўлиб қолган одамларнинг димоғини эркалади, уларни қирларга етаклаб чиқди, кўзларидан ўпди.”

Шу ўринда табиий савол кўндаланг бўлади: қандай бадиий мақсадга кўра асарнинг фожиали, аламли воқеалари ичида маълум тўхтам, “нафас ростлаш”га ўхшаш ҳолат пайдо қилиш учун бир неча бор баҳор манзараларидан фойдаланган? Ёзувчи қаҳрамон дунёсидаги ўзгаришларни ёрқинроқ ҳис қилдириш мақсадида, айниқса, Норматнинг юрагида, баданида занглаб қолган уруш хотираларини, жароҳатларини поклашга уринаётганини рамзлаштириб, таъсирчан тасвирлашга интилганки, сўзсиз бунинг уддасидан чиққан.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги ўзбек насрида, хусусан қиссачиликда ёзувчилар шеърятга ва драматургияга хос айрим жанр унсурларидан руҳият тасвири ёки пейзаж тасвирида фойдаланаётирлар. Нормат қалбида яширинган интим туйғуларни очиш воситасида ёзувчи “уруш одамлари” бирикмасининг оҳанг,

кўпмаънолилигини таъминлашга эришган, айна чоғда, лиризм унсурлари орқали уруш инсонлар руҳиятини қанчалик майиб-мажруҳ этмасин, яратган ато этган инсоний бокира туйғуларни ўлдириш ва буткул яксон этиш мумкин эмаслигини эпиклик талаблари асосида ҳаққоний тасвирлашга эришган ёзувчининг маҳоратидан намуна келтирамиз:

“... Яна баҳор келади. Олам баҳорнинг шавқига тўлади. Қирларда худди олдингидек уруш билан иши йўқ, урушдан қўрқмайдиган лолалар очилади. Ер пишади. Ер етилади. Қир-адирларни чигирткалар чириллаши уйғотади... ухлатади. Нормат юрагидаги ҳислар қайтадан тирила бошлаганини, ўзида яратиш қуввати пайдо бўлаётганини сизди. Бу — ўша афсонадаги Ер одамларидан, бобоси Бойхундан қолган Ерга бўлган Муҳаббат эканини оғриқ ва роҳат билан туйди. Унинг кулфат, азоб, изтироб, қўрқув, шубҳа ва иккиланиш эзиб ташлаган қалбида умид уйғона бошлади”.

Шу тариқа ёзувчи уруш номи билан англонадиган йиртқичлик, зулм ва ёввойилик, зулмат ва фожиа бутун дунёсини ағдар-тўнтар қилиб “уруш одамлари”га айлантирган аввалги пок, меҳнатсевар, гурурли, ориятли, мард, инсонийлик бутун вужудидан барқ уриб турган одамларнинг уруш янчиб ташлаган қисматларини руҳий коллизиялар орқали драматик шиддат зарбига монанд оҳанглар орқали таъсирчан ифодалашга эришган. Ҳар қандай шароитда ҳам уруш одамлари қалбида нобуд бўлмаган инсоний туйғу — Она заминга муҳаббат уларни яна ҳаётга қайтарганини, яшашга, ўзлигига қайтишга чорлаганини ҳаққоний тасвирлаган. Асарнинг бу хусусиятлари эпик тафаккур тарзининг кўпоҳанглилигини, бадий умумлашмаларнинг салмоғини тайин этган.

Хулоса қилиб айтганда, биз таҳлил қилган асарларнинг жанр хусусиятларига таяниб қуйидагиларни таъкидлаш жоиз:

— ўзбек қиссанавислари алоҳида шахслар оламини, уларнинг ўзига хос туйғуларини, интим оламини табиийлигича, бор зиддиятлари билан ҳаққоний тасвирлашга ҳаракат қилмоқдалар. Натижада ўзбек қиссачилигида инсонни янги жиҳатлардан англаш тенденцияси қарор топди. Ўзбек ёзувчилари ўз руҳиятини тафтиш этиб, ўзлигини англашга интилган қаҳрамонлар ҳаёт ҳодисалари ва одамларга ҳам ўзига хос муносабатда бўлишлари табиий ҳол эканини диққат марказида тутган ҳолда зиддиятли ва мураккаб инсонлар образини яратишга эришдилар;

— инсонни тасвирлаш орқали инсонни англашнинг ўзига хос

фалсафаси ҳам яратилади. Ўзбек қиссанавислари жанр тараққиётининг янги даврида ҳодисаларга ва инсон шахсига янги жиҳатлардан ёндашиш билан бирга реал ҳаёт ҳодисалари мантиқига, характерлар моҳиятига мос мифлар ва афсона-ю ривоятлардан фойдаланиб, уларнинг маъно-мазмунига сингдирилган ҳаётий фалсафасини тасвирланаётган ҳодисалар моҳиятига уйғунлаштириш воситасида эпик тафаккурнинг сермаъно сероҳанглигини, мазмуннинг кўламдорлигини таъминлаганлар. Натижада бадиий фикр ҳаракати учун кенг макон яратилган, жанр имкониятлари янада кенгайган.

– ёзувчилар айрим сўзлар ёки сўз бирикмаларининг кўпмаънолилиқ ё кўпоҳанглиқ хусусиятидан (“Момоқўшиқ” ва “Уруш одамлари” сўз бирикмаларининг ўзи уч хил маънода қўлланган) маҳорат билан фойдаланиб, асар қаҳрамонлари дунёсининг, руҳиятининг яширин нуқталарига етиб бора олганлар ва инсон дунёсидаги фожиаларни бутун даҳшати билан ичдан ёритишга эришганлар;

– қисса эпик тур жанрлари орасида ҳикояга қараганда мазмунининг кўламдорлиги билан ажралиб туради. Ўзбек қиссаларида ўзбекнинг ўзига хос табиатини, қўнғлидаги сезимлар ва майлларни табиийлигича тасвирлашга интилиш кучайганлигини Ш.Бўтаевнинг “Кунботардаги боғ”, “Бир кунлик меҳмон” сингари қиссалари мисолида аниқ кузатиш мумкин. Тоғлиқларнинг ҳаёт тарзи, урф-одатлари, орзу-интилишлари бугунги кунда барча инсонлар учун ниҳоятда зарур, аммо билиниб-билинмай узоқлашилаётган анъаналар, табиийлик, аждодлар хотираси ва мероси ҳақида ўйлатади, эзгуликка қайтишга чорлайди;

– “Эски арава”, “Шўродан қолган одамлар” сингари қиссалар таҳлилидан шундай хулосага келиш мумкинки, мустақил, озод ва эркин ҳаётни ўзлигимизни англаш, ўзимиздаги муте туйғуларни қўпориш, ўзгаларга қуллуқ қилиб яшаш тарзидан воз кечиш, том маънодаги мустақил фикрлашга эришиш орқалигина забт этишимиз мумкин. Зеро, ўзлигини англаган, ўз қадр-қимматини, ғурурини тўла қимоя қила оладиган халқнигина ўзга халқлар қурмат қилади. Ўзбек қиссалари бу каби салмоқли бадиий умумлашмаларни қаракатлантириб туриши билан ажралиб туради;

– ҳаёт ҳодисалари ва инсон руҳиятини холис кузатиш ҳамда бадиий тадқиқу таҳлил қилиш орқали ёзувчилар ўтмишдаги мустабид тузум ва унинг мафқураси етказган фожиаларни инсонлар дунёсидаги инқирозга, зиддиятга боғлаб ёритмоқдалар.

Натижада инсоннинг ҳар лаҳзада минг бир ҳиёфа касб этувчи ранго-ранг ички олами намоён бўлмоқда. Натижада, хаёлот билан руҳият, ҳаётий ҳодисалар билан инсон борлиғи узвийликда, бор кўлами ва турфа ранглари ила тасвирланмоқда, шарқона миллий руҳни, ўзига хос ҳаёт фалсафасини ифода қилмоқда.

Феруза Курбонова,
Қўқон Давлат педагогика
институтини ўқитувчиси

Нормурод Норқобилонинг “Чангалзор ити” қиссасида инсоний муносабатлар талқини

«Баҳоуддин Балоғардон» маноқибиди шундай ёзилган: «Айтар эдилар: «Ал-мажозу қантаратул ҳақиқат» шу нарсага ишораки, барча зоҳирий ва ботиний амаллар, сўз ва феъл... бир ҳижобдир»¹ Н.Норқобилонинг «Чангалзор ити» қиссаси² сюжети, ундаги қаҳрамонлар талқинида ана шундай мажозга дуч келинади: зоҳирий ва ботиний амаллар бир ҳижоб (парда) вазифасини ўтайди, унинг ортида бениҳоя мушкул савдолар – инсоннинг ички ва ташқи билан муносабатлари талқини, ундаги зиддиятлар, мазкур зиддиятларни келтириб чиқарган омиллар бирин-кетин хаёлдан ўтади: китобхонни ўйлашга, ўй давомида воқеалар интиҳога етмаёқ хулосалар чиқаришга ундайди. Ушбу хулоса-тўхтамлар қиссанинг бирламчи таъсири ўлароқ юзага келиши билан аҳамиятлидир.

Аслида, болалар адабиёти инсоннинг ички ва ташқи зиддиятлари ўзаро боғлиқликда чуқур талқини таҳлилларга тортилган асарларга у қадар бой эмас. «Чангалзор ити» қиссаси шуниси билан эътиборга лойиқки, унда ифода этиш, кўрсатиш, тасвирлаш мавзунинг бадиий тадқиқига хизмат қилади. Н. Норқобилон асар қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатини батафсил кўрсатиш йўлидан бормайди, балки уларнинг ўй-сезимларидаги зиддиятлар илдизини очишга алоҳида эътибор қаратади. Жумладан, хатти-ҳаракатларидан кўра, ўй-кечинмалари тасвирига катта ўрин ажратади.

Тўғри, мумтоз адабиётда мажоз орқали ҳақиқатни кўрсатиш ўзини оқлаган усуллардан Алишер Навоийнинг «Лисон ут - тайр» достони, «Ҳайрат ул-аброр»нинг ўнинчи мақолотидан ўрин олган

¹ Баҳоуддин Балоғардон. – Тошкент, «Ёзувчи», 1993 йил. 28-бет.

² Норқобилон Н. Чангалзор ити. – Норқобилон Н. Бекатдаги оқ уйча. – Тошкент, «Шарқ», 2000 йил. 234-297-бетлар.

«Шер билан Дуррож» масали, Гулханийнинг «Зарбулмасал» каби қатор мажозий характердаги асарларда ҳаёт ҳақиқати парда ортидан туриб бадиий талқин этилади. Хулосалар бўлса, ё ёзувчининг «қиссадан ҳисса»сида, ёхуд ўқувчи тўхтама келиши мумкин ўринда бирмунча ўнғайроқ тарзда ҳавола этилган. Биз бунинг билан тилга олинган асарлардаги тасвир усулларининг ва бадиий қимматини заррача бўлсин, пасайтириб кўрсатиш ниятидан йироқмиз. Уларнинг ўз вақтида жуда катта бадиий-эстетик вазифани қойилмақом қилиб бажарганини таъкидлаш билан бирга, бугунги воқеликни бу йўсинда бадиийлаштиришнинг ўзи етарли бўлмай қолганини айтмоқчимиз. Воқеликнинг ич-ичига кириб бориш баробарида асар қаҳрамонлари руҳий оламига, маънавиятига дахлдор жиҳатларга эътибор бериш, уларни реал ҳаёт билан боғлаш талаб этиляпти. Ўқувчининг китобхонлик савияси мажозий тафсилдаги ҳар бир асардан ҳаёт учун зарур бўлган бирор наф олиш илинжини келтириб чиқаряпти.

Мазкур қиссага мунаққид У. Норматовнинг ёзувчи О. Ёқубовнинг «Музқаймоқ» ҳикояси ҳақида айтган «қаҳҳорона шафқатсиз бир услубда битилган. Ҳақиқат, адолат олдида муаллиф ўзини ҳам бошқани ҳам аямаган»³ деган фикрини татбиқ этиш ўринли бўлади. Асар қаҳрамони ит – Қоровой, унга эзгуликни раво кўрган, ўзи эса атрофдаги кишиларнинг бепарволиги туфайли умри бевақт хазон бўлган Толмас исмлик боланинг фожиаларида инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг шафқатсиз қонунлари таҳлилга тортилади. Муаллиф талқинда инсондаги энг забун, жирканч туйғуларнинг туб-тубига кириб боради. Китобхон Қоровойнинг ҳаёт йўлига назар ташлар экан, тирик жонга рўбарў келувчи зиддиятлардан қалби ларзага келади. Адолат ва ҳақиқат тантанаси учун курашга чоғланади.

Кучук Қоровойнинг тайини бор дейиш қийин. Унинг онаси Олапар аслида уй ити бўлган. Хонакилиги яхши эди. Бироқ итйалоғига хиёнати туфайли эгасидан калтак еб, бу хонадонни тарк этган. «Товуқхонадаги Бўрибосар билан илакишгандан кейин емиши хийла яхшиланди».

Олапар ёввойилик билан хонакилик қоришиқ - аросатдаги ит бўлган. Шунданми унинг Бўрибосардан бўлган ягона зурриёди Қоровойда ёввойилик устивор бўлиб улғаяди. Ёзувчи Қоровой характерининг шаклланишини шундай тамсиллар билан далиллаб берадики, китобхон муаллиф далилларига шубҳа қилмайди:

³ Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Тошкент. «Маънавият», 2000 йил. 13-бет.

«Олапарни яхши она деб бўлмасди. Феълидек, меъри ҳам тутуриқсиз – гоҳо Қоравойни еру кўкка ишонмаса, гоҳо уни бутунлай ёлғиз ташлаб кетар, бир оз тин олмоқ илинжида чакалакзорга қайтгандагина ёлғиз боласи эсига тушиб қоларди» (236-бет).

Бундоқ ўйлаб қаралса, ушбу тасвирда баён етакчидек тассурот қолдиради. Аммо Олапарнинг ҳаёт тарзига тегишли деталлар, Қоравойнинг келгуси ҳаётини белгилувчи омиллар бевосита инсоний муносабатлар заминидан танлаб олинганига ишонч уйғонади. Қоравой «чангалзорни ҳамиша ватан деб билди. Кейинчалик уни бир неча бор қаттиқ туриб ҳимоя қилди» (236-бет).

Ёзувчи Олапар ва Қоравойлар характерининг шаклланиши тарихини инсоний муносабатлар талқини билан уйғунлаштиради. «Онаси ўғрилиқни балодай эпларди-ю, лекин ўлжасини қора кунга асраб қўйишни билмасди» (241-бет). «Онаси уни туғди, боқди, лекин тарбиялай олмади. Қоравой шароит тақозосига кўра мустақил равишда ҳаёт сабоғини ола борди. Яшаш учун турли равишда эврила бошлади» (245-бет). Бу талқинлар тасодифий эмас. Муаллиф асар қаҳрамонлари билан боғлиқ «мушоҳадалар»ини эринмай тавсифлар экан, шундай хулосани тақдим этади: тирик жондаги яхши ва ёмон хислатларнинг ўчоғи – оила. Оила тарбияси инсон келажагини белгилаб беради. «Куш инида кўрганини қилади», деган мақол бежиз пайдо бўлмаган. Акс ҳолда, Қоравой рисоладагидек ит бўлиб, аждодларининг удуму одатларига хилоф иш тутмас эди. Тўғри, у озодлик, эркинликка яралган маҳлуқ. Аммо ҳар бир нарсанинг меъёри ва чегараси бўлади. Бу ҳақиқат, ит бўлгани учунми, Қоравой учун бегона. Буларнинг асл манбасини «оила» деб билмоқ зарур. Олапар «сўққабош» эди. Шу билан бирга у «тирикчилик» учун фақат ўзи қайғурган. «Биров» унинг «маслаҳатгўйи» ёхуд «ҳомий»си бўла олмаган ва ҳайвонот дунёси учун бунинг бўлиши ҳам қийин. Шундай экан, Қоравойнинг «тарбия»си ҳаётий таомилларга монанд тамомила изидан чиқади. Ҳатто бир қатор ўринларда онаси Олапарга-да «ириллаб», ўз емишини бергиси келмайди. Ташқи дунёдаги жуда кўп ўзидек жонзотларга «емиш» деб қарайди. Унда «меники» ва «мен учун» деган тушунчалар жуда эрта пайдо бўлади. Мазкур тушунчалар унда кураш ҳиссини, ҳоҳ адолатли, ҳоҳ адолатсиз бўлсин, ўз «ҳақ-ҳуқуқи»ни ҳимоя қилиш ҳиссини «тарбиялайди». Айниқса, биринчи марта учта хонаки ит билан ўлжа талашиб, улардан голиб келганида бу «ҳислар» ўзи учун нечоғлик ҳақ ва зарур эканини «англаб этади». Хонаки итларни маҳв этгандаги руҳий ҳолат

ёзувчининг ушбу сўзлари орқали аёнлашади: «Қоровой чўнқайиб тантанавор ҳурди. Аммо хуриши кўнгилдаги қувончи ва галабасини тўла ифодалай олмайётганлигини сезиб, тумшугини кўкка чўзганича ҳузур қилиб увлади. Увлаш руҳига ҳуш ёқиб, дилида туғилган голиблик ҳиссини тўлиқ акслантирмади» (249-бет).

Азим Шоимов, ўқитувчи

Ҳусайн Жовиднинг “Амир Темур» драмаси таржимасида тил ва услуб

Амир Темур ўз тарихчилари қаламида ҳазрат Соҳибқирон, Ўрта Осиёда мўғулларнинг қарийб 150 йиллик ҳуқумронлигини тугатиб, буюк давлат тузган, оламга донғи кетган ва зафарлари тарих зарварақларига битилган Жаҳонгир султон.

XX аср бошларида озарбайжон шоири, драматург Ҳусайн Жовид бир қатор тарихий саҳна асарлари қатори «Амир Темур» драмасини ҳам ёзди. Адибнинг асари холислиги, тарихан тўғри ёритилганлиги билан ажралиб туради. Амир Темур билан Йилдирим Боязид ўртасидаги зиддият ва унинг ўсиб бориб муросасиз жангга айланиб кетиши асарнинг бош конфликтини ташкил этади. Ҳусайн Жовид бу икки тарихий шахсни бадиий талқин этар экан, уларга ҳаққоний баҳо беради. Боязиднинг димоғдорлиги, Амир Темурни менсимаслигини Жўжа, Шайх Бухорий образлари орқали фош қилар экан, Амир Темурнинг тадбиркор, туркий халқлар бирлиги учун курашувчи, исломга эътиқоди баланд сиймо эканлигини, мамлакат ободончилигига катта эътибор берган, тижорат ва санъатни, маънавиятни тенг кўрган инсон эканлигини меҳр билан тасвирлайди.

Юксак бадиий савияда ёзилган ушбу драмани озарбайжон тилидан шоир ва таржимон Усмон Қўчқор ўзбек тилига маҳорат билан ўгирди. Буюк ажлодимизга бағишланган бошқа асарлар қатори мазкур таржима асари ҳам маънавий мулкимизга айланиб қолди.

Икки кучли саркарда, икки кучли қутб қарама-қарши туриб, бир-бирига қойим келган мазкур асарда асосий эътибор уларга қаратилади. Амир Темурга алоҳида, Йилдирим Боязидга алоҳида тавсиф берилади, уларнинг шахсий хислатлари муқояса қилинади. Ана шу муқояса асосида Амир Темур билан Йилдирим Боязидга хос бўлган хусусиятлар очиб берилади. Бу ҳар иккала саркарданинг хусусиятлари бир жиҳатдан ўз сўзлари орқали очиб берилган бўлса, бошқа жиҳатдан уларнинг атрофидаги кишиларнинг нутқи ёрдамида характерланади.

Шунинг учун ҳам мазкур асарнинг таржима таҳлилида авваламбор Темур образи, сўнгра Боязид образи ўзбек тилида қай даражада қайта яратилганлигини кўриб чиқиш ва маълум хулосаларга келишга ҳаракат қилинади. Маълумки, образ бадиий адабиётнинг, бадиий асарнинг асосини ташкил этади. Бу ўз навбатида иккинчи тилда образни қайта яратиш масаласини қўяди.

Бадиий таржиманинг асосий хусусиятларидан бири образлилик экан, сўзни сўз билан, жумлани жумла билан эмас, балки образни образ билан бериш таржимон олдида кўндаланг бўладиган муаммо ҳисобланади. Шу маънода таржимашунос олим Ф.Саломов қуйидагиларни ёзади: «Ҳар бир асарни таржима қилишга ё бўлмаса ўгирилган китоб таҳлиliga киришишдан аввал шу ижод намунасини яратган санъаткорнинг ўзига хос услуби, диди, образлари олами, қисқаси, унинг «қуёши не тахлит порлаши»ни билмоқ керак. Бундан ташқари, таржимоннинг ҳам қалб тепиши авторникига ҳамоҳангми ёки улар ижодкор сифатида бошқа-бошқа кишиларми — буни аниқлаш жуда муҳим. Ҳадеганда ўзини намоён этавермайдиган ана шу икки семантик, услубий ҳодисаларни, ижод сирларини билиб олган ижодкоргина таржимани «чиқара олади»¹.

Шунингдек, бадиий асар ҳар хил услубда, турлича маромда ёзилган бўлиши мумкин. Бунда кўп нарса китобда тасвирланаётган давр, танланган мавзу, воқеаларнинг характериға боғлиқ. Агар таржима қилиш учун танланган асарнинг бундай белгилари аниқланган бўлмаса, унинг руҳига мос калит топиб бўлмайди, натижада гарчанд китоб бошқа тилға кўчирилса-да, у янги китобхонға ўз «тилсимот»ини очмайди. Шу тариқа таржима қилишдан кузатилган мақсад рўёбға чиқмайди.

Услуб калити топилмаган экан, айна бир асарни истеъдодли ижодкор таржима қилган билан ҳам чинакам санъат асари бунёд этилмай қолаверади. Бундай таржима қаторда бор, аммо амалда йўқ деган сўз. Бироқ ёзувчи билан таржимон сингари икки ижодкор бир-бирларини тушунган тақдирда эса гўё мўъжиза рўй бериб, юксак сўз санъати намунаси туғилади.

Шу маънода озарбайжон драматурги Ҳусайн Жовиднинг «Амир Темур» драмаси таржимаси эътиборни тортади. Дастлаб Темур образига тегишли жиҳатларнинг ўзбек тилида қайта яратилганлиги таҳлили таржима назарияси нуқтаи назаридан муҳим ҳисобланади. Темур образи қаҳрамоннинг ўзининг нутқи ва атрофидагилар тавсифи орқали гавдалантириб берилади.

¹ Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. Тошкент «Фан», 1983, 93-бет.

Муаллиф Амир Темурнинг ободончилик юзасидан кўплаб ишларни амалга оширганлигини бош қаҳрамон тилидан шундай тасвирлаб беради:

Темур. Иштэ мэфтуну олдуғун шу мэнзэрэлэр, Сэмэргэнддэки моһтэшэм сарајлэр, вэ али мэдрэсэлэр, бојук мэ'бэдлэр вэ абидэлэр һэп галибијјэт эсэрлэри, һэп фэтһ вэ ээфэр тарихидир (тэбдили-товр илэ). Мана бах, Ольга! Сэн сэјаһэтдэн зовг алырмысын?²

Темур. Зеро, мафтун бўлганинг шу манзаралар, Самарқанддаги мухташам саройлар ва олий мадрасалар, буюк маъбудлар ва обидалар фақат фатҳу зафарлар тарихидир. (Ифтихор билан). Менга сўйла-чи, Ольга, сен саёҳатдан завқ олурмисан?³

Ушбу парча таржимасидаёқ таржимоннинг услуби драматург Ҳусайн Жовид услубига мос келганини сезиш мумкин. Озарбайжон тили ўзбек тилига яқин бўлганлиги сабабли гапларнинг тузилиши, гаптаги сўзлар ўрни, тиниш белгилари ҳам бир-бирига мос келади. «Тиллар орасидаги, жумладан туркий тиллар орасидаги мувофиқлик ва муштараклик тилларнинг барча ярусларида намоён бўлади. Тиллараро яқинлик генеологик, тарихий-географик муштараклик, ўхшаш ижтимоий-иқтисодий шароитларда яшаб тараққий этишнинг даражасига мувофиқ бўлади, бинобарин, бу хилдаги яқинлик тилдан-тилга томон тадрижий равишда орта боради. Бу эса таржима жараёнига шунча ўзгаришлар кирита боради, оқибат, таржима қонуниятининг хусусиятида муайян диалектик миқдорий ўзгаришлар пайдо бўлади ва амалга ошади».⁴ Шуларга кўра, Темур Ольгага манзарани нима мақсадда кўрсатаётганлигини ўзбек ўқувчиси ҳам дарҳол англаб олади. Бошқа адиблардан фарқли ўлароқ, Ҳусайн Жовид Амир Темурни юксак яратувчи сифатида талқин этади, таржимон ҳам асл нусхадаги ана шу маънони тўғри англаб, ўзбек ўқувчисига етказиб беради.

Амир Темур рақиб бўлган Йилдирим Боязиднинг характерини тушуниб олган ва унга муносабатини қуйидагича билдиради:

Тејмур. һеч мэраг етмэ, инаныр; чунки о пэк мэғрурдур. Меғрурлар исэ һэзигэти кормэзлэр. Дијорлар о, коздэн пэк зэифдир; мэғрэсэ элби ва душунчэси дэ кор имиш... (кэскин). Эсла душунмэ, кет јапын ичин һазырлан, Дэмиргажада сэнинлэ бэрабэр булунсун (285 - бет).

² Ҳусайн Жовид. Драма асарлари. Озарбайжон давлат нашриёти, Боку. 1975, 281-бет. (Кейинги нисолларда фақат саҳифа кўрсатилади).

³ Ҳусайн Жовид. Амир Темур. «Жаҳон адабиёти» журнали, Тошкент, 1998, январ. Усмон Кучқор таржимаси (кейинги нисолларда фақат саҳифа кўрсатилади).

⁴ Исомиддин З. Туркий эпос ва таржима масалалари. Тошкент, «Университет», 1995, 98-бет.

Темур. Ҳеч ташвиш чекмагин, ишонадир, чунки у мағрур. Ғта мағрур кимсалар эса ҳақиқатни кўрмагайлар. Унинг кўзи ожиз дер эдилар, магарким, қалби ва идроки ҳам кўр эмиш... (кескин). Ҳеч тараддудланма, бор, ҳозирлигингни кўравергил. Темирқоя ҳам сен билан отлансин (49-бет).

Амир Темур ўз рақибининг мағрурликдек хислатини тан олади. Бу унинг мардоналигини исботловчи омил ҳисобланади. Шу билан бирга Боязиднинг жисмоний камчилиги ҳақида гапира туриб, мағрурлик унинг қалбини ҳам кўр қилиб қўйганлигини айтади. Бу эса Темурнинг ғта кузатувчанлиги, кишилар руҳиятининг билимдони эканлигини кўрсатади. Озарбайжончада назарда тутилган ушбу маъно таржимон томонидан ўзбек тилида ҳам тўла қайта яратишга муваффақ бўлинган. Негаки, «Турли қарор топган адабий – услубий муштараклик мавжудлиги ўзаро таржимачилик ишида ўнғайлик туғдириши табиий ҳолдир».⁵

Таржимон бутун матндаги каби мазкур парчада ҳам Амир Темур даври руҳини сақлашга муваффақ бўлган. Таржиманинг асосий хомашёси сўз экан, таржимон сўзлардан унумли фойдаланади. Давр руҳи *ишонадир, кўрмагайлар, магарким, тараддудланма, кўравергил* каби сўз шакллари орқали берилади.

Ҷылдырым. Мэн Сербистан шэрабини пэк севарим, чунки сэни бэслэжэн абу һава она да башга бир лэтафэт вэрмиш (301-бет).

Йилдирим. Мен Сербистон шаробини жуда хуш кўрурман, чунки сени вояга етказган ул оби ҳаво ушбу шаробга ҳам ўзга бир латофат бахш этмиш.

Муаллиф ўз асарида Амир Темур билан Йилдирим Боязидни доимий таққослаш йўлидан боради. Юқорида таъкидланганидек, у ўз қахрамонларининг хусусиятларини гоҳ ўз нутқи орқали, гоҳида эса ўзга персонажлар нутқи орқали очиб беради. Мазкур парчада Ҳ.Жовид Йилдирим Боязидни шаробга, шаҳватга берилганлигини тасвирлайди.

Озарбайжончада «*шэрабини пэк севарим*» дейилади. Лекин таржимон бу парчани «*Шаробни жуда севаман*» деб таржима қилмайди. Негаки, ўзбек тилида «*Шаробни севмоқ*» сўз бирикмаси қўлланилмайди. Шунинг учун ҳам таржимон «*Шаробни хуш кўраман*» тарзида ўринли таржима қилади. «*Шаробни хуш кўрмоқ*», «*Шаробни ёқтирмоқ*» каби сўз бирикмалари ўзбек тилида қўлланилиши мумкин.

Озарбайжон тилидаги «*она да*» кўрсатиш олмоши ўзбек тилидаги матнда гапнинг иккинчи қисмида такрор бўлса-да «*Ушбу шаробга ҳам*» сўзлари билан берилади. Бу ўзига хос изоҳловчи

⁵ Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. Тошкент, «Фан», 1983, 87 – бет.

маъносида қўлланилган ва «*Ушбу шаробга ҳам*» бирикмаси ўрнига «*унга ҳам*» бирикмаси қўлланилганда гапдан англашиладиган маъно бунчалик жарангламаган бўларди. Аслиятда 16 та сўз қўланиши баробарида таржима матнида 21 та бўлиб қолганки, бу ҳам ўз навбатида матн маъносини тўла очиб беришга интилиш билан оқланади.

Юқорида таъкидланганидек, Хусайн Жовид ўз асарида Амир Темур ва Йилдирим Боязид образларини ўз нутқи ва ўзга нутқлар орқали очиб беради. Қуйидаги парчада Амир Темур образи унинг рақиби бўлган Йилдирим Боязиднинг масхарабози Жўжа тилидан очиб берилади.

Чучэ. Мэн он ики яшында икэн кэндимдэ бир фэрасэт вэ бојулкак вэ овчулуға нэвес етдим. Вэгтимин чохуну Гур'ан охумагда, шаһмат ојнамагда вэат ојнатмагда кечирдим... Ајагдан эвэт мэнэм јара алдым, иштэ бојла ахсаг галдым... эвэт мэнэм јаралы арслан, мэнэм Топал Гаплан... Даима орду вэ рэијјэтин эһвалын ејилэширмэјэ чалышдым ... Мэн нэгг вэ нумајэндэсијим (304 - бет).

Жўжа. Мен ўн икки ёшда эканман, ажойиб фаросат ва буюкликни ҳис эта бошладим... Ун саккиз ёшимда чавандозлик ва овчиликка ҳавас қўйдим. Фурсатимнинг кўп ҳисмининг Курьон ўқимақ, шатранж ўйнамақ ва от минмақ ила ўтказар эдим...

Ҳайҳот, мен ярадор бир арслан, оқсоқ Қоплонман... ҳамиша лашкар билан халқнинг аҳволини яхшиламақ учун ҳаракат қилдим... Мен ҳақ ва адолат намояндасидурман (62 - бет).

Матндан кўринадики, Жўжа масхарабоз бўлса-да Амир Темурнинг ким эканлигини ўз хўжаси бўлмиш Йилдирим Боязиднинг кўз ўнгида гавдалантириб беради. Асар гарчи озарбайжон тилида ёзилган бўлса-да, унда туркий халқлар тарихидан чуқур ўрин олган Амир Темур ҳақида ҳикоя қилади. «Умумий хусусиятлар деган нарса ҳар сафар ўзининг такрорланмас қиёфасида, умумий, ва ҳам, айнаи вақтда, конкрет хусусиятлар сифатида намоён бўлади. Ҳамма учун онг ва психикавий ягона стереотип бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир халқнинг миллий ўзига хослигини тушуниш учун умумий нарсанинг конкрет воқе бўлишинигина эмас, балки худди шу халқнинг ўз тажрибасидан келиб чиққан конкрет такрорланмас нарсани аниқлаш керак».⁶ Муаллиф назарда тутган Амир Темурнинг миллий, умумтуркий хусусиятлари таржимада ҳам тўла қайта яратилган. Бунда таржимон тўғридан-тўғри таржима усулини қўллайди.

⁶ Ўзбекистонда таржимачилик. Тошкент, «Фан», 1998, 125-бет.

Йилдирим Боязид асир тушгач, уни Амир Темур олдига олиб келишганда унга қарата айтган сўзлари Соҳибқироннинг хусусиятларини янада яққолроқ очиб беради.

Темур. Зинҳор ташвиш тортма, хоқоним! Сен кўр бир аҳмоқ, мен эса тентак бир оқсоқман! Агар дунёнинг заррачалик қадру қиймати бўлса эди, туман-туман инсонларга, пою поёни йўқ мамлакатларга... сен каби бир кўр, мен сингари бир оқсоқ кимса ҳукмрон бўлмагай эди... (78)

Ушбу парча таржимасида таржимон айрим олинган сўз, ибора ёки гапга ёпишиб олмайди. Умуман олганда, бир-бирига ҳар жиҳатдан мос келадиган икки тил ўртасида ишлаётган таржимон парчанинг, яъни Амир Темур нутқининг моҳиятига киришга ҳаракат қилади. “Бадий таржимада асосий гап алоҳида олинган бирон сўз ёки жумлани таржимон қандай ўтиргандагина эмас. Қолаверса, ҳар бир таржиманинг қадр-қиммати унда айрим унсурларнинг нечук берилгани билан ўлчанмайди. Бадий таржимада баҳолаш мезони талқиндир”.⁷ Юқоридаги таржимада ҳам талқин устушлик қилади. Таржимон асл нусха матнини тўғри тушунади. Парчада кўзда тутилган ғояни, муаллифнинг мақсад-муддаоиси ва унинг ўзига хос услубини мақсадга мувофиқ равишда талқин этади. Ушбу сўз санъати намунасини ўз она тилида қайта яратишда муқобил восита, тадбир ва тадорик топа олади.

Умуман олганда, таржимон Усмон Қўчқор озарбайжон драматурги Ҳусайн Жовиднинг «Амир Темур» драмаси таржимасини юксак бадий савияда амалга оширган. Таржиманинг энг мақбул усул ва воситаларидан фойдаланиб асар «ҳақиқати»ни ишонарли тарзда очиб бера олган. Таржимада тил ва услуб масалаларига алоҳида эътибор берилган. Кўп ўринларда таржимон услуби муаллиф услубига тўла мос келган, шу билан бирга таржимоннинг ўзига хос услуби ҳам тўла намоён бўлган.

Барнохол Раҳимова, магистр

«Исён ва итоат» романида давр ва шахс муаммосининг бадий-фалсафий талқини

Ёш ва истеъдодли ижодкорларимиз орасида Улуғбек Ҳамдам муносиб ўринга эга. У. Ҳамдам асарлари қисқа давр ичида китобхон қўнглига йўл топа олди. У «**Ёлғизлик**» номли қисса ва ҳикоялар тўплами (1998), «**Тангрига элтувчи исён**» шеърый тўплами,

⁷ Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. Тошкент. «Ўқитувчи», 1983, 74-бет.181

«Мувозанат» ва «Исён ва Итоат» романлари ҳамда «Ичиндаги ичиндадир» таржима асарларини китобхон ҳукмига ҳавола қилган бўлсада, адибни машҳур қилган асари «Мувозанат» романи бўлди. Бунинг биргина далили сифатида «Жаҳон адабиёти» журналининг 2003 йил январь сонида босилиб чиққан «Мувозанат»ни ўқиб...» мақоласидаги қуйидаги жумлаларни келтиришимиз мумкин: «Мен Сизни кўрмаганман,... лекин «Мувозанат»ни ўқиб, ғойибона меҳрим туғилди сизга. Адабий олам уфқида янги бир юлдуз пайдо бўлибди, деган фикрга келдим... Турли тақдир, қисматлар, ҳаёт жумбоқлари ҳақидаги аҳлли мушоҳадалар, фалсафий фикрлар мафтун қилиб қўйган. Субҳи содиқ мисол ёрқин шу кунларнинг мавзуси. Бу мавзуда фақат мард ёзувчигина қалам тебратинга ҳад қилади... Мураккаб даврнинг мураккаб ташвишлари, ечимига муҳтож муаммолар оддий фуқаро бошида эканлиги ўз аксини топган».¹ Дарҳақиқат, асарда бугуннинг долзарб муаммолари, ҳаётда бўлаётган эврилишлар, энг муҳими киши руҳиятини бутун мураккаблигини намоён қилувчи муаммолар ифодаси ҳаётий, бадий мукамал тасвирланган. Шу сабабли ҳам асар китобхон қалбидан муносиб жой ола билди.

«Мувозанат» «романи китобхон қўлидан тушмай туриб, адиб адабиёт ихлосмандларига навбатдаги романи «Исён ва Итоат»ни тақдим этди.

Асарда ҳаёт маъниси, инсонийлик мазмуни, имон-этиқод тушунчалари ўзига хос тарзда акс этган. Ёзувчи асарда ҳар бир инсон ҳаёти давомида ўзлигини топиши ва яратувчисини англаши жараёнида содир бўлаши мумкин бўлган исён ва бу исённинг интиҳоси *итоат*ни бадий ифодалашга ҳаракат қилган. Адибнинг бу асари ҳам «Мувозанат» каби адабиётшуносларни ҳам, кенг китобхон оммасини ҳам ўзига жалб қилди ва бунинг самараси ўлароқ, асар ҳақида кўпгина фикр — мулоҳазаларга сабаб бўлди. Жумладан, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида 2005 йил 20 майдаги сонида чоп этилган «Мустақиллик даври насри: таҳлил ва талқинлар» номли давра суҳбатида қуйидаги фикрларни ўқишимиз мумкин: «Агар олдинлари насрий асарларда бир неча қаҳрамоннинг ҳаёт йўли ёки тақдири тасвирланган бўлса, эндиликда тасвирга тортилган инсоннинг моҳияти бутун мураккаблиги билан тадқиқ этилаётир. Шунинг учун ҳам насрий асарларнинг қаҳрамонлари фақат фаолият одамигина эмас, балки ўй ва мушоҳада кишиси сифатида ҳам тасвирланадиган бўлди. Одамнинг асл

¹ Жаҳон адабиёти.//Ж. 2003. №1 207-бет.

моҳиятини фаолиятидагина эмас, балки тин олиб турган ёки ўйлаётганда ҳам намоён этиши мумкинлигини бадиий тасвир тажрибасига кириб кела бошлади. Шунинг учун ҳам Улуғбек Ҳамдамнинг «Исён ва Итоат» романидаги «... Қачонки унинг бағрида гуриллаб ёнган исён гулхани ўчгач, гофиллик ҳам уни қийнамай қўйди. ... қайтага, исён ўрнида туқилган ўша кайфият — ўша итоат... руҳида қандайдир маърифат бор эди. Маърифатки, гофилликни, унинг оламини ювиб юборишга қодир... Энди унинг кўзларида, бағрида, бутун борлиғида итоат нури ҳоким, итоатки, мислсиз исёндан сўнггина тўқиладиган, итоатки, исёндан минг карра, милён карра юксакроққа элтадиган!..» тарзидаги фалсафий мушоҳадалар ўқувчига ўринсиз донолик бўлиб туюлмади, балки ўз моҳиятини англамоқчи, ўзини топмоқчи бўлган инсоннинг руҳий тўлқонишлари тарзида таъсир қилади»².

Асарда инсоният пайдо бўлганидан бўён унинг қалбида муҳим яшаб келаётган исён ва итоат, имон- эътиқод масалалари бадиий ифодасини топган.

Биз биламизки, Исён - Шайтонга хос хусусият. Карамни кенг Парвардигорнинг яратган маҳлуқотлари орасидан биринчи бўлиб Шайтон ўз яратувчиси амрига қарши бориб, унга итоат этмаган. Агар унинг бу ҳаракатини исён деб қаралса, исён дастлаб Шайтон тарафидан амалга оширилган. У ўз кибри туфайли Аллоҳ амридан бош тортди ва оқибатда жаннатдан қувилди. Шайтон Худонинг шоҳ асари бўлмиш Одам сабабли шу куйга тушгани учун унга нисбатан қасоскор бўлди. У одамни ҳар қадамда чалишга, йўлдан оздиришга, имон — эътиқодини туздиришга, Рабисига итоат эттирмасликка кўп уринди. Кўп ҳолларда у бунга эришди ва эришиб келмоқда. Шайтон Аллоҳ фаришталаридан эди, итоат этмаганлиги сабабли улар сафидан чиқарилди. Фаришталар ҳар он итоатда, яратувчиси шарафига мадҳ айтишдан чарчашмайди.

Яратган эгам мавжудолари олийси, олам гултожи бўлган Инсонда икки хусусият — Аллоҳ амрига қарши бориш, унинг оғир ва машаққатли синовларига бардош беролмаслиги оқибатида вужудга келадиган **Исён** ва фаришталар зийнати бўлган, уларни яратувчиси олдида суюкли қилган **Итоат** мужассам этган. Худонинг мавжудоларидан биргина Инсон ўзига битилган қисматдан воз кечишга тайёр, у ўз тақдирига кўниқолмайди. Ёруғ дунёга келган кунидан бошлабоқ инсон ўз тақдирига чап беришнинг пайдан бўлади. Одам ўз тақдири билан олиша билмайди, у олишишга

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 2005. 25-май.

уришиб кўради, холос. Бу уришиб кўришда у адолатсизлик, ноҳақликлар, камситиш ва ҳўрликларга дуч келади ва булар унда **Исён** ҳиссини келтириб чиқаради. Инсон **Исён**дан **Итоат**га етиб келгунча чексиз ва беҳисоб йўлни босиб ўтади. У бу йўлга бор бисотидаги энг қимматбаҳо матоҳ — ҳаётини: гулдек ёшлигидан тортиб, донишманд кексалигигача, барча — барчасини қурбонлик қилади. Чунки унинг қалбида **Исён** — гуриллаб ёнаётган олов, сўмас гулхан мавжуд. Бу гулхан ўрнашиб олган қалб эгасини ўз домида жизғанақ қилади, ботинини ағдар — тўнтар қилади. Инсон бу гулханнинг шашти пасая бошлаганини сезганида эса, жаннатий бир ҳаловатни ҳис қилади ва ўзини шундай хотиржам сезадикки, ҳеч қачон бундай оромни унинг руҳи ҳис этган эмас. Шунда инсон бир умрлик қийноқлари ҳосиласи мукофоти — **Итоат** майдонига етиб келганини ҳис қилади. Бу ерда инсон **Исён** азобидан фориҳ бўлиб, ўзига ўзи тегишли бўлади. Шундагина у ҳаётнинг мазмунини, туғилиш ва ўлишнинг маъносини тушуниб етади. Инсон **Итоат**га келиб инсонлик қисматиға кўникади. бу кўникма шунчаки, кўр — кўрона кўникма эмас, балки англаш ва тушунишдан келадиган буюк **Итоат** — Яратганга тобелик эди.

Ёзувчи асариде олам ва одам ҳақидаги диний ақидани келтириши ҳам бежиз эмас. Бу билан адиб итоаткор одамда Исён пайдо бўлиши ва алал — оқибат яна **Итоат**га қайтишни «Одам Ато» диний ҳиссаси билан асослаган. «... Шайтон гапига кириб Одам, Аллоҳ амрига қарши борди. Натихада у жаннатдан ерга туширилди. Одам ерга тушган илк куниданоқ ман этилган олмани еганига қаттиқ пушаймон бўлди... Унинг юрак — бағрини жуда катта бир изтироб эгаллаб олган эди... У соғинарди. Худованд дийдорини кўмсаб эзиларди.

(Асрлар ўтиб Одамнинг авлодларидан баъзилари ҳам худди шундай аҳволга тушадилар, бироқ уларнинг аксарияти Одамдан фарқ қилиб, гап нимада эканлигини тушунолмай ўзларини ўтга — чўққа урадилар).

Сургун — фироқдаги ҳаёт Одамни итоатга келтирди... Одам босиб ўтган йўл — тавба, англаш ва ҳис этиш йўлини ўтиб **Итоат**га келинади»³.

Бу жараён, яъни **Итоат**га келиш Акбар қисматида ҳам, устози табиб тақдирида ҳам такрорланди. Тўғри, дунёда қанча одам бўлса, шунча тақдир, шунча пешона чизиқи мавжуд. ҳеч қачон бировнинг қисмати иккинчисиникига узукка кўз қўйгандек мос тушмайди.

³ У.Хамдам. «Исён ва **Итоат**» 2001. 135-136 —бет.

Одамларнинг тақдири, дунёқараши — дунё қаричи ҳудди уларнинг ўз бармоқ изларидек бир — бириникидан фарқланиб туради. Лекин одамларда биргина нарса — Исёндан **Итоатга** келиши такрорланади, қайси даврда, қандай жамиятда, қай йўсунда бўлишидан қатъий назар, барибир такрорланади. Чунки **Исён** гулхани сўниб бориб, **Итоатга** айланади. Бу табибда, кейин Акбар қисматида такрорланди ва албатта Искандар тақдирида ҳам такрорланажак.

Энди бевосита асар воқеалари, қаҳрамонлар иштироки ва воқеалар ривожиди қаҳрамон тафаккур қирралари ва ўй — мушоҳадалари ҳақида тўхталиб ўтсак. Асар воқеалари Акбарнинг қамоқхонада ўтказаетган кунларидан бошланади. Акбар мактабда она тили ва адабиётдан дарс беради — зиё тарқатувчи нафосат ўқитувчиси. У дарсда ҳаддидан ошиб кетган ўқувчисини тартибга чақирмоқчи бўлди, унинг нописандлик билан гапирганига ўзини тутиб туролмай, бир тарсаки туширади. Бундан фойдаланган ўқувчининг отаси ундан пул ундириш пайида бўлади. Акбар эса фирибгарлик туфайли қамоқхонага келиб қолди. Албатта, бу ўринда Акбар ўз ғазабига қарши бора олмади, ғазабини босганида эди, у ўзининг унча — мунча ақлли эканлигини намоён қиларди. Акбар «ахлоқ тузатиш», «қайта тарбиялаш» дея ном олган бу жойда аввал қонун ҳимоячиларидан кейин ўз тоифасидагилардан жабр кўрди. Акбарнинг назарида бу ер кучли ва ожизнинг ит мушук бўладиган жойи. Бу ерда одамзод эмас, гўё ақл ва руҳдан маҳрум, аллақандай икки оёқли маҳлуқлар яшайди. Бу ерда одамзод яратган маданиятдан асар ҳам йўқ. Инсон қамоқхона эшигини очиб кирар экан, туғилганидан буён неки бор эзгулик ўзлаштирган бўлса, ҳаммасини ечиб, ичкарига яланқоч бадан, қайноқ қон оқиб турган вужуд билан киради. қамоқхона инсонни тарбияламайди, балки инсонни бутунлай мавх этади. Акбарни йўқлик ва борлиқаро саргордон қилган кечинмалари ҳам қамоқхонада пайдо бўлди. Шу кечинмалар унинг замин узра мустаҳкам турган оёқларига болта урди, фикрларини чирпирак қилди. Адолатсизлик ва ноҳақликлар, хўрлаш ва камситишлар ҳукмрон бўлган Ушбу муҳитда унинг нафрат — исён уруғи ўниб чиқди. Бу исён ўти ҳар бир адолатсизлик ва ноҳақликларга дуч келганида янада кучайиб бораверди. Акбарнинг исён гулханига мой сепган воқеа Россиянинг узоқ шаҳрига қовун ортиб, у ерда ҳам фирибга учраши ва мафия қўлига тушиб қолиши бўлди. Акбар яна адолатсизлик қурбони бўлди. У мафия қўлида ўлим билан юзма-юз келди ва у ўлимдан ҳам кўрқмади. «... хаёлига ҳеч нарса келмай қолди; на ширин—шакар

болалари, на хотини, на отаси ва на онаси,... Фақат исён бор эди балки унинг юрагида! Исён бўлганидаям, ўз қисматига, қисматининг аламли, дунёнинг фирибдан, зўравонликдан, адолатсизликдан иборат эканлигига қарши арзимас ИСЁН!. Агар Акбарнинг мана шу қалтис онларини ҳаракатга кўчирилса борми, у тура солиб, «Сен ҳам адолатсизмисан, Худойим!» дея Яратганнинг ёқасига ёпишарди»⁴. Бу воқеа Акбарга кутилмаганда берилган зарба, зарба бўлганидаям ҳам жисмоний, ҳам маънавий зарба бўлди. Акбар ҳаётини яхшилаш мақсадида ўзга юртларга борди ва хўрликларга дуч келди. Зеро, дунёда ҳеч бир нарса, ҳеч қандай мақсад инсоннинг бундай хор бўлишига арзимади. Акбарнинг назарида, ичига «Худо инсоннинг минг марта, миллион марта кучли иблисни яшириб кўйиб, яна унинг ёнига шайтонга бориш заруратини ҳам жойлаб кўйгандек эди» гўё. Лекин у бу синоатнинг моҳиятини англашга, тушуниб етишга ҳаракат қилмади. Акбар ҳамма-ҳаммасидан зерикди, уни ҳеч нарса қизиқтирмай кўйди, фақат бир нарса – «**Ҳаётнинг маъниси, инсонликнинг маъниси нимада**» деган саволдан бошқа ҳеч нарса. Бу саволга ҳар бир инсоннинг аниқ жавоби бор бўлади. Шу жумладан, Акбарда ҳам. Лекин инсон улкан бир оғир бир синоатни бошидан кечирганда эса, янги бир жавобга, шу тобдаги кайфиятига, руҳиятига мос жавобга эҳтиёж сезади. Худди мана шу руҳиятга ором бергувчи жавобни тополмай Акбар жонҳалак эди. У жавобни устози табибдан ҳам сўраб кўрди. ҳаётда доимий маслакдоши бўлган устози бу жавобни ўзи топиши, бунинг учун эса макон ва муҳитни алмаштиришни, сафарга чиқишини уқтирди. Акбар қишлоқини тарк этиб, шаҳарга келди ва кўпгина жойларга иш излаб бош суқиб кўрди. Акбар шунда оддий, лекин ҳаётий ҳақиқатга амин бўлдики, одамлар орасидаги муносабат жудаям- жудаям мўрт экан. Инсон ён-атрофида ўзига заррадек ноқулайлик туғдириши мумкин бўлган омилни сезса, ўшани яқинига йўлатмасликка тиш-тирноғи билан курашадиган, ўтакетган худбин мавжудод экан. Акбарнинг иш топишида «ўтириб чиққанлиги» анча панд берди, бунинг сабаби эса ҳеч кимни қизиқтирмади. У бир таниши орқалигина иш топишга эришди.

Акбарнинг шаҳарга келиб, инсон сифатида эришган ютуқи шу бўлдики, у жамиятнинг юзига қора бўёқдай чапланган фоҳишалик ботқоғидан Дианани олиб чиққани бўлди. Акбар Дианани бахтли қилишга уринди ва ўзи ҳам унинг чинакам бахтига айланди. Акбар Дианани севиб қолганида ҳаётига маъно киргандек, умри мазмунини топгандек ҳис қилди, тирикликнинг энг азим

⁴ У.Ҳамдам. «Исён ва Итоат» 2001.17 –бет.

ҳикматини ишқда деб билди. Бевақт берилган ишқи туфайли жамият адолатсизлиги, ноҳақликларидан азият чеккан Акбар Яратганнинг бошқа бир беайб бандаси — Фаридага жабр қилди. У Фаридага — оиласига қилган хиёнати билан гуноҳи кабирилардан бирига қўл урди. Акбарнинг қилган бу номаъқул ишидан ноҳақликларга нисбатан гуриллаб турган исёнида қилт этган ўзгариш бўлмади, виждони қийналмади. Акбар Диана билан шаҳарда ҳолди, у ўзига тўқ яшади, ишқ гирдобидида оз бўлса-да ташвишсиз яшади. Лекин у тўқ яшасада ҳеч нарса ўзгармади, эски дарди, кўксидида гуриллаб ёнгувчи олов — ҳали ҳам уни куйдириб келмоқда эди. Акбарнинг тушуниб етгани шу бўлдики, инсон боласи катта маънода ўзига тегишли эмас экан. **Исён** оловига эса на қашшоқлик, на бадавлатлик таъсир эта олар экан. ҳаммаси улкан бир қудратнинг қўлида, инсон эса дунёга келишида қандай ихтиёрсиз бўлса, кетишида ҳам шундай чорасиздир. Бу ҳақда адиб шундай ёзади: «**Инсон улкан маънода, ўз қисматини заррача бўлсин, ўзгартира олмайди. У — камондан чиқиб учаётган ўқ. Инсонни ўқ мисол отган - бу дунёга келтирган куч бошқадир. Одамларнинг қўлидан ҳеч вақо келмайди: у қайси ёққа отилган, қандай куч билан отилган бўлса, худди шу томонга ва ўшандай тезлик билан учади. ҳаёт, яшамоқ деганлари, аслида, шу!...**»⁵

Акбар йигирма йилдан кейин қишлоққа қайтди, у қалбидаги беомон дарди — Исёндан қутилиб, ўзлигига ҳам қайтди. «**Қарийб бир умрлик чўзилган машаққатли йўлни - инсон бўлишлик йўлини эсон — омон босиб ўтиб, манзилга етиб келганининг қутлуг бўлсин, дўстим! Ажабланма, энди сен менга ўғил эмас биродаримсан, ҳабибсан... инсонлик мартабанг муборак бўлсин, эй, Одам! Сенинг асл ҳаётинг энди бошланади. чунки сен ўзинг ва дунё, ўзинг ва чин ҳаёти ўртасидаги парда — Исёндан энди холос бўлдинг! Холос бўлдинг, йўқса сен қайтиб келмасдинг... сен қишлоққа эмас, балки ўзлигингга қайтдинг, биродар»⁶. Акбарни энди ҳеч қандай изтироб қийнамас, ўртамас эди. У энди батамом хотиржам эди. Акбар **Итоат**га келиб кўп нарсанинг асл моҳиятини англаб етди. Улар орасида энг муҳими шу бўлдики, **Итоат — Исёндан кўра инсонни минг карра, миллион марта юксакроққа элтар экан.****

Акбар бутун умрини қайтадан кўз олдидан ўтказар ва ниҳоят, энди тушунар, қабул қилар, рози бўларди. Ахир у нега ўшанда мактаб боласига қўл кўтарди, нега ўзга мамлакатларга пўл излаб

⁵ У.Ҳамдам. «Исён ва Итоат» 2001. 112—бет

⁶ У.Ҳамдам. «Исён ва Итоат» 2001. 134 —бет

кетди, нега ўз оиласининг тотли бағрида яшамади, шаҳарга йўл олди, кейин яна қайтиб келдик – мана ниҳоят, энди тушуниб етяпти. У ҳам бўлса ўша аёвсиз Исён эди. Исён қўлида ўйинчоқ бўлган Акбар ўз ҳаловатини Итоатда топди. Итоатга келган Акбарнинг ҳолатини ёзувчи қуйидагича тасвирлаган: «Акбар қабоқларини очди, аста кўзгалиб, ўзи билан шаҳардан олиб келган ягона матоҳи – Лариса хола васият қилиб қолдирган жимжимадор нақшли улкан ёзув стол устида очиқ турган дафтарга энгашиб ёзди: «У исённи кечиб ўтди ва ўзини исён қилаётган пайтдагидан гўзалроқ ҳис этди». Кейин андак ўйланиб турди-да, дафтарнинг илк саҳифасини очиб, катта ҳарфлар билан ёзилган «Исён» сўзининг ёнига «Итоат» деб қўшиб қўйди. Акбар бу номни неча йиллардан бери қидирарди, бироқ топмаганди. Ниҳоят, мана у!...- «Исён ва Итоат», мана у - инсон бўлишнинг машаққатли йўли, мана у-одамзод пешонасига битилган қисмат»⁷.

Ёзувчи асарига жуда катта ва кенг қамровли мавзуни бадий ифодалашга уринган. Менимча, ёзувчи мақсадига унчалик ҳам эришолмаган, ёки бир томонлама ёндошган. Чунки асар бадийликдан кўра кўпроқ публицистик услубда фалсафий мушоадалардан иборат бўлиб қолган. Асар бош қаҳрамони Акбар тақдири бошдан охир баёнчилик орқали ёритилган. Акбар жамиятдан жабр-ситам кўрган ҳолда бошқаларга, жумладан хотини Фаридага ноҳақлик хиёнат қурбони бўлган Фариданинг қалб тугёнлари, чеккан изтироблари асарда яхши очиб берилмаган. Фариданинг тақдири «Мувозанат»даги Ойгулнинг аччиқ қисматини эслатади. Лекин Ойгулнинг руҳий ҳолати ёзувчи томонидан маромига етказиб бадий тасвирланган.

Асарда мукамал ишланган ва ҳар жиҳатдан ўрناк олишга арзийдиган образ бу - табиб образидир. Табиб асарда Акбарнинг устози, қайси тарафлама устози уларнинг дарди бир, уларни қийнаган муаммо битта, табиб бошидан ўтказган оғир синоатлар ҳозир Акбар ҳаётида такрорланыпти. Акбар исённи босиб ўтқач, улар биродарга, сўзсиз бир - бирини тушунадиган ҳабибга айланишди.

Табиб барча инсон муаммолари билан қайғургувчи, камтар, беминнат меҳр кўрсатувчи ва уларни қўлидан келганича даволайди, ёрдам беришдан чарчамайди. Шу сабабли ҳам кучёшга талпинган ўсимлик каби ҳамма унга интилади. Ёзувчи бугунги куннинг умуминсоний муаммоларини қайғургувчи, инсоният тарихида оғриқли нуқта – клонлаштириш, оламшумул ихтиролар, бугунги кун тиббиёт оламида қўлга киритилган ютуқ ва

⁷ У.Ҳамдам. «Исён ва Итоат» 2001.137–бет

камчиликлар ва буларнинг оқибатида келиб чиқадиган муаммолар ечими ҳақида мушоҳадалар юритишни, оддий бир инсон сифатида ҳал қилишни табиб образига сингдирган. Ёзувчи давр сиёсати оқибатида ўзи хоҳлаган иш билан шуғилланолмаслик: табиб ДНК оид тадқиқот олиб бориши ва бунинг оқибатида қамалиб чиқиши, чақимчилик, меҳр – оқибатнинг йўқлиги, адолатсизликнинг авж олиб кетганлигини фош этган. Ёзувчи табибнинг тақдирини, кечинмаларини, идеал қиёфасини ҳаққоний ифодалаган.

Асарда биргина муносабат билан киритилган образлар мавжуд. Жумладан, Акбарнинг акаси – Нурмат. Бу образ орқали адиб одамлар, тўғрироғи ака-укалар орасидаги муносабат, меҳр-оқибатнинг йўқлиги, ҳар нарсада ўз манфаатини устун қўйиш ва барчасини пулга боғлаш, хиёнат кабиларни давр иллати сифатида тасвирлаган. Лариса хола фожиасида ҳам одамларнинг бир-бирига беварқлигини, безътиборлигини кўришимиз мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, адибнинг бу романи «Мувозанат»га нисбатан анча бўш ёзилган. Ёзувчи инсоннинг руҳий оламини очиб беришда фалсафий ёндошиб, бадийликдан йироқлашиб кетган. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2005 йил 20 май сонидagi «Мустақиллик даври насри: таҳлил ва талқинлар» мақоласида бугунги кун насри муаммолари, ютуқ ва камчиликлари кўпгина адабиётшунос олимларимиз, жумладан, У.Норматов, Н.Худойберганов, Б.Назаров, Қ.Йўлдошов, А.Расулов ва бошқалар ўз фикрларини билдиришган. Ушбу мақолада «Исён ва Итоат» асари қаҳрамонлари «инсон фаолиятини эмас, балки унинг ўй-мушоҳадалари, руҳий олами бадий тасвирланган» дейилган илиқ гаплар билан биргаликда Н.Худойберганов томонидан айтилган қуйидаги танқидий фикрларни ҳам ўқишимиз мумкин: «...ана шундай вазиятда шахсан мени У.Ҳамдамнинг «Мувозанат» романи бағоят хурсанд қилди. Устоз мунаққидимиз М.Кўшжонов «Халқ сўзи»да «бадиётнинг олмос жилолари» мақоласида шу асарнинг муваффақиятини алоҳида таъкидладик, бунга тўла хайрихоҳман. Айни чоғда У.Ҳамдамнинг «Исён ва Итоат» романи мени ранжитдик, бунинг сабабларини алоҳида таҳлилу тадқиқ қилишга киришяпман...».

Бундан кўриниб турибдики, мунаққид гарчи гарчи таҳлил қилмаган бўлса ҳам асарни бадийликда саёзроқ ёзилганлигини таъкидламоқда.

Асарда яна шундай образлар мавжудки, бу образларни асарнинг умумий концепциясига сингишиб кетмайди. Бунга мисол қилиб, Турсунбой жонталаш образини олайлик. У тиним билмай бир умр

меҳнат қилди. Лекин бу меҳнатнинг самараси ўлароқ, қадр-қиммат топмади. У шунчалик меҳнатга берилганки, хотиржам оиласи билан биргаликда дам олиш, улар билан биргаликда хузур қилиб овқатланиш каби одатларни унутгин, у ҳатто иши деб акасининг тўйига ҳам боришни эп кўрмайди, охир-оқибат топгани бедаво дард бўлди. Ёзувчи бу образ орқали давр фожеасини акс эттирмоқда. Лекин бу фожеани юқорида таъкидлаганимиздек, ижодкор ғоявий-эстетик мақсадига сингишиб кетмаган.

Асар бадиийликдан кўра кўпроқ фалсафийликка йўқрилган бўлсада, баъзи бир бадиий савияси паст, минг ўқиманг тушуниб бўлмайдиган ва уни модернистик асарлар сафига киритиб, кўкка кўтараётган кўпгина асарлардан анча ҳимматли. Шу сабабли ҳам асар ўз ўқувчисига эга. У.Ҳамдамнинг бу асари ҳам «Мувозанат» сингари китобхон қалбидан чуқур жой эгаллашга муваффақ бўлди.

Наргиза Бердиева, магистр

Адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг маънавий оламини шакллантириш

Ёшларимиз дунёқарашини шакллантириш, тафаккурини бойитиш боғча, мактаб ёшиданоқ амалга оширилиши ҳозирги таълим тизимининг асосий хусусиятларидан бири.

Буюк инглиз олими Жорж Дантон айтганидек, «халқ учун нондан сўнг муҳими мактабдир». Дарҳақиқат, мактаб - ўқувчиларга фақат умумий таълим бериш билан чекланилмайди, уларда ижодий меҳнатнинг зарурий шартини бўлган мустақил фикрлаш кўникмасини ҳам ривожлантирадиган, ҳар бир ишга ижодий ёндошиш ҳиссини шакллантирадиган ва камол топтирадиган муқаддас даргоҳ!

Маълумки, ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини камол топтиришда адабиёт фанининг аҳамияти беқиёсдир. Адабиёт инсон маънавий дунёсини бойитишга, гўзаллик аломатларини ҳис қилишга, фикрлаш қобилиятини ўстиришга хизмат қилувчи, туйғуни ҳаракатга келтирувчи асосий омиллардан биридир. Фан сифатида у мураккаб ва кўп қирралидир. Ўқувчиларни ҳаёт билан таништиради, уларда ҳаётни севиш, англаш ҳиссини ўстиради, атроф-муҳит ва инсон характерининг мураккаблигини тушуниш қобилиятини, Ватанга, халқига садоқатли бўлиш туйғусини шакллантиради. Мактабда бадиий адабиёт ўқитиш орқали

ўқувчиларнинг бадий диди, мустақил ижодий фикрлаш қобилияти, китобхонлик маданияти, Ватан тақдири учун жавобгарлик туйғуси тарбияланади. Адабиёт муаллими дарсда ёзувчиларнинг ижодини ўрганиш, асарларини таҳлил қилиш орқали ўқувчиларда ўша асарларда қўйилган ахлоқий нафосат масалаларини билиш ва аниқлашга қизиқиш уйғотади. Ўқувчи адабиёт дарсларида фақат умумий тарзда асар мазмунини оғзаки ва ёзма талқин этиш, ҳикоя қилиш билангина асарнинг бадиияти, унинг бадий тили ҳақида тўла маълумотга эга бўлолмайди. Биз биламизки, ҳис этилмаган, англамаган гўзаллик маънавиятнинг шаклланишига хизмат қила олмайди. Шунинг учун ҳам мактабда адабиёт фанини ўқитишда бадий асар таҳлили, асар тили алоҳида мавқеъга, аҳамиятга эгадир. Адабий таълим олдидаги бош мақсадга эришиш учун ўқитувчи бадий асарни таҳлил қилиш йўлларини пухта эгаллаб олиши шарт. Ўқувчиларнинг фикринигина эмас, балки унинг туйғуларини, қалбини, ҳиссиётлар оламини ҳам шакллантиришга йўналтирилган адабий таълим бадий таҳлилсиз ўз муддаосига эриша олмайди. Бадий таҳлилсиз асар адабиёт ўқитишда қуруқ воқеалар баёнидан ёхуд яланғоч ғоялар тасвиридан иборат бўлиб қолади. Бундай ҳолатда эса бадий асар тили ўқувчининг қалбига таъсир этмайди, унинг маънавиятини шакллантиришга ёрдам бера олмайди. Бу масалага эса ҳозирда адабиёт дарсларида катта эътибор берилиши лозим бўлган долзарб муаммодир.

Чунончи, ўқитувчи дарс жараёнида асар тилини ўрганиш учун тарихий мавзуда битилган асарларда қўлланган архаик, тарихий ёки эскирган сўзларга шарҳ бериш ва луғат асосида бу сўзларнинг маъносини тушунтириб бориши, ҳозирги кундаги синонимларидан мисоллар келтириш мақсадга мувофиқдир. Ёки замонавий мавзуда ёзилган айрим асарларда ёзувчи маълум воҳа (вилоят, шаҳар, қишлоқ) одамларининг ҳаёти, урф-одатларини тасвирлаш орқали миллий руҳни табиийлигига тасвирлашга уринади, қаҳрамонлар нутқида шевага хос бўлган сўзлардан унумли фойдаланади. Бадий асар матнини тилнинг луғавий бирликлари бўйича таҳлил қилишда, турли нутқ қатламларига; замонавий, тарихий қатламларга, лексик-семантик гуруҳларга, луғавий бирикмаларнинг шакл ва маъно муносабатларига, қўлланиш доирасига, экспрессив стилистик хусусиятларига алоҳида эътибор қаратилади. Ўз ва ўзлашган қатламлар, касб-ҳунар лексикаси, омонимлар, синонимлар, антонимлар, историзм,

архаизм, диалектизм каби сўзлар бадий асар матнида турли услубий мақсадларда қўлланилади. Ёзувчи асардаги айрим қахрамонларнинг индивидуал хусусиятларини тасвирлашда мақсадга мувофиқ унинг нутқида жаргон, варваризм, вульгаризмларни қўллаши мумкин. Асар таҳлилида унинг тилини муаллиф тили ҳикоячи, персонаж нутқларига ажратган ҳолда ўргатиш лозим. Муаллиф тили – воқеани, воқеа рўй берган ўрин ва шароитни тасвирлаш, персонажларни таъриф-тавсифлаш, уларнинг яхши ёки ёмон хислатларини очиб бериш ва баҳолаш (маъқуллаш ва қоралаш) учун бевосита ёзувчининг ўз тилидан баён қилинган сўзлардир. Муаллиф тили эпик, лиро-эпик ва лирик асарларда салмоқли ўрин тутади (ремаркаларни мустасно қилганда, драматик асарларда, одатда, муаллиф нутқи бўлмайди). Муаллиф тили, биринчидан, асардаги воқеаларни, қисм ва бўлақларни бир-бирига улаб, яхлит «организм»ни вужудга келтиради; иккинчидан, асардаги образлар ва воқеаларни талқин этишга, уларга ўз муносабатини билдиришга хизмат қилади. Мактабда бадий асарни ўрганишда ўқувчиларнинг бадий асарни ҳис этиши ва унга бўлган муносабати асар муаллифи тутган йўлга уйғунлаштирилиши лозим. Бу ишнинг қанчалик самарали бўлиши асарни чуқур ўрганиш, уни фаол ҳис этиш орқали ўқувчида пайдо бўлган изланишларда намоён бўлади. Ўқувчиларда бу ҳолат умумтаълим босқичининг 5-синфидаёқ шаклланади. Улар хаёлий эртақ қахрамонлари, жасур, шафқатли, оқ кўнгил одамлар ҳақидаги асарларни ўқишга ошиқадилар. Хусусан, севимли адибимиз Ўткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» қиссаси ҳам муаллиф тилидан ҳикоя қилинади. Умумтаълим босқичининг 5-синфида қиссадаги парчаларни ўқиб, ўзлаштириш учун тўрт соат вақт ажратилган.

«Дунёнинг ишлари» асари адибнинг ёшлик даври, ҳаёти, кечинмалари автобиографик руҳда, болаларча беғуборлик туйғуларига бой. Тасвирнинг муаллиф тилидан олиб борилиши асардаги воқелик тасвирида ўзига хосликни вужудга келтирган.

«Ҳар йили дам олишга борганимда онамга гилам пайпоқ олиб келаман. Кавказ томонда кўп бўлади. Жуба дейишади. Жураби дейишади. Ойим худди ноёб нарсага эга бўлгандек, узундан узоқ дуо қилади. Шундоқ меҳрибон ўгли борлигини айтиб қўшниларга мақтанади. Унинг оёғи касал»¹.

Ушбу матн таҳлилида ўқувчиларга Кавказ халқлари ҳаёти ва тили ҳақида маълумот бериш, пайпоқнинг жуба, жураби деб аталишини луғатлар ёрдамида тушунтириш мақсадга мувофиқдир.

¹ Ў.Ҳошимов. Сайланма. Т., 1998, 10-бет. (Қолган мисоллар саҳифасига қаранг).

«Бечора онам! Ўша изтиробли афсонани айтаётганингда инидан мўралаган қалдирғоч боласидек кўрпадан бош чиқариб ётган беш боланг бир-бири билан иноқ бўлишини шунчалик хоҳлаганмидинг!» (11-бет).

Ушбу тасвирлар орқали ёзувчи асарда ўзбек халқига хос иноқлик, бирдамлик, бирлик руҳини берувчи бир афсонани келтириш орқали халқимизнинг узоқ йиллар давомида ардоқланиб келаётган урф-одатлари, анъаналарини ўзида мужассамлаштираётган она образини яратишга эриша олганини ўқувчиларга еткази билиш лозим. Асарда табиат тасвирига ҳам катта эътибор берилган.

«Кечаси тунаган жойимиз совуқ эди. Анчагача ухлай олмадим. Ташқарида тераклар шитирлайди» (10-бет). Табиат тасвирида ўзгача уйғунлик бор. Ёзувчи эркин фикрлар, содда сўзлар билан ўқувчи қалбидан тез жой топа олади. Ёки бўлмаса: «Дўстларим: «жуда сиқилиб кетдингиз, айланиб келамиз», - деб тоққа судрашди. Алла-паллагача ўтган-кетгандан гаплашиб ўтирдик. Қизиқ, ҳар галл бош устига босиб тушгудек мағрур қад кериб турган тоғларни, улкан новвот парчасидек қиррадор қоялар бизга ўхшаганларнинг неча-нечасини кўрди экан? Фақат уларнинг тили йўқ...» (10-бет). Матнидаги ажойиб ўхшатишларга эътибор қилинг: «бош устига босиб тушгудек мағрур қад кериб турган тоғлар, улкан новвот парчасидек қиррадор қоялар...».

Дарс жараёнида ўқувчи эътиборини бадий тасвир воситаларига тортиш, турли ўхшатиш, бўёқдор сўзларга қизиқишни орттириш, уларнинг дарсадаги фаолиятини кучайтиради. Ўқувчиларда сўзнинг бадий-эстетик функциясини ошириш ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ. Ўқитувчи асарни тушунтириш жараёнида ўқувчиларнинг китобхонлик даражасини шакллантириб бориш керак. Асарни севиб ўқиган ўқитувчи ёки ўқувчи асар билан тингловчи ўртасида воситачи, бадий матнни талқин қилувчи ҳисобланади, уни етказувчи сифатида асарнинг фояси ва эстетик қимматини, албатта, оширади. Ёки;

«Менинг гўдак шууримга эса пора дунёдаги энг ҳаром нарса деган тушунча миҳланиб қолди. Кейин ҳам поралару порахўрларнинг ҳар хилини кўрдим. Бировга ордер бериш учун пора оладиганларнию, яхшироқ уйдан жой олиш учун пора берадиганларни ҳам, бировнинг боласини институтга олиб кириш учун пора оладиганларнию, ўзининг чала савод боласини ўқишга жойлаш учун пора берадиганларни кўрдим.» (82-бет). Ёзувчи халқнинг дилидагини, тилининг учудагини топиб айтиши, халқ

руҳи кайфиятларини ифодалаши, китобий тил ва услубдан қочилши, жонли халқ тили, услубига яқинлашганини сезамиз. Асарни ўқиш жараёнида ўқувчи айрим деталлар орқалигина онанинг қўлларидан доимо сут хиди анқиб туришини, жуссаси кичиклигини, бўйи тандир тепасига етмаслигини билиб олади. Бундан муаллиф услубида портрет чизиш маҳоратининг юксак даражада эканини билишимиз мумкин.

«Бу одамни болалигимдан танийман. Ўшандан буён унинг биттаям туки ўзгармаган десам лоф бўлмайди. Уёғини сўрасангиз унда тукнинг ўзи йўқ: кўса. Қишда куя еган телпак, муштдеккина гавдасига ярашмаган узун камзул, оёғига калиш маҳси кийиб юради. Ёзда бўлса думалоқ, қозоннусха бахмал дўпписини бостириб олади. Қўлидаги хўжалик сумкаси ҳам камида йигирма йил сидқи дилдан хизмат қилган. Сумка бандининг тасмаси бир неча жойидан ямалган, сумканинг ичида нима борлигини яхши биламан. Тиши тўкилган алюмин тароқ, бошингиз тегиши билан бир ховуч сочингизни юлиб оладиган ва эскилигидан ихчам тортиб кетган устара.» (103-бет).

Тасвир қилинаётган киши портретидаги турғун хусусиятларни аниқ белгилаб, унинг ҳаракатлари маъносини англаб, кейин уни шундай аниқ ва равшан сўзлар билан тасвирлаганки, китобхон беихтиёр ўқиётган нарсасини худди шундай, бундан ўзгача бўлиши мумкин эмас деб билади.

Хулоса қилиб айтганда, адабиёт дарсларида бадиий асар тили таҳлили орқали ўқувчининг бадиий эстетик салоҳиятини ошириш, маънавий оламини шакллантириш, китобхонлик даражасини ўстиришга эришиш мумкин.

Зилола Шукурова, магистр

Бадиий образ ва ёзувчи нуқтаи назари

Баъзи ёзувчилар ҳаёт деталларини ўта бўрттириб, кишини ҳайратлантирувчи воқеа-ҳодисаларни қаламга олса, баъзилари ҳаёт воқеаларини жўнгина қилиб, қандай бўлса шундайлигича акс эттиради. Лекин бунда асарнинг қиммати тушмайди, аксинча китобхонлар кўнглидан чуқур из қолдиради. Ана шундай иккинчи турга мансуб ёзувчилар сирасига Нормурод Норқобиловни ҳам қўшишимиз мумкин. У «Чангалзор ити» «Пахмоқ» қиссаларида табиат тасвири, ҳайвонот дунёси, инсониятнинг қилган тўғри ёки нотўғри ишлари туфайли вужудга келаётган ҳар хил

фожиаларни, муҳаббату-садоқатни кўрсатади. Унинг ҳар бир ҳикоясида ўзига хослик, миллийлик ва айниқса табиатнинг жонли ҳамда ўта қизиқарли акс эттирилиши кишини ҳайратга солади. Ёзувчи «Чангалзор ити» ва «Пахмоқ» қиссалари орқали табиатнинг мафтункор чиройини гўзал бир тарзда акс эттиради. Ҳар икала қиссаида ҳам табиатнинг ўзига хос тароватини кўрамиз. Уларни бир-бири билан солиштирадиган бўлсак, «Чангалзор ити» қиссаида Тошлисойнинг тоғ- қирлари, чангалзорлари ҳақида сўз юритаркан, у ерни шундай таърифлайди: «Тошлисой кўклам кезларидагина тўлиб-тошиб оқади. Айрим ҳоллардагина ёзнинг ўрталаригача сув жилдираб туришини демаса, қолган пайт қуриб-қақшаб ётади. Шу боиским, сой, шунингдек, чакалакзор эътибордан ҳоли- одамзод камдан-кам қадам босади бу ерга. Аҳён-аҳёнда бирор қишлоқ подаси яқин келмаса, бўлак вақт чангалзордаги жон аҳлининг тинчлигига ўзга биров даҳл қилмайди», - дея тасвирланади. Айниқса, баҳорда бу жойларга ҳаёт қайта жон ато қилгандек туюлади. Бу вақтда тепаликлар, қир-адирлар росманасига чирой очади. Қолган пайтларда, ёзнинг иссиқ кунларида ҳамма жой тақир чўлдек кўринади.

Ёзувчи кейинги асари «Пахмоқ» қиссаида эса ўзгача тасвир чизади. Тоғ ён бағирлари, Эгридара атрофини ўзгача шукуҳда таърифлайди. Қишлоқ пастадаги сой бўйида сўлим гўшалар ниҳоятда сероб бу ерда айни саратонда дам олувчиларнинг кети узилмас эди. Айниқса, Эгридара деб аталмиш бу ернинг тоғлари инсонларда чуқур таассурот қолдирарди. Ёзувчи Эгридара атрофини шундай таърифлайди: «... Эгридара белидаги чоғроқ йулақда сўқмоқ кескин баландлашиб, тик қоя сиртидан ўтарди. Паст ҳам, тепалик ҳам гўё пичоқ билан кесилгандек. Тик жарлик эди. Пастга қараган одамнинг боши айланарди. Қуйида пишқириб оқаётган сой юқоридан худди ариқчадек бўлиб кўринарди. Икки от бемалол сигарли бу йўлақнинг энг юқори қисмидан катта-кичик харсанглар оралаб ўтиларди. Харсанглардан сўнг яна нишаблик бошланарди. Нишаблик сой ёйилиб оқадиган, икки томони тик қоядан иборат хушманзара кенгликка олиб тушарди. Бир сўз билан айтганда, Эгридара ўз номи билан Эгридара эди. Бу ерда ноқулай сўқмоқлар ҳам, хушманзара кенгликлар ҳам истаганча топилар эди».

Қуюқ арчазорлар билан қопланган қоялар бир қарашда жонсиздек кўринса-да, лекин ёзувчи унга том маънода жон ато

этади. Ўрмоннинг мўъжизали, шу билан бирга қаҳри қаттиқ қонун-қоидаларини ўзига хос усталик билан тасвирлайди. Бу ҳолни биз «Чангалзор ити» қиссасида ҳам кўришимиз мумкин. Қоровой онасидан эрта айрилгач, табиат уни ҳар қадамда шафқатсиз, шу билан бирга, оналарча меҳр билан тарбиялаганди. Шу боис бўлса керак, Қоровой хонаки итлардан фарқли ўлароқ ёввойи ҳайвонларга хос «из қолдириб кетиш» санъатини пухта эгаллади. Асарда ёзувчи қуйидагича келтиради: «Қўй жасадининг қолган-қутганини сал нарига судраб обориб, кўмиб ташларкан, бу меники, тегсанг, соғ қўймайман, деган маънода сўлагини оқизиб белги қўйди. У буни қир бетиде яшовчи малла тулкидан ўрганганди. Неча бор у яшириб қўйган емишларни топиб еганди. Ҳозир бу одатни тулкидан кўргани учун эмас, кўп бор оч қолганлиги эвазига юзага келган тажриба асосида амалга оширган, тулкидан эса шунчаки улгу олганди. Шунга қарамай, итлик хусусияти устун келиб, бир муддатдан сўнг, ўлжа кўмилган дўнглик четига сийиб қўйишни ҳам унутмади. Шундай қилса, белгиси ишончлироқ бўладигандек туюлди».

Адибнинг «Пахмоқ» қиссасида эса из қолдириб кетишнинг бошқачароқ кўринишини тасвирлайди: «Пахмоқ муштдай боши билан анчагина шум эди. Белгини бўй-бастига мослаб эмас, имкони борича юқорироққа кўярди. Унинг учун бунинг ҳеч қийин жойи йўқ эди. Дарахтга тирмашиб чиқарди-да, керакли жойга бошқа айиқлар каби елкасини эмас, ўмганини обдон ишқаларди». Ҳар иккала қиссада ҳам ёзувчи жониворларнинг ҳаётини пухта ўзлаштиргани кўриниб турибди.

Ёзувчининг «Чангалзор ити» қиссасида инсоният ва ҳайвонот ўртасидаги муносабат, ҳайвонларнинг, хусусан, итнинг инсонга бўлган муҳаббати акс эттирилган. Бу ҳолатни ёзувчи асарда қуйидагича келтирган: «Қоровой Толмасни кўриб беихтиёр иррилади. Кейин кўнгли ийиб, дум силкиб, болага пешвоз юрди. Тумшугини ялаб, пишқириб, эркаланиб боланинг атрофини бир айланиб чиқди. Сўнг чўзиқ ғингшиб, унинг қўлини ялади. Йигитча бошига қўл чўзганди, у бирдан сергак тортди. Ёввойилик нуқси тўла мужассамлашган кўзлари оловланиб, боланинг қўлига ҳадикли назар солди. Қўлида арқонга ўхшаш шубҳали нарса кўрмагач, силаб-сийпашига қўйиб берди».

Адибнинг кейинги асари «Пахмоқ» қиссасида ҳам «Чангалзор ити» қиссасидаги гоёлар билан биргаликда, ўзгача тасвир объекти

кўрсатилади, яъни инсоннинг нафси орқали содир бўлаётган фожиалар, ҳайвонларнинг қирилиб кетиши, уларнинг тобора инсонлардан нафратланиши акс эттирилади. Масалан, Пахмоқ Эгридарада Панжи саёқни кўриши билан тортган азоблари ёдига тушиб қасос ҳисси уйғонади. Асарда буни ёзувчи қуйидагича келтирган: «Пахмоқ секин ғингишиб жароҳатини яларкан, кўнглида иккинчи бор қасос бош кўтарди. Қасос тугёни шуур ўрнини идрок билан тўлдирди. Бор тортган азобларининг бош гуноҳкори мана шу одам эканлигини, шу туфайли жони қийноқдалигини, агар бу тирик юрса, гинали нигоҳ ташлаб, юрагини онгсиз ҳис-туйғуларга тўлдирган бегона айиқнинг дийдорига ҳеч қачон етиша олмаслигини охир —оқибат ёрқин бир тарзда идрок эта олди».

Ҳар иккала қиссасида ҳам ёзувчи одамлар томонидан содир этилаётган ёвузликлар туфайли ҳайвонотнинг инсонга душман бўлиб қолишидек аянчли оқибатларини кўрсатиб берган.

«Чангалзор ити» қиссасида Қоровойнинг онаси Олапар «кундузи қорасини кам кўрсатадиган, кун ботганда алақаерлардан санқиб келиб чангалзордаги ёлғизини ялаб-юлқаб эмизадиган, эрталаб ҳаётини яна шу тарзда давом эттирадиган» она ит образи сифатида кўрсатилган. Асарга назар ташласак: «Олапар бор меҳрини ёлғиз боласига бағишлади. Аммо уни яхши она деб бўлмасди. Феълидек, меҳри ҳам тутуриқсиз — гоҳо Қоровойни ер- кўкка ишонмаса, гоҳо уни бутунлай ёлғиз ташлаб кетарди.

«Пахмоқ» қиссасида эса ўзгача тасвир, яъни Пахмоқнинг онаси ўғлига жуда меҳрибон, ҳар дамда уни ёвдан асрар, доим ўзи билан олиб юрар, кеча-ю кундуз парвона эди. Она ҳақидаги тасвирга эътибор берайлик: «Онаси ҳам ўзига ўхшаш журъатсизроқ айиқ эди. Лекин барча оналар каби ўта меҳрибон эди. Боласини ер-кўкка ишонмагандек, сабоқ бериш борасида анча талабчан эди».

«Пахмоқ» қиссаси орқали ёзувчи инсоннинг ҳайвонот- набобот оламига бўлган таъсирини кўрсатиб ўтади. Панжи саёқ образи орқали ёзувчи инсоннинг оддий қизиқиши, тўғрироғи нафсига қул бўлиши қанчадан-қанча жониворларнинг қирилиб кетишига, бунданда даҳшатли фожиаларнинг юз беришига олиб келишини ҳаққоний ифодалаган.

ШЕЪРИЯТ – КҰНГИЛ ИЗХОРИ

Ҳакимжон Каримов,
филология фанлари доктори,
профессор
Малика Иброҳимова,
II босқич талабаси

Истиқлол даври шеъритада муҳаббат талқини

Маълумки, муҳаббат туйғусининг уфқи кенг. Шоир ўз ишқий туйғусини яратганда, ватанга, юртга, халқига, ота-онасига, дўстига нисбатан изҳор қилиши мумкин. Шундай қилинган ва қилинятти ҳам. Лекин буларнинг ичида маҳбубга, севганига бўлган муҳаббатга бағишланган шеърларнинг бизнингча умри узоқ ва таъсирлидир. Чунки унда кишининг бутун вужудини покиза ва сирли бир ҳис чулғайди, тоза қон томирларда кўпиради, қалбга оппоқ нур кириб келади. Бу нур тананинг бутун пучмоқларига тарқалиб, нафсоний туйғуни қувади, фикр тиниқлашади. Бутун олам кўзига бениҳоя гўзал туюлади. Маълумки, гўзаллик эзуликдир. Вужуд эса ардоқли армонларга тўла. Шоир туйғуси, дардлари ўз дардингизга айланади. Ҳақиқий туйғу билан йўғрилган чинакам шеърятнинг таъсир қуввати уммонга тенг бўлади. Бугунги муҳаббат ҳақида шеърлар шу кабидир. Буларнинг кўпи аёл шоираларга ва ёшларга мансублиги шеърятдаги эврилишдан далолатди.

Алишер Навоий «Ҳайратул-аброр» достонида ҳақиқий ошиқ ҳақида шундай ёзади: Ҳақиқий ошиқ деб сен билки, у дард билан яшайди; унинг тили ҳам, дили ҳам, кўзи ҳам пок бўлади. Ишқ уни ўз «мен»идан пок қилиб, ҳатто фано ўтига хашак қилган бўлади. Юзини сариқ қилиб, дардини яширади; кўзини ариқ қилиб ёш оқизади. («Ҳайратул-аброр» Т., 1974, 73-бет). Бундан кўринадики, ҳақиқий ошиқнинг аҳволи дил изҳоридан, ҳолатидан билинади. Бугунги кун шеърятти шундай. Шоирлар ўзларининг ишққа мубталолигини сўзда баён қилмайди, руҳий кечинмаларини сўз орқали шунчаки айтмайди, балки ҳолат тасвирида кўрсатади. Хосият Бобомуродова «Бир дарё оқар қалбимда» туркумига кирган шеърида шундай ёзади:

Ким чертар эшикни оҳиста, билмам,
Кўксимдан сўғрилиб чиққандай тикон.
Қушдай учиб борсам, чопиблар борсам,
Бағри чўғ ҳамдардим хазонлар экан.

Бу ерда бировга интиқ одамнинг ёрқин ҳолати ўз ифодасини топган. Маълумки, ўзгача интиқ одамнинг бутун вужуди қулоққа

айланади, хаёлида фақат унинг ёди кезади, қўли қандай юмушда бўлмасин, кўз олдида кутгани бўлади. Шеърдаги лирик қаҳрамон шу ҳолатда. Унинг изтиробли ҳолати, айниқса, тўртинчи мисрадаги ташбеҳда яхши очилган. Лирик қаҳрамон «мен» эшик чертган ким деб борса, «Бағри чўғ ҳамдардим хазонлар экан». Демак, ҳижронда қаҳрамоннинг юзи хазондек сарғайган, хазон юзидаги тарам-тарамликдан эса, қалб куйиши ифодаланади. Бу ҳолат кейинги мисраларда аниқлашиб, тиниқлашиб боради. Эшитилган сасни у деб ўйласа, сабо бўлиб чиқади, деразанинг тиқ-тиқидан хурсанд бўлса, кутгани эмас, ёмғир бўлади. Ўйга чўмган кўнгил ховлиқиб кетади, чунки шовқин келганди. Лекин интилгани эмас, шамол бўлиб чиқади. Шоира тилга олган нарсалар бир онли, бир лаҳзали бўлса-да, бироқ улар тўпонининг қудрати ниҳоятда катта. Шоирнинг уларни тилга олиши қалбидаги пўртаналарга ишорадир. Булар ҳамиша йўлда, ҳамиша олам кезади. Шундан уларга мурожаати ҳам мантиқли:

Ёмғир, шамол, хазон, тўхтанг, қайтинглар,
Эшитиб кетинглар қўшиқларимни.
Йўқлаб келмасимга бориб айтинглар,
Йиғлаб очиб қўйдим эшикларимни.

Жисмоний эмас, руҳий изтиробдан йиғлаш руҳнинг покланишидир. Ҳақиқий севги ҳижрони эса ботиний изтиробдир.

Зебо Мирзаеванинг шеърини ўқиганда «Ҳақиқий шеърнинг мазмунини гапириб бўлмайди, уни ҳис қилиш керак» деган фикрни ҳақиқат эканини киши тан олади. Ҳақиқатан ҳам туйғуни, руҳиятнинг мазмунини сўзлаб ҳам, унинг шаклини чизиб ҳам бўлмайди. Лекин ҳис қилинганда маънавий ва руҳий эқонади. Бу ҳақида шоиранинг ўзи шундай дейди: «Шеър, балки руҳиятнинг ҳурриятидир, балки руҳнинг ҳаётидир. Ҳар қалай, қисқа бир шеър ҳам дилингизга ката бир озодлик олиб келади. Менимча, шеърят —бу, узун йўл. Руҳият йўли, ёлғизлик йўли...» («Ёзувчи» газетаси, 1999 йил, 3 феврал). Бу фикрнинг барчаси шеърларда ўз ифодасини топади. «Тамом...» шеърда шундай ёзади:

Мен энди кетаман...
Уни кечирдим.
Кечирдим энг сўнгги ганимимни ҳам.
Энди тинч яшайман тоғлар юртида
Дарахтлар,
шамоллар,
майсалар билан...

Бу ерда лирик қаҳрамон «мен» севилмаганидан ёки севгиси рад этилганидан тушкунлик бир кайфиятда дил изҳор қилмаяпти, балки руҳига яқин одамни топмаганидан кўнгли ўксиёпти. Ҳаётда руҳи хурриятли шахслар камлигидан ўкиняпти. Чунки унинг руҳи баланд, маънавият ниҳоятда юксак шахс. Шундан у ниҳоятда кечиримли, ҳатто ганимини ҳам кечира олади. Ахир одам табиатдан ноқис бўлса, бунинг учун уни айблаб бўлмайди-ку? У табиатдан кўнглига яқинлик топади. Мажнун - Қайс одамлардан меҳр топмаганидан сўнг, дала-даштда ёввойи ҳайвонлар билан дўстлашган-ку!

... Дардсиз нигоҳлардан,
ғамсиз «оҳ» лардан,
шу ўт-ўланларга яқинман кўпроқ.
Авлиёдек чўкка тушиб ўтирган
Қоялар бағридан, топамен паноҳ.

дейди лирик «мен». Паҳлавон Маҳмуд бир рубойисида «Кўҳна қалам толе эмас, доғ битар. Дард экаман бир-бир униб, боғ битар», деб ёзади. Демак шоирани дарахтларни, майсаларни, қояларни дилига яқин олиши бежиз эмас, чунки уларнинг «бағри» дардга тўла. Улар эса азиз тупроқдан баҳра олади (Пок нафси ила куч берар тупроқ). Шоиранинг табиатга кўчган изгиروب, дардлари ҳам мева тугади. Бу руҳий эркинлик, маънавият, маърифатдир. Шеърнинг қуввати ҳам манна шунда. Шоира ёзади:

Кўзим тушса қуяди офтоб,
Кўлим чўзсам тўкилар дилим.
Айтсам гуноҳ, айтмасам азоб,
Бу қандай дард,
Бу қандай ўлим?

Бу ишқ дарди. Унинг оташи шундай кучлики, яқинлашса офтобни ҳам куйдиради. Унинг ғам шуъласи дилни шундай изтиробга соладики, бунга дош беролмаган кўнгил «оҳ» чекади. Бу «оҳ»дан бутун олам ёнади, мазкур оловда ишқ тимсоли лирик «мен» ҳам қақнус мисоли қуяди. Мана шундай куйиниб-ёнишида ҳақиқий ошиқлик ва маъшуклик юзага келади. Бу борада ҳазрати Навоий дейдилар: Ишқ дегани бу қандай ўтки, у ҳужум қилганда унинг тутуни ва учқунларидан осмон ва юлдузлар яралди. У тутундан малаклар пашшадек қочдилар. Фалак осмонда оддий бир фонусдек бўлиб қолди. У туфайли ақл пешонаси қорайди. Руҳ кўзидан ҳам у ёшлар оқизди («Ҳайратул- аброр», Т., 1974 йил, 72-бет). Лекин шоиранинг қаҳрамонининг ақл пешонаси

қораймайди, балки ишқ дардидан нурланади, рух кўзидан оққан ёшдан қалб губорлари ювилади, покланади. Бу ҳиссиётдан ҳоли илоҳий севгининг қудратидир. Шоира севгиси шундай севгидир.

Назаримизда ҳақиқат ва ҳақиқий инсоний туйғу ҳаммага бирдай таъсир қилади. Чунки туйғу, ирқи йўқ, барча инсонларда бирдай кечади. Адабиётга чақмоқдай кириб келган Хосият Рустамованинг шеърлари шундай. Унинг шеърлятида дунёвийлик билан илоҳийлик бирлашиб кетган. Шоира шеърляти ҳақида қалам тебратган тадқиқотчилар уни ўлим ҳақида кўп ёзади деб таъкидлашади. Сиртдан қараганда шундай. Лекин синчиклаб ўқиғач ўлим ҳақида эмас, тирикликка, ҳаётга беҳад муҳаббат ва донолик, ҳаётнинг моҳияти, инсоннинг комиллиги ҳақида ёзади, дейишлик тўғри бўлади, деган хулосага келинади. Маълумки, инсонийлик моҳияти ҳаётнинг икки саодатига эришишдир. Бунга эришиш аъмолларини бажариш инсоний комилликни белгилайди. Буни ҳамма ҳам англаб етмайди. Лекин ёш бўлса ҳам Хосият англайди ва шеърлятида жуда яхши ифодалайди. Бу ҳол шеърлятдаги доноликдан далолатдир.

Барча нарсанинг асоси тириклик ва ҳаётдир. Инсоннинг мавжудлиги шу икки нарсага боғлиқ. Шу икки нарсани сезмаслик анойилиқдир. Шоира ўлим ҳақида сўз юритганда тирикликка, ҳаётга ташна муҳаббатни куйлайди. Ахир ошиқлик ва маҳбублик ҳам шу икки нарсага боғлиқ-ку! Хуллас, Хосиятнинг шеърлари кишида тушқунлик кайфиятини эмас, неқбинлик туйғотади, уни ўқиб ҳаётни қаттиқ севиб қоласиз.

Шамоллар эрмаклараб ўйнар

Хазонни –

Тақдир чирпиратиб отади ерга.

Раббим, ўзинг берган мана шу
жонни

Ўзингдан яшириб қўяй қаерга?!

Бу мисраларни ўқиб, вужудингиз зирқиллаб кетади. Шоиранинг ҳаётни, тирикликни севишни ҳеч ким айтмаган ҳолда журъаткорлик билан ифодалашга қойил қоласиз. Унинг истеъдодига тан берасиз.

Қанча ўлик бўлса –

Кўрдим, демайди ер.

Ғамни парвосига келтирмайди кўк.

Йўловчи!!!

Йўловчи!!!

Қўлларингни бер –

Мен сени эртага кўраманми, йўқ?

Йўловчи ким? У сиз билан биз. Демак, у одамларни ҳам беҳад севади, уларни ерни гурсиллатиб юришини яхши кўради. Чунки ҳаётнинг тириклиги унинг таровотлиги, илиқлиги улар билан. Афсуски, улар омонат, айниқса, XIX аср талатум, талатўфларидан, уларни эртага кўриш ҳам душвор.

Муҳаббат бу яхлитлик, соғинчи, унга интилишдир. Бунинг моҳияти шуки, комил инсон руҳий эҳтиёжни қондиришга интилади. Унинг руҳига яқин нарсани инсон беради. Унга муяссар бўлганда яхлитлик юзага келади. Яхлитлик эса бутунлик, мукамалликдир. Аслида икки жинс бир олманинг икки бўлагидир. Маълумки, ҳамма нарсанинг моҳиятини фақат тафаккур англатади. Хосият кучли тафаккур эгаси бўлгани учун муҳаббат моҳиятини теран англайди. У ёзади:

Балки...

Соғинади юрагинг

Аммо мендан кўзларинг хафа

Бу дунёда сенинг борлигинг—

Сен бор экан...

Мен борман тушун

Қор ҳам ёғар...

Ёғади ёмғир

Сенинг қора кўзларинг учун,

Яшамасам бўлмайди, ахир,

Орқамизда қолади хаслар,

Бизнинг борар осмонимиз кенг

Кўзларимда суратинг турар,

Юрагимда турар кўзларинг

Сен бор экан...

Мен борман тушун.

Қор ҳам ёғар

Ёғади ёмғир

Бу дунёда борлигим учун

Яшамасанг бўлмайди ахир.

Демак, қаҳрамон ўз кўнглига, руҳига яқин одамни топган, лекин у нимадандир ранжиган. У ўз руҳига яқин бўлгани учун унинг ботинидаги ўзига нисбатан соғинч туйғусини яхши ҳис қилади. Шундан лирик «мен» ортиқча гурурни йиғиштириб қуйиб, унга нисбатан ўз туйғусини очиқча эътироф этади. Унинг борлиги

ўзи учун тўлиқ ва порлоқ эканлигини тан олар экан, ўз навбатида, унинг учун борлигидан эканлигини эслатиб қуяди. Агар улар бир-бири учун яшасагина ҳаётнинг қор ва ёмғирини енгил хасларини қолдириб, келажак сари қадам ташлаши мумкин. Чунки яхлитликда куч бор, қудрат бор. Шундан лирик «мен» яхлитликка интилади ва соғинади. Хосият Рустамова муҳаббатни шундай тушунади. Бу муҳаббатни фалсафий англашдир.

Тафаккури кучли одам ёлғизликка интилади. Ёлғизликка интилиш ўзи билан ўзи қолиш, ўз ботинига назар ташлаш. ўзини таниш демакдир. Ёлғизлик олами кўнгил олами, руҳий оламдир. Бу оламни англаш иккинчи оламни, яъни маънавий оламни кашф қилиш демакдир. Бу олам зоҳирий оламдан устун ва сирли, инсон комиллигини таъминловчи оламдир. Мақсуда Эгамбердиева шеърларида шу ҳақиқат ўз ифодасини топган. «Ёлғизлик, гултожим» номли шеърида шоира ёзади:

Ёлғизлик, гултожим, мен сеникиман,
Бир хилми, уч йилми, беш йилми, ўн йил.
Йўлларимни пойлар тақдир – ёсуман,
Хоинлар кўзимга боқарлар дадил.

Бу Айни ҳақиқат. Чунки инсон дунёга ёлғиз келади, кетади. Агар шеър шу фикр билан чекланганда эди, ҳеч қандай маънавий кучга эга бўлмай, бор ҳақиқатни таъкидлаш бўларди. Лекин шоира унга ижтимоий мазмун юклайди, катта фалсафий умумлашма чиқаради:

Ёлғизлик, гултожим, найзаларинг санч,
Тишимни-тишимга қўйиб чидайман.
Сенга ҳеч ким халал бермас, кўнглум янч...
Айтавер музлатар қўшиғинг, шайман.
Аччиқ оғриқларга бир тўяй ўзим,
Музлаб-музлаб ўтларин боссин.
Ёлғон севинчлардан поклансин кўксим,
Ой келиб сочимга хандасин оссин.

Ёлғизлик изтиробларидан кишини кўнгли покланади, покланган кўнгилнинг йўли ойдин, ҳатто ой ҳам бундан хурсанд (Ой келиб сочимга хандасин оссин). Чунки покланган қалбнинг аъмоли эса эзгулик ва фаолият. Бундай шахсни инсоният ардоқлайди.

Мақсуданинг шахсий ҳаётини фаолияти умумлашма характериға эга. У ҳолатида кечаги ва бугунги ижтимоий ҳаётни акс эттиради, шунингдек аёллар қисматини ёритади:

Йиғласа, кўзидан дур тўкилмаган,
Оғзидан гул сочмай кўйган пари – мен.
Ўша, даврон чертиб кўрганда синган,
Жонон пиёланинг синиқлари – мен.

Замоннинг ноҳақликларидан, адолатсизликларидан изтироб чекканидан, куйганидан жисми шунчалик заифлашиб, нозиклашиб, руҳи ҳам синган. Кейинги мисраларда бу нарса янада аниқлик тус олади:

Севгига айланиб улгурмай ҳис,
Бевалик кўйлагини кийди навжувон.
Умрини қамраган ўша дарб боис,
Олмишдир юрагим азобдан унвон.

Юракнинг азобдан унвон олиши бу топилма, ҳеч ким ишлатмаган ташбеҳдир. Ўз навбатида сўзнинг илоҳий қудратининг ифодасидир.

Лекин унинг умидларини (тириклик дарахти) сўндиришга, маломат тошларини ёғдиришга интилмасин садоқатда собит қадам туради. Чунки қалбидаги муҳаббат ва вафо кучлидир. Шоира ёзади:

Тириклик дарахтин бир шохи- талаш,
Эпчиллар қайирган бир четини.
Кўнглим-эй, қор ёғса ёмғир аралаш,
Муҳаббатнинг гулдан қилган ўтини!

Шоиранинг «Бахт ҳақида эртақ тўқийди қуртлар», «Иккала кўли банд, ишидан келиб» деб бошланувчи шеърлари ҳам фалсафий умумлашмага эгаллиги, ижтимоий мазмун ташиши ва ҳаётийлиги билан муҳимдир.

Жаҳон адабиётини кузатганда, киши бир ҳақиқатга имон келтиради. Бу ҳам бўлса, ҳамма яхши аъмолларнинг замини севги эканлигини таъкидлашларидир. Бу борада, айниқса, Навоий ҳазратлари етакчилардандир. Маълумки, Фарҳод барча билимларни эгаллагач, кейин ишққа мубтало бўлади. Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида ёзади:

Дунёда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.

Демак, билимсиз одам ишқ моҳиятини англаб етмайди. Унинг моҳиятини англаган кишигина, чин ишқсиз инсон камолатига етишиб бўлмаслигини идрок этади.

Ҳа, киши муҳаббат моҳиятини чуқур ҳис қилмасдан туриб, уни ҳаётбахшлиги, жозибасини (сеҳрини) теран идрок этолмайди. Чунки унинг моҳиятида тириклик ётади. Бугунги шеърятнинг янгилиги ҳам шундадир.

Жоним отам, жон отам...

(«Ёр-ёр»ларда ота образи талқинига доир)

Ўзининг табиий куйи, оҳанги, сўзи билан биргаликда туғилган халқ қўшиқлари ритмик изчиллиги, образларнинг уйғунлиги, сўзларнинг ўз ўрнида, танлаб қўлланилганлиги, ритм ва оҳангнинг мазмунга мутаносиблиги билан тингловчини ўзига ром этади. Бунинг бош сабаби қўшиқни ташкил этган барча жиҳатларнинг уйғунлик қонуниятига асосида яхлитликка эришишида. Айниқса, халқ қўшиқларидаги образларнинг ранг-баранглиги унинг ўзига хослигини ташкил этади.

Қиз узатар кечаси айтиладиган «ёр-ёр» жанри, «ёр-ёр» қўшиқлари ҳам уларнинг бир туркумини ташкил этади. Улар бизнинг замонамизда ҳам айтилиб, янги-янги мазмун, образлар билан бойиб бормоқда.¹

Ёр-ёр қўшиқларининг образлар тизими ниҳоятда ўзига хос. Уларда ота-она образлари ҳам ҳаётий воқеалар, таъсирчан иборалар, мазмундор мисралар билан гавдалантирилган. Уларни алоҳида таҳлилга тортиш фольклоршунослигимиз учун кўплаб янги, жиддий, илмий хулосалар бериши аниқ.

«Ёр-ёр» қўшиқларида, кўпроқ уйдан кетаётган келиннинг ота-онаси ҳақидаги тасаввур ва фикрлари, янги ҳаёт олдида ота-онанинг қадру қиммати, обрў ва эътибори ўзига хос тарзда талқин қилинади. Уларда ота-она меҳрининг беқиёслиги, муҳаббатининг тенгсизлиги ифодаланганини кўришимиз мумкин.

Пайгамбарнинг қизини,

Ким кўрибди, ёр-ёр.

Ота-она меҳрига,

Ким тўйибди, ёр-ёр².

Ота-онанинг фарзандига берадиган меҳри чексиз, шунинг учун ҳам бу меҳрнинг қиёси йўқ, у тенгсиздир. Ота уйдан узоқлашаётган қиз, эндиликда келинлик сингари сирли ва номаълум тақдир томон кетаётган фарзанд ёш нуқтаи назаридан ҳали кичкина. Шунинг учун ҳам у ота-она меҳрига тўйган эмас. Аслида, бу мисралар замирида келиннинг безовта кўнглига тасалли оҳанглариининг мавжудлигини қайд этиш жоиз. Ота-она меҳрига ҳеч ким ҳам тўйган эмас. (Ким тўйибди?). Демак, бу тақдирнинг

¹ М.Алавия. Ўзбек халқ қўшиқлари. –Т.: -1959. 30-бет.

² Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. –Т.: -1967. 152-бет.

хукми. Унга итоат қилиш инсоний бурч. Аслида бу халқимизнинг қадим-қадимлардан буён давом этиб келаётган миллий-маънавий қадриятларидан бирининг ўзига хос тарздаги намоён бўлиш шаклидир. қолаверса, келин ота-она уйдан ўзи хоҳлаб, уларнинг меҳрига тўйганидан кетаётгани йўқ, балки ҳаётий қонуниятлар, инсоний бурч уни шунга мажбур этмоқда. Қўшиқда айни шу туйғулар ифодаланаётган бўлса ажаб эмас.

Ёр-ёрларда хавотир ва ҳадик ичида турган ота-оналарнинг ўзлари ҳам қўллаб-қувватлашга муҳтожлиги ҳам эътиборга олинган. Уларга руҳий-маънавий мададни бошқа оила аъзолари, қариндош-уруқлар, дўст-биродарлар бериши мумкин. Бироқ, янги узатилган қизнинг ҳолати, руҳияти улар учун энг ишончли белги ва бебаҳо мададдир. Шунга кўра ёр-ёрларда келиннинг ўз уйига очиқ чеҳра ва кулиб турган юз билан бориши махсус таъкидланади.

Ота-онанг уйига-я,
Кулиб боргин, ёр-ёр.
Кексаларнинг ҳурмати,
Қилиб боргин, ёр-ёр.³

Кулиб — бориш ифодаси тасодифан қўлланган эмас, одатда, ҳаётдан мамнунлик, кундалик турмушдан розилик, ички хотиржамликка кулиб туришга асос беради.

Ҳатто, мана шу талабларга зид ҳолат бўлса ҳам, «ёр-ёр» кулиб туришни талаб қилмоқда. Бу талабнинг замирида нималар ётганлиги шеърнинг иккинчи қисмида ўз аксини топган.

Демак, қандайдир чекиниш бўлган тақдирда ҳам, энг камида ота-оналарнинг ҳурмати жойига қўйиш зарурати кулиб туришни тақазо этади. Албатта, гап фақат ота-онанинг ҳурмати ўз ўрнига қўйиш устида бормоқда, холос. Бу ерда ота-оналарнинг нисбатан каттароқ ёшда эканлиги эътиборга олинган.

Қуйидаги ёр-ёр ҳам ота-онанинг каттароқ ёшда эканлигига ишора қилади.

Жон синглим, жоним синглим,
Омонда бўл, ёр-ёр.
Ота-онанг уйдан,
Хабарда бўл, ёр-ёр.⁴

Ота-она фарзанд учун қанчалик қайғурса, фарзанд ҳам ота-она олдида ўз бурчини, масъулиятини шу даражада теран англайди. қуйидаги ёр-ёрнинг фарзанд тилидан ифода этилиши бежизга эмас.

³ Намангон ёр-ёри. А.Собиров. —Н.: -1995. 16-бет.

⁴ Ой олдида бир юлдуз. М.Жўраев. —Т.: -2000. 62-бет.

Ота-онам ҳузуридан,
Мен кетарман, ёр-ёр.
Жудоликнинг ҳасратини,
Мен ютарман, ёр-ёр.⁵

Келин ота-она ҳузуридан кетиб, айрилиқдан, соғинчдан қайғурса-да, лекин ота-онасини қайғудан озод қилмоқда. қандай қайғудан?

Айроликда эранлар,
Мадад бўлгай, ёр-ёр.
Ота-онам қайғудан,
Озод бўлгай, ёр-ёр.⁶

Маълумки, фарзанд вояга ета бошласа, ота-онанинг қайғуси, ташвиши ҳам кўпаяверади.

Айниқса, қиз бола вояга етганда, ота-она уни муносиб оилага узатиш, ўзининг тенги билан бахтли яшаб, юзлари ёруғ бўлишини ўйлаб қайғура бошлашади. Яхши қиз, ота-она насиҳатларига қулоқ солиб, ҳаётда адашмай, ибo билан, ҳаё билан янги остонага қадам қўяркан, ота-она бир ташвишдан, катта ўйдан, қайғудан халос бўлиши аниқ. Халқимиз бежизга ҳам, юзинг ёруғ бўлсин деб дуо қилишмайди.

Ёр-ёрларда ота образи етакчи кўринишларни эгаллайди. Халқ орасида «Ота рози – худо рози» деган мақолнинг пайдо бўлиши бежизга эмас.

Жоним отам, жон отам,
Дуо қилинг, ёр-ёр.
Бир худога ёлвориб,
Сано қилинг, ёр-ёр.
Отагинам уйида,
Бир гул эдим, ёр-ёр.
Уйимизнинг тўрида,
Булбул эдим, ёр-ёр.⁷

Келин кетаётган ўз остонасига бош эгиб, ота оёғига бош уриб, розилик, оқ йўл сўраши, ҳозирги кунда одат тусига кирган бўлса-да, бу кўринишда жуда катта маъно-мазмун мавжуд.

Келин номидан айтилган юқоридаги ёр-ёрда, ўзига хос илтижо, кўнгил дардлари ифода этилган. Туғилиб ўсган беғубор болалиги ўтган уйдан кетаётган, фақат болалиги билангина эмас,

⁵ Ўша тўплам. 77-бет.

⁶ Ўша тўплам. 78-бет.

⁷ Ўша тўплам. 79-бет.

шу хонадонгина кўтарадиган эркалиги, шўхлиги билан хайрлашаётиб, остонага, ота оёғига бош уриб турган қизини ота дуо қилади, берган тузига, меҳрига, хизматига рози бўлади. Айни пайтда худога ёлвориб, фарзандига бахт, омад, тинчлик сўрайди. Бу ҳолатдан ота қаттиқ изтиробда, ҳаяжонда, қизини яхши ниятлар билан, ёруғ юз билан ўзга хонадонга кузатаётганидан хурсанд бўлса-да, лекин меҳрибон қизини энди бегона уйга бориб, янги оилада унга қандай муносабат кўрсатилишини ўйлаб қайғуда, ҳадикда бўлиши аниқ. Шунинг учун ҳам бу кўриниш жуда ҳаяжонли ва азоблидир.

Ота учун фарзанднинг ҳар бири алоҳида қадру қимматга эга. Унга ўғил ҳам, қиз ҳам бирдек азиз ва мўътабар. Шунга қарамай, «ёр-ёр»ларда отанинг ўз қизига нисбатан айрича, таъбир жоиз бўлса, ўзбекона меҳр-муҳаббати алоҳида тилга олинади:

Қора қўйнинг изидан,
Қўзи кетди, ёр-ёр.
Отагинам уйингдан,
Қизинг кетди, ёр-ёр.⁸

Бу ерда фақат поэтик маъно эмас, балки шу маънони юзага чиқараётган ифода ҳам ўзига хосдир.

Дастлаб, фикр ифодасидаги мантиқий параллелизм кўзга ташланади. Бу эса иккита бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳодисалар саноғида акс этади:

1. Қора қўйнинг изидан қўзи кетди.
2. Уйдан қиз кетди.

Мана шу параллел жараён ритмик-синтактик параллелизм билан бошқарилиб ўзига хос поэтик ҳодисаларга эга бўлади.

Иккинчи ярим бўлак – тўртликнинг кейинги қисмидаги сўзларнинг шаклий хусусиятлари ҳам умумий маънонинг кучайишига хизмат қилади. Мурожаат объекти – «ота» сўзига «гина» - ҳурмат маъносини англатадиган қўшимча, шунингдек – «м» - эгалик қўшимчасининг қўшилиши бу сўзнинг янада поэтиклашувига омил бўлган. У сўзнинг бош шаклда – «ота» ҳолида қўлланганида мазкур маъно юзага чиқмаслиги мумкин эди.

Биринчидан, қизининг янги ҳаёт сари кетиши олдидаги ҳаяжон ва ҳадик ичидаги ота учун тасалли берилаётганда, унинг «отагина» бўлиши янада ўринли ва муносибдир. Унга эгалик қўшимчасининг I шахс бирликдаги шаклининг қўшилиши эса сўровчининг шу отага нисбатан тасаллисини янада яқинроқ ва

⁸ Ўша тўплам. 62-бет.

ишончлироқ киши томонидан айтилаётганлигини таъкидлайди, таъминлайди.

“Қизинг” шакли ҳам шу жараёнда тасодифий кўринмайди. Энди унинг II шахсда қўлланиши отанинг алоқадорлик даражасини кўрсатишга хизмат қилади.

Ёр-ёрларда узатилаётган қизнинг отаси билан боғлиқ ҳолатлар тасвири асосий ўрин тутади. Шунга қарамай уларда ҳаётнинг даҳшатли ҳақиқатлари ҳам барча лирик жанрларда бўлгани сингари бутун кўлами билан акс этган. Жумладан, уларда бўлажак келиннинг отасизлиги ўзига хос фожиа сифатида талқин этилади.

Анов тоғнинг устига,
Қўй келибди, ёр-ёр.
Отаси йўқ синглимга,
Тўй келибди, ёр-ёр.⁹

Отасизлик, онасизлик бахти бир кам дегани. Айниқса, яхши кунларда, тўйларда бу бир камлик яққол кўзга ташланади. Ёр-ёрларда ҳам шу мазмундаги таъсирли ифодаларни жуда кўп учратиш мумкин. Бу ифодалар баъзи ўринларда келин номидан куйланса, баъзида келиннинг опалари, янгалари, қариндошлари тилидан куйланади.

Мумкин, бўлмаган ишларнинг амалга оширилишини ўйлаш, ҳатто шунга ҳаракат қилиш фольклорнинг кўплаб жанрларида кузатиладиган ҳолат. Ёр-ёрларда ҳам бу ҳолат мавжуд. Келин бўлаётган қизнинг ўксик кўнглида ота дийдори, шундай бахтли дамларда отанинг иштироки интиқлик билан кутиладиган дамлардир. куйидаги мисраларда шу туйғулар муҳрланган:

Бориб айтинг, жаброил,
Бекларига, ёр-ёр.
Отасини юборсин,
Тўйларига, ёр-ёр.¹⁰

Ота-она дуоси, ҳеч бўлмаганда уларнинг руҳи-арвоҳи бундай дамларда мадад бўлиши мумкин. Қўшиқларда шу руҳнинг устиворлигини кузатиш мумкин.

Ўртоқлари ичида,
Баҳосизим, ёр-ёр.
Тенгқурлари ичида,
Отасизим, ёр-ёр.
Отасининг арвоҳи,

⁹ Ўша тўплам. 63-бет.

¹⁰ Ўша тўплам. 80-бет.

Келдимикан, ёр-ёр.
Чимилдиқнинг бошига,
Қўндимикан, ёр-ёр.¹¹

Ота-она бағридаги фарзанд - армонсиз фарзанд. Аммо қиз бола учун бу манзил ҳам муваққат. Шунга кўра у «меҳмон». Меҳмоннинг бу уйда вақтинчалик омонат эканлиги аён.

Аммо бошқа меҳмонлардан кўра унинг имкониятлари баландроқ.

Ҳатто имтиёзлари бор. Бу имтиёз унинг эркида, имон-ихтиёрининг ўз қўлида бўлиши билан белгиланади. Ота бағрининг «олтин сандиқ» сифатида, ота уйдан эмин-эркин юришларни эса, «ўйнар эдим» тарзидаги ифодаси мана шу имтиёзнинг асосларини ташкил этади:

Сен отангнинг уйида,
Меҳмон эдинг, ёр-ёр.
Олтин сандиқ устида,
ўйнар эдинг, ёр-ёр.¹²

Нотаниш ва бегона уйга бориш — олтин сандиқ устидан тушиш билан баробар. Бунинг устига бундан кейинги тақдир, бундан кейинги ҳаёт ҳам ноаниқ ва мубҳам:

Олтин сандиқ устидан,
Тойиб тушдинг, ёр-ёр.
Отанг билмас ерларга,
Қайдан тушдинг, ёр-ёр.¹³

Бу ерда «тойиб» сўзи фақатгина «тушдинг» сўзига ҳамоҳанг бўлаётгани, иккаласи биргаликда аллитерацияни юзага келтираётгани учунгина эмас, балки биринчи навбатда маъно ифодасига кўра эътиборлидир. «Тойиб тушмоқ», одатда, тасодифийлик ёхуд олдиндан маълумотга эга бўлмаслик, беҳабарлик, ногаҳонийлик оттенкаларига эга.

Фикр қизга — бўлажак келинга йўналтирилган. Тақдир ишини қизнинг билмаслиги табиий. Аммо маъно шу билан кифояланмайди. У яна бир поғона юқорига олиб чиқилади. Бунга бундай ечимдан ҳатто отанинг ҳам беҳабарлиги асос бўлади. Кейинги икки мисра шу ҳақда.

Аммо қўшиқларда ота ҳар доим ҳам бепарво ва беҳабар қиёфада тасвирланмайди. Баъзан уларнинг онгли равишда билиб туриб қилган ҳаракатлари ҳам тилга олинади. Бунда, кўпинча фикр бевосита қиз — фарзанд тилидан ифода этилади:

¹¹ Намангон ёр-ёри. А. Собиров. — Н.: -1995. 26-бет.

¹² Келиной қўшиқлари. — Т.: -1981. 135-бет.

¹³ Ўша тўплам. 135-бет.

Оқ паранжи оқир деб,
Отга солди, ёр-ёр.
Отам мени ёмон деб,
Ётга солди, ёр-ёр.¹⁴

Қуйидаги ёр-ёрда ҳам шу оҳангда янада бўртиб кўринади:
Дарёларнинг ул юзида,
Тўним қолди, ёр-ёр.
Отам мени чолга берди,
Кўнглим қолди, ёр-ёр.¹⁵

Олдинги ёр-ёрда қиз бегона, ёт одамлар орасида қолганидан озурда эди. Бу тўртликда унинг қалбида оху фарёд бошқача заминга эга. У энди ижтимоий тенгсизлик қурбони бўлаётганидан фиғон чекмоқда. Ўз қизининг кўнглига қарамасдан, қалб розига қулоқ солмасдан, замон таъсиридан, муҳит мажбуриятиданми қиз узатаётган отадан норозилик ёр-ёрда жуда таъсирчан ифодаланган.

Отасизлик — кулфат. Отасизлик — азоб. Отасизлик — бахтсизликнинг ўзгинаси. Қўшиқлар отасизлик азобини айти шундай талқин қилади.

Қатор-қатор туялар,
Бўтанг қани, ёр-ёр.
Бўта кўз экан синглим,
Отанг қани, ёр-ёр.
Остонанинг остида,
Отанг ётар, ёр-ёр.
Оқ бўз отни юборсанг,
Келмаётир, ёр-ёр.¹⁶

Туялар қатор-қатор турибди, уларнинг бўтаси — боласи йўқ. ҳаётнинг шафқатси элигини қарангки, бўтакўз бўлган дилбар ва гўзал қиз — келин бор. Аммо унинг отаси йўқ.

Туй бўлаётган уйда ҳамма бор. Фақат ота йўқ. У остонанинг остида — қабрда. Унга ҳар қандай иззат-икром (оқ бўз отни юборсанг) беҳуда, бекор. Бу ҳаракатлар натижасиз тугайди.

Ўз отасининг йўқлиги, вафоти ҳар ҳолда тақдири азалнинг иши. Унга кўнмасликнинг, бўйсунмасликнинг иложи йўқ. Аммо «Дард устига чипқон» деганларидек, отасизликнинг ёнида бегона ота бўлса, бу ҳам кифоя қилмаганидек, унинг ўғай фарзандга нисбатан муносабатлари бир ҳол бўлса, бунинг ўрнини нима босади. Ёр-ёрларда шу ҳолатлар ҳам ўз ифодасини топган.

¹⁴ Ўша тўплам. 135-бет.

¹⁵ Ой олдида бир юлдуз. М.Жўраев. —Т.: -2000. 82-бет.

¹⁶ Ўша тўплам. 61-62-бетлар.

Анов товда айнаиб,
Отанг ётир, ёр-ёр.
Бўз қўғирчоқ қўлида,
Отаётир, ёр-ёр.
Ҳали ўзингнинг отанг,
Бўлса эди, ёр-ёр.
Туя сотиб тугмалар,
Олармиди, ёр-ёр.¹⁷

Булардан кўринадики, ёр-ёрларда ота образи алоҳида барқарор ўринга эга. Унинг талқинида ниҳоятда хилма хиллик, айти пайтда такрорланмас ўзига хосликлар кузатилади. Бу ўзига хосликлар «ёр-ёр»ларнинг табиий жанр хусусиятлари билан мустаҳкам алоқадорликда намоён бўлади.

Ойиста Усмонова, ТошДТУ,
«Тиллар» кафедраси ўқитувчиси

Шеърний тафаккур ва поэтик тимсол

XX аср ўзбек адабиётининг ёрқин юлдузи Абдулҳамид Чўлпоннинг барча шеърлари эрк ва истиқлол ғоялари билан суғорилган. Чўлпон лирикасининг асосий мавзуси мавжуд ижтимоий тузумга нисбатан исёндр. Шоирнинг дардли нигоҳи юрт осмонидаги қора қўланкани олдиндан кўра олган. Масалан, 1921 йилда ёзилган «Бузилган ўлкага» шеърида бу хусусда шундай ёзади:

Тоғ тошлар ўйин қилган, чопинган.
Гўзал қизлар, ёш келинлар қасрда?..
От минганда қушлар каби учқучи,
Эркин-эркин ҳаволарни кучқувчи,
От чопганда учар учар қушни тутқувч,
Учар қушдай ёш йигитлар қасрда?
Тоғ эгаси сор бургутлар қасрда?

Бу сатрлар Октябр тўнтариши, советлар тузуми юртни асоратдан, жаҳолатдан, зулмдан озод қилади, деб ишонган Чўлпоннинг умидлари пучга чиққанлигидан далолат берган. Қизил империясининг дастлабки йилларида берилган бу саволлар XX асрнинг 80-йилларининг ҳам оғриқли саволларига айланган! Шоир сўнгги нафасигача она Туркистоннинг озод ва мустақил бўлишни орзу қилган. Чўлпон қўллаган поэтик усуллар ва тимсоллар табиатида ҳам хурлик ва эрка талпинган қалб изтироблари

¹⁷ Ўша тўплам. 63-бет.

сезилиб туради. Унинг ҳеч кимникига ўхшамайдиган, самимий, жозибадор, таъсирчан туйғулари қатига ҳалқнинг дарди, орзу армонлари сингиб кетган эди. Бундай уйғун рангин туйғулар ранг рамзлар, образ рамзлар орқали намоён бўлади. Умуман, тимсоллик Чўлпон шеърятининг ўзига ҳослигини таъминлаган етакчи хусусиятлардандир. У шеърларида бадий рамзларни кўп ва маҳорат билан қўллаган.

Чўлпон кўп ишлатган поэтик тимсоллардан бири юлдузdir. У тахаллусини Чўлпон – тонг юлдузи деб танлагани ҳам бежиз эмас. чунки юлдуз шоирнинг юрагига жуда яқин. У юлдузга кўп сўроқлар билан мурожаат қилади.

Қоронғу кўчада кўкка кўз тикиб,
Энг ёруғ юлдуздан сени сўрайман...
Ёки
Гўзал юлдуз, нулли юлдуз, тез сўзла
Оталарнинг тарихдаги хатосин...

Юлдуз ҳам гўзалини излаб юрган ошиққа уялиб, ўзидан-да гўзал малак борлигини ва тушларида кўринишини айтади. Лекин кейинги шеърдаги («Ёруғ юлдуз») «оталарнинг тарихдаги хатоси» ҳақида лом-лим демайди, чунки унинг сўзлайдиган яхши сўзи йўқ, «Қон қилмоққа ҳасратлари кўп». Истикболни кўра олмаган ота-боболар эл-юртни сақлаш учун тузукроқ чора-тадбир кўрмаганлиги учун «Йўқсуллар чет оёқлар товонида эзилган». Бундан юлдузнинг кўзларида ёш, юзлари сўлгин. Бу шеърда Чўлпон юлдуз билан сирлашмоқда. Шеърдаги лирик қаҳрамон юртнинг тутқунликда эканидан эзилган, бунинг сабабларини англашга интилаётган одам. Юлдуз эса шоирнинг қалби, кўринади шоир ўз қалбига мурожаат қилиш билан ўтмишдаги хатоларни англашга интилади. Шоир «Табиатга» шеърда «Кўк юзида барча юлдузлар суюнчингдир сенинг» деб ёзади. Юлдузни табиат суюнчиси, деб ташбеҳ этади шоир. Ёки «Амалнинг ўлими» шеърда юлдуз эрkning излари, сифатида тавсифланади. У шоир учун энг муқаддас издир:

У бир из кўзимнинг нурларидан ҳам
Юксакдир. Мен уни ўпмоқ истайман,
Агар топилмаса. Бу юртлардан ҳам
Кўчиб йироқларга кетмоқ истайман.

У ўзи ардоқлаган «эрклик юлдузи»нинг нуридан ҳар бир юртдошининг юрагида бир «из» қолишига астойдил ишонади. Чўлпоннинг «Уч-тўртта юлдуз» шеърда юлдуз умиднинг рамзи

бўлиб келган. «Адашган йўлчи» қоронғу зимистонда қайга боришни билмай турганда, уфқдаги ўчмасдан турган юлдузлар адашганлар учун озодлик нури бўлиб кўзга ташланади:

Уч тўртта юлдузнинг ўчмасдан ярқираб,
Нур сочиб тургани кўринса.. дилингиз
Кўрқишдан бир қадар тўхтар-да, ярқираб
Кўзингиз олдида бир умид кўринур.
Шу умид, қутилиш тонгининг нуридир!...

Шеърдаги уч нуқта ҳам шеърга муайян таъсир кўрсатади ҳам истиқболнинг саробга айланишидан кўрққан дилларнинг умидга чўлганганига ишора вазифасини ўтайди. 1924 йил март ойида ёзилган. «Исташ» шеърда Чўлпоннинг эрк ҳақидаги эзгу мақсадлари дил тубига чўктирилганини кўриш мумкин. Шеърда икки юлдуз — кўк ва ер юлдузларининг тимсоллари бор. Кўк юлдузи эрк ҳақидаги орзу рамзи бўлса, ер юлдузи- ғариб қиз эса эрка эришиш йўлидаги куч рамзи эди.

Кўнглимга яқин нарсани излаб кеча-кундуз
Ҳар ёққа қарайман
Тонг вақтида нур тўккувчи ёлғизгина юлдуз
Айтarki: «У менман!»
Мен унга ишонмоқчи бўлиб ўйнатаман кўз,
Ул ҳам кула бошлар
Шул чоғда деворлар ичидан қайғули бир қиз
Йиғлаб кела бошлар
Кўк юлдузи изсиз эди. Ер илдизи кучсиз,
Хар иккиси кетди
Кўнглимга яқин нарсани излаб кеча-кундуз
Ой йилларим ўтди

Бу сатрлардан кўринадики, Чўлпонга катта умидлар бахш этган миллий озодлик ҳаракати ҳам у ўйлаганчалик кучга айланолмади. Кўқон мухторияти қонга ботирилди. Шу сабабли ҳам «кўк юлдузи изсиз, ер юлдузи кучсиз».

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, юлдуз тимсоли Чўлпон шеъриятида эрк, озодлик, миллий истиқлол рамзи даражасига кўтарилади. Шунинг учун ҳам Чўлпон юлдузга ошиқ, юртдошларини ҳам юлдузга ошуфталикка ундайди.

Биз юқорида мурожаат қилган шеърлар, асосан, 1925 йилларгача ёзилган. Шоирнинг шундан кейинги йилларда ёзган шеърларида юлдуз тимсоли деярли учрамайди. Чунки Чўлпонга қарши 1927 йили Шўро мафкурачилари томонидан бошланган

хужум бора-бора унинг ижодини бўғди, бундан кейин ёзган шеърларида чинакам жўшқин кайфият сезилмайди.

Чўлпон минг йиллик мумтоз адабиётимизнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди. Чўлпонона талқин қилди. Масалан, «ёр, гўзал маҳуба» ва «ошиқ» тимсолларига шоир янги маъно юклади. Унинг талқинида «ёр» юрт озодлиги, эрк, «ошиқ» эса эрка ташна кўнгил, чунки Чўлпон бутун умр интилиб, орзиқиб яшаган орзу юрт озодлигидир. Шубҳасиз, энг сара шеърларидан бири бўлган «Гўзал» шеърида ҳам шоир ўз идеалига содиқ қолади. Ёр васли орзуси билан сармаст лирик қаҳрамоннинг хаёлида ёлғиз бир савол чарх уради. У ойдан ҳам шоир ўз идеалидан боради. Лирик қаҳрамон ойдан ҳам, юлдуздан ҳам, кундан ҳам «суюкли»сини излайди. Бу излагани -, юлдуз, ой, кўёшнинг ҳам тушларига киргувчи, ўнгида кўринувчи, шамол «сочларини ёйиб» телбалардек истаб юрувчи, барчани ўзига мафтун этувчи ҳилқат эркдир. Фақатгина эрк ва озодликкагина шунчалик интилиш ва ошиқиш мумкин!

Мен йўқсил на бўлиб уни суйибмен,
Унинг- чун ёнибан, ёниб куйибман,
Бошимни зўр ишга бериб қўйибмен
Мен суйиб..мен суйиб кимни суйибмен?
Мен суйган «суюкли» шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал.

Чўлпон «йўқсил» деганда камбағал бечораларни эмас, мустамлака зулми остида эзилган элни назарда тутди. «Бошини зўр ишга бериб» ёниб куйган «йўқсил» учун эрк ойдан ҳам, кундан ҳам гўзал ва мукамалдир. «Мен суйиб.. сен суйиб кимни суйибмен?» мисрасидаги шеърий санъат — такрорнинг бадиий вазифаси шеърга ажиб бир мусиқийлик олиб кириш билан бирга маънони кучайтириб, лирик қаҳрамоннинг озодликка бўлган муҳаббатини ғоятда кучлилигини таъкидлашга қаратилган. Мисрадаги «суюкли» сўзининг қўштирноққа олиниши ҳам унинг оддий маҳуба эмас, эрк рамзи эканлигига ишорадир.

«Гўзал» шеъридан бир йилдан кейин (1920) ёзилган «Пўртана» шеърида ҳам чўлпон ўзининг рамзий ифода усулига содиқ ҳолган. Бир ўқишда шеърда денгиз манзараси тасвирланаётгандек туюлади. Пўртана аслида эрк ва озодлик деб қўзғалон омма кудратидир. «Пўртана», «Қон ичар», «жон олар» бўлса ҳам гўзални суйишга жуда ўч. Севгиси кучли. Бирдан «сўзлари булбулни тутқин» қилган «кўзлари дил тортар» гўзал пайдо бўлади.

Ана шу гўзални, ана шул малакни
Йўқ, янгилаш..фалакни
Пўртана кўксида сақлар;

Барчани мафтун этган, латиф сифатларга бой гўзал эрк рамзи.
Эрка «пўртана» ошиқ. Лекин, қудратли эрксевар «пўртана»
жимжит, уйқуда.

Чунки:

Бу маҳшар, қиёмат, пўртана, тўлқинлар-
Ҳаммаси йўқсилнинг кўнглида.

Бу дамда дунёни куйдирур вулқонлар

Ожизнинг у ўтлик дилида...

Юқорида айтиб ўтганимиздек «йўқсил» чўлпон шеърларида
босқинчилар зулмидан эзилаётган эллар рамзидир. Ана шу
«йўқсил»ларга Чўлпон пўртананинг буюқ қудратини кўрсатади ва
истиклол учун курашга чақиради, пўртана образи рамз даражасига
кўтарилади.

Ўйна, эй пўртана, тўхтама, қувват ол,

Чоғ келгач, эриниб ётма, ухлама,

Бўлмасин йўқлама

Кўп этган душмандан,

Паст жондан

ўчни ол, ўчни ол, ўч ол!

Бу мисралардан сезиладики, Чўлпон мазлум халқларнинг
пўртанадек бош кўтаришига, мустамлакачиларни улоқтириб
ташлашига ишонади. Афсуски, шоирнинг ишончи саробга айланди.

Чўлпон шеърларида озодликка, миллий истиқлолга бўлган
умид етакчи поэтик ғоя – эрка бириккан туйғу сифатида талқин
этилади. Шоир умиднинг рамзи сифатида **барг**, **шафтоли** каби
тимсолларни ҳам қўллайди. Шоир жуда кўп қўллаган барг тимсоли
эрта баҳорда умиднинг, кўзда эса аксинча, умидсизликнинг
рамзидир. «Олқиш» шеърида шундай мисралар мавжуд:

Янги баргларни кўрганда кўзим,

Яна умидга «ошиб» қурадир.

Кўклам чоғида шоирнинг лирик қаҳрамони «сувларнинг
ўйноқи кўшиғи» уйғотган, «шамолнинг юмшоқ шўхлиги» ўйнатган
баргларни ўпишга тайёр. Чунки баргнинг кўкариши, жонланиши
билан шоир ҳам ўзида «эркинлик сезади», «умиднинг ипаклик
хилини чўзади».

Шоир «Хазон» шеърида Туркистоннинг чор россияси
томонидан босиб олинishi оқибатида ўлкани талаш, халқни

мустамлака истибдодига солиш билан боғлиқ аччиқ ҳаёт ҳақиқатини япроқ тимсолидаги лирик кечинмалар ёрқин манзаралар орқали тасвирлаган.

Куз чоғи тупроқлар гезариб қолдилар,

Гезариб қолдилар куз чоғи тупроқлар.

мисраси кутилмаганда бошига фалокатлар ёғилган она замин ҳолатини кўз ўнгимизда жонлантиради. Мисраларда шоир усталик билан қўллаган лирик такрор тўсатдан бошига балолар ёғилган заминнинг ночор аҳволини янада бўрттириб кўрсатади. Қизариб ёнган япроқлар энг сўнгги умиди ҳам сўнганларнинг ночор қисматига ўхшатилади. Хазон бўлган боғларда қағлашиб, чангал солишга тайёр турган қарғалар узилган қисматларни. Йўқ бўлган умидларни кўз олдимизда бирма-бир намоён қилади.

Ай, совуқ эллардан муз кийиб келганлар,

У купол товшингиз қирларда йўқ бўлсин!

Эй, маним боғимдан мевамни терганлар,

У қора бошингиз ерларга кўмилсин!

дея ҳайқиради шоир қалблари ҳам муз, истаклари ҳам муздай «муз кийиб келганлар»га қарата. Шу тариқа ранг-рамздан образ-рамзга кўчиш юз беради. Иссиқ жонларни, қайноқ вужудларни музлатувчи совуқ истак ва тилаклар ёндирган япроқлар қизилга бўялди, боғлардаги меваларга чанг солинди, элнинг ризқи тортиб олинди, эрки бўғилди, бундай кўргуликлардан ҳатто тупроқлар ҳам «гезариб» кетдилар.

Билмадим, кимларнинг умиди йўқ бўлур,

Сўнг дамда япроқлар қизариб олдилар.

Билмадим, кимларнинг қисмати узилур,

Куз чоғи тупроқлар гезариб қолдилар?

Риторик сўров, мурожаат орқали мисралар такрори таасуротни кучайтириб янги маъно қирраларини очади, яъни бу ҳолга япроқлар – миллатнинг ўғил - қизлари маъюс куюниб қолмасдан, балки хўрликларга, босқинчиликка қарши «қизариб ёндилар»-исён қилдилар. Энди эса «кимларнингдир» озодликка бўлган умиди йўқ бўлур, қисмати узилур.

Бу шеър 1923 йилнинг ноябрида ёзилган бўлиб «Фарғона» газетасида босилган. Кейинчалик мазкур шеър Чўлпоннинг шўро мафкурачилар томонидан қаттиқ ҳужумга учраган пайтларида унинг «аксилинқилобчилигини» кўрсатувчи мисол қилиб олинган эди. Ҳақиқатан ҳам шеърнинг сарлавҳасиёқ Чўлпоннинг хазон бўлган ўлка қисмати ҳақидаги ўй-кечинмаларини ифода этади.

«Куз ёмғири» шеърида шоир ёмғирдан ҳўл бўлган баргларни бетакрор бадиий лавҳа орқали тасвирлайди:

Тўкилди томчилар
Япроқнинг юзлари
Томчига ўптириб ҳўлланди.

Қовжираган япроқларни томчи ўпиб ҳўллатди, бу эса кишида яхши кўнлар келишига ишонч уйғотади. Шоир юрагида ҳали ҳурлик ва эркак бўлган ишонч сўнмаган:

Томчилар – кўкларнинг сўзлари
Ерларни қамчилар!...

Томчини кўп шоирлар осмоннинг кўз ёши деб таърифлаган, Чўлпон эса аънанавийликдан қочиб, жуда гўзал ташбеҳ топган. Томчиларни кўкнинг ерни қамчилаётган аччиқ сўзлари деб таърифлайди.

Шоир ушбу шеърида тўрт жойда уч нуқта ишлатган. Уч нуқталар ҳам шеърда шоирнинг муайян мақсадини билдиради, яъни ўқиётганда пауза билан ўқилса, маънолар қуюқлашади, шеър мазмунига чуқурроқ тушуниш, ундан келиб чиқадиган маъно-мазмунни англаш мумкин бўлади. Бу усулдан Чўлпон бошқа шеърларида ҳам унумли фойдаланган. У шоир асарларининг бадиий ҳимматини янада оширишга хизмат қилади.

Чўлпон ижодида япроқ, барг тимсоли умиднинг рамзидир. Чунки япроқ ҳозир «қизариб» сўлиб узилса ҳам, яна баҳор келаверади, яна япроқ яшаверади.

Йўқ ...ўлим йўқдир!
Ёлғиз бир ўчиб яна ёниш бор,
Бир ўчиб, сўниб....яна ёниш бор,
Яна баҳорлар,
Яна лолалар,
Яна сиз, эй...эркин далалар!...
(Баҳорни соғиндим).

«Баҳорни соғиндим» шеъри айни шу жиҳати билан «Хазон» шеърининг рамзий давоми ҳисобланади. Чўлпоннинг шеърларидаги кечинмалар шунчаки фарёд, оҳу нолалардан иборат бўлмай, ёмон ният билан ўзгалар ерига оёқ босган босқинчиларнинг истаклари хазон янлиғ оппоқ қорлар билан ерга кўмилишига яна баҳорлар келишига, яна лолалар бош кўтаришига она Ватанимизнинг эркин бўлишига ишонч билдираётган шоир эътиқодининг мўъжас парчаси эканлигини англаб етамиз.

Чўлпон қўллаган умиднинг рамзлардан яна бири шафтоли тимсолидир.

Ўн саккизга кирган қишлоқ қизларининг юзидек
Қип-қизарган юзларингдан бир ўпич бер, шафтоли
Сенга қараб турганимда – бир озгина бўлса ҳам-
Бўлмас каби, йўқ кабидир.. умиднинг заволи!

Бу ерда шоир қаршилантириш усулини қўллайди. Аънаанага кўра қизларнинг юзи шафтолига ўхшатилар эди. Чўлпон эса, тескарисини, яъни шафтолини ўн саккиз ёшли қизларнинг қишлоқ офтоби қизартирган юзларига ўхшатмоқда. Натижада, жуда чиройли бадий топилма яратилган. Шафтолининг тўлиқ юзига қараб лирик қаҳрамон умидининг заволини ҳам гўё эсдан чиқаргандай. Шафтоли қизиллиги сабабини «умиднинг заволига қон йиғлаган» лирик қаҳрамоннинг ёшлари тўкилганлиги ёки севги йўлида «шаҳид» йигитнинг «шоир руҳи қони билан лабларидан ўпганлиги», деб кўрсатади. Булар шоир маҳорат билан қўллаган бадий санъатлар орқали сайқал топган эҳтиросли поэтик фикр ҳосиласидир.

Чўлпоннинг ишқий шеърларидаги образ рамзларидан яна бири соч тимсоли ҳам муҳим маъно ташийди. У мумтоз шеърятдаги каби ёрнинг барча сифатларини, ташқи портретини барча белгисига эътиборини қаратиш орқали тимсол ортига яширган маъноларни очиб беради. Масалан:

Боғларда сўнди гуллар, сезмадим

Қизариб ботди кунлар, ботди кунлар, сезмадим

Қайда қолди қонли кунлар, сезмадим

Сочларинг боғлар олиб, боғлаб олибдир, сезгини.

Кўринадики соч кунларни, тунларни, умидларни боғлаган кишан маъносини англатмоқда. қаҳрамон фасллар алмашувини ҳам, ўз бошига тушган савдоларни ҳам сезмайди, чунки унинг хаёлини, ҳис-туйғуларини, эркини, бор ихтиёрини ўша «сочлар» боғлаб олган эди.

Мисралардаги айрим сўзлар тақрори шеърга мусиқийлик бағишлайди, қаҳрамон туйғуларининг латиф ва шаффофлигидан дарак беради.

Чўлпон наздида- соч гўзаллик рамзи сифатида иффат, ҳаё, ибo тимсоли ҳам бўлиб қолади.

Бир тутам сочларинг менинг қўлимда,

Ғижимлаб ўпайми ё тараб ечай?

«Сир» деб сақлаганинг менинг қўлимда,

«Сир» деб сақлайинми ё елга сочай?

Маълумки Шарқ аёлининг сочини энг яқин маҳрамининггина ушлашга ҳаққи бор. Қизлар сочини иффат, ҳаёсини асрагандек

асрашган. Шунинг учун шоир сочилган сочни ифбатсизлик рамзи сифатида тасвирлайди:

Сочилган сочингдай сочилса сиринг
Анор юзларингни кимга тутасан.

Демак, сочларини бировга тутқазган «анор юзли» гўзалнинг тақдири ўша бировнинг қўлида. У хоҳласа «сир деб сақлайди», хоҳласа «элга сочади». Биргина соч тимсоли орқали шоир гўзалнинг тақдирини ифодалаган. Шоир иккинчи бандининг биринчи мисрасидаги («сочилган сочингдай сочилса сиринг») сундошининг такрорига асосланган товуш товланишидан фойдаланиб, шеърхон эътиборини сир сўзига қаратиб шеърнинг мазмунини янада чуқурлаштирган ва мусиқийлигини оширган. Бу ҳам шоирнинг бадиий маҳоратидан дарак беради.

Чўлпоннинг шеърлари юқоридагилар сингари гўзал ташбеҳлару ҳайратли муболағаларига жуда бой. У қўллаган поэтик тимсоллар табиати ранг-барангдир. Шоир ишлатган поэтик образлар асосан хурлик эрк, истиқлол, умид рамзларидир. У қўллаган поэтик усул, яъни образларни, поэтик рангларни, ибораларни рамзийлаштириш хусусияти ўзбек шеърлятидаги классик адабиёт намуналарига хос анъаналарининг давоми, айни пайтда, рамзларнинг ижтимоийлашуви ҳодисаси эди. Чўлпоннинг шеърларига халқ дарди ва орзу-армонлари сингиб кетганлиги сабабли улар миллий тстиқлол мафкураси теварагида кураш олиб бораётган халқимиз кўнглига, орзу-армонларига ва туйғуларига җамоҳангдир.

Феруза Азимова, магистр

Сирожиддин Саййид шеърлятида поэтик кўчимлар

Шеър Сўз аталмиш улкан уммоннинг маржону жавоҳирлар тизмаси, Юрак аталмиш буюк ва бетимсол кудратнинг шиддатли синоати, оташин Руҳнинг майин нафаси, маҳзун Кўнгил торларининг серишва оҳанглари уйғунлигидан тажассум топган юксак санъат ифодасидир. Шеърнинг биру борлигини, бадиий либоси, нафосат оламини таъминловчи асосий манба эса қалб қўрига йўғрилган бадиий тасвир воситалари бўлиб, улар шоирнинг ўзига хос ижодий салоҳиятини, санъаткорлик маҳоратини ҳам аниқ белгилаб беради. Чунки «Бир шоир ўз асарларида чуқур фалсафий ва юксак мантиқ кучи билан, бошқа бир шоир дилни

қитиқловчи майин лиризм билан, яна бирови Сўз гавҳарларини поэзия ипига маржондек чиройли қилиб тизиши билан, яна бири ўз шеърларининг қўшиқдай равон, оҳанграболиги билан ва яна бири эса махсус бадиий тасвир воситаларидан моҳирона фойдаланиб, образли манзаралар чизиш билан ўқувчи қалбига кириб боради, уни мафтун этади. Махсус бадиий тасвир воситаларини ўз ўрнида қўллаш, уни гоъвий-бадиий мақсадга хизмат қилдириш – Сўз санъаткорларидан ўзига хос маҳорат талаб қилади»¹.

Шеъринг нутқининг бадиий беагани намоён қилувчи ана шундай тасвирий воситалар махсус илмий атамалар билан *поэтик кўчимлар* деб юритилади. Поэтик кўчимлар фақатгина безак вазифасини ўтамасдан, балки асар гоъясини конкретлаштиришнинг реалистик воситаси ҳам ҳисобланади. Бадиий адабиётда, асосан шеърда поэтик кўчимлар ниҳоят кўп ва ранг-баранг кўринишларда ишлатилади.

Замондош шоиримиз истеъдодли ижодкор Сирожиiddин Сайид шеърда ҳам бадиий нигоҳ билан назар ташласак, адабнинг поэтик кўчимлардан моҳирона фойдаланиб, назмнинг гўзал ва оҳангдор намуналарини кашф қилганига гувоҳ бўламиз.

Шоир шеърда мажозий маъно ташувчи анъанавий поэтик образлар билан бир қаторда турфа ранг янги шакл ва янги мазмундаги поэтик кўчимлар ҳам жуда усталик билан ифодалаб берилган. Бу эса ижодкор шеърларининг бадиий кўркемлиги, эстетик таъсирчанлиги янада юқори даражани эгаллашига замин ҳозирлаган, лирик қаҳрамон руҳий дунёсини, қалб кечинмалари, алам ва шодликларини инкишоф қилган:

Ҳасрат ўчоғида ўтинман, ёмғир,
Қисмат қирғоғида тутунман, ёмғир.
Бунчалар мулойим, илиқ ёғурсан,
Онам йиғладими бу тун ҳам, ёмғир?

Мазкур мисраларда *жонлантириш* воситасининг бир кўриниши бўлмиш *апострофа* (юнонча – оғиш)ни усталик билан қўллаган шоир, жонсиз ҳодиса бўлмиш ёмғирга мурожаат қилиб, уни жонлантириш орқали лирик қаҳрамон юрагидаги дард-ҳасратларни ошқора очиб тўккан.

Маълумки, бадиий адабиётда «ёмғир» – «кўз ёш», «ғам-қайғу»нинг рамзи саналади, шу боис шоир шеърда табиат ҳодисоти бўлмиш «ёмғир»га жонли тарзда мурожаат қилган ҳамда «ёмғир» ва «ҳасрат», «кўз ёши» тушунчалари ўртасидаги маънавий-рамзий

уйғунликни таъминлаган. Шунингдек, ёмғирнинг мулойим, илиқ ёғишидан лирик қаҳрамон юрагининг «Онам йиғламадимикан?» деган изтиробли уй-хаёл билан ўртанишини тасвирлаш орқали унинг ички кечинмаларини ўқувчи қалбига янада ишонарли ва таъсирчан тарзда етказиб бера олган.

«Ҳасрат ўчоғида ўтинман», «Қисмат қирғоғида тутунман» дея шоир оригинал поэтик топилмалар танлаб, лирик қаҳрамон вужудини кемираётган, руҳини емираётган алам ва изтиробнинг, дарду ҳасратнинг меъёридан ниҳоят даражада ошиб бораётганлигини ҳазин оҳангда тасвирлаган. Лирик қаҳрамон мурожаат қилаётган «ёмғир» эса апострофа воситасида шоирнинг ғоявий-бадий ниятини ташувчи поэтик образ даражасига кўтарилган. Бундай ҳолатлар Сирожиддин Саййид ижодига қўплаб кузатилади:

Шеърят, сен абадий
Ранжу озор йўлимсан.
Дарду ҳижрон даштида
Узатилган қўлимсан ...

Сеҳрсиз соҳиллардан,
Меҳрсиз манзиллардан
Ўтиб келдим, сен мени
Унутдингми, *анорим*? ...

Ўкинма, *дил*, дунё бир кун
фироғлардан қайтади,
Меҳр сенга сен кутмаган
қароғлардан қайтади.

Бир унут дунёдан келгил, *эй шамол*!
Бу тун эшигимда эсгил, *эй шамол*!
Кўксимга бош қўйиб, силаб жонимни,
Мужда ёшлигимдан бергил, *эй шамол*!

Юқоридаги шеърларда шоир «шеърят», «анор», «дил», «шамол» сингари тушунчаларга бевосита мурожаат қилиб, улардан лирик қаҳрамон «мен»лигини, ички дунёси, руҳий оламини ёритишда муҳим восита сифатида фойдаланган ва оқибатда мазкур тушунчалар оддий Сўз шаклидан поэтик образга айланган. Шуниси эътиборлики, ушбу мурожаатларда лирик қаҳрамоннинг, асосан, изтироблари, меҳр-муҳаббат, шод-ҳуррамлик, бахту севинчга

ташна юраги поэтик кашф қилинган. Ўқувчи шеър мазмуни билан танишиб борар экан, гўзал бадиий тасвирилар воситасида лирик қаҳрамоннинг аламларини, орзу армонларини тўла ҳис қилади, унинг кўнгил оламини чуқур тушуна олади, дил асрорини кўз ўнгидан аниқ гавдалантиради. Бу эса ижодкорнинг юксак бадиий нафосат, ўзига хос истеъдод соҳиби эканлигини такрор-такрор таъкидлаб туради.

Сирожидин Саййид ҳозирги адабий жараёнда фаол иштирокчи, ўз услуги ва ўз овозига эга истеъдодли Сўз санъаткоридир. Ижодкор шеърлари халқчиллик руҳи билан суғорилган, мумтоз оҳангларга йўғирилган, бетакрор поэтик топилмалар, гўзал тасвирий воситалар уйғунлигидан тажассум топган Олий бадиият мевасидир. Шоирнинг ҳар бир шеъри, ҳар бир байт, ҳар бир жумласи ўзига хос алоҳида истеъдод намунаси, бадиий тафаккурнинг юксак нишонаси даражасида қиммат касб этади.

Бир қарашда жўн ва содда туюлган сатрлар тизмасига теран нигоҳ ташласангиз, янғидан янги маъно қирралари кашф этила боради. Тўғри, баъзи ўринларда шоир кўзлаган асосий мақсад ва ғояни, тафаккур қиррасини тезда илғаш мушкул. Ижодкор юксак бадиий нафосат соҳиби сифатида шундай поэтик топилмалар қўллайдики, поэтик кўчимлардан ниҳоятда усталик билан фойдаланадики, лирик қаҳрамоннинг айнан нима демоқчи эканлиги, шоирнинг айнан нимани назарда туганлиги сирли ҳолатда ўқувчини анча ўйлантириб қўяди, фалсафий мушоҳадага чорлайди. Бу бир томондан, ижодкорнинг нозик дидини, ўткир нигоҳи, бадиий мукамал тарбиясини намоён қилса, иккинчи жиҳатдан, шеърнинг мазмуний кўламдорлигини, поэтик ранг-баранглигини таъминлашга, бадиий-эстетик таъсир кучини оширишга хизмат қилади. Мана, шундай шеърлардан бирига мурожаат қилсак:

Ой нурлари ёйилади сайҳонларга,
Томлар оша ўтар сўнгра айвонларга.
Айвонларда ниҳолдайин келинчақлар
Нечун маъюс тикилади осмонларга?

мисралари билан бошланган шеърда шоир мазкур бандни икки ўринда (1- ва 4- бандлар) қўллайди. Мазмун билан танишганда кўз олдингизда чиройли манзара гавдаланади: Ойдин оқшомда самодан таралаётган ой нурлари сайҳонларга, томлар оша айвонларга секин ва сирли тарзда ёйилиб боради. Айвонларда эса ниҳолдай нозик ва нафосатли келинчақлар маъюс нигоҳ билан осмонга тикилиб турибди. Шоир оддий табиат ҳодисасини Сўзнинг

сеҳрли қудратидан моҳирлик билан фойдаланиб, ниҳоятда гўзал ва таъсирчан лавҳа тарзида яратган. Аммо мазмунда моҳият яширин. Шоирнинг айнан нима мақсадда бундай мушоҳада юритаётгани, мисралар қатига қандай моҳият юклагани, лирик қаҳрамоннинг қандай мақсадларда табиатнинг жўнгина ҳодисотидан улкан синоат яратаётгани мазкур бандда яширин ва сирлидек туюлади, ўқувчини лирик қаҳрамоннинг ўз-ўзига бераётган саволига беихтиёр жавоб излашга ундайди. Бир қараганда, «Келинчақлар осмонга нима сабабдан маъюс тикилаяпти? Улар юрагидаги дард, кўзидаги мунг нима экан?» деган савол туғилса, янаям чуқурроқ назар ташласангиз, шоир «айвондаги ниҳолдайин келинчақлар» деганда нимани назарда тутди экан, айнан келинчақларми ёки мажозий маънодами, деган саволлар ҳам фикрингизни чулғаши табиий. Менинг назаримда эса, шоир ўтаётган умрини Ой нурларининг ёйилишга (чунки Ой нури бир нуқтадан секин кенгайиб боради, умр ҳам йил сайин улгайиб, кенгайиб боради), «айвондаги келинчақлар»ни эса қалбида яшаётган муқаддас орзумидларининг нажот, рўё истаб Осмонга тикилишига қиёслаётгандек. Шеърнинг кейинги бандлари ҳам ушбу бандга уйғун ҳолда давом этади. Лирик қаҳрамоннинг армонларга дўст бўлган кўнглидан, ҳажру ҳижронларга йўрғаклаган дунёдан, райҳон хаёлларининг пайҳонидан шикоят қилади, дил ҳасратларини тўкиб солади.

Сирожиддин Сайиид шеъриятида гўзал ифода топган «Кўксимда бир қамиш куй чалар – синиқ», «Жудолик жадвалин тузиб бер менга», «Шабнамдай сочилган осмонларимни», «Сўйлатиб ўтарман сўнгаларимни», «Осмон бошинг узра сеҳрли кўзгу», «Тунлар япроғ янглиғ юпкайди кўнгил» сингари мисраларда қўлланган поэтик воситалар фақатгина лирик қаҳрамонга аён бўлган дил тугёни, фикр-кечинмаларни ифодалаш билан бирга шоирнинг ўзига хос услубини ифодаласа, иккинчидан, ўқувчининг бадиий тафаккури, фалсафий мушоҳадакорлигини оширишга ҳам хизмат қилади. Шу ўринда шоир истеъдодининг яна бир эътиборли жиҳатини намоён килувчи куйидаги шеърга ҳам бадиий нигоҳ ташласак:

Сочинг ҳасратида ҳар ён йигидир,
Қошинг қай жаллоднинг хунхор тигидир.
Зулфинг остидаги пинҳон ҳолинг ҳам,
Қайси бир ошиқнинг қорачигидир.

Маълумки, «соч», «қош», «зулф», «хол» сингари тушунчалар мумтоз адабиётда маъшуқа гўзаллигини сифатловчи анъанавий образлар саналади. Сирожиддин Саййид эса моҳир сўз санъаткори сифатида мазкур образлардан ўринли фойдаланиб, янгидан янги поэтик ифодалар яратади, шеърнинг эстетик таъсир доирасини кенгайтиради. Қошни жаллоднинг ўткир тигига, зулф остидаги чиройли холни ошиқнинг кўз қорачигига ўхшатиш, сифатлаш орқали шоир «хол» ва «қош»ни оддий тушунчадан поэтик образ даражасига кўтарган. Бундай ижодий ҳолатлар, моҳирона бадиий кашфиётлар, назаримда, фақатгина Сирожиддин Саййидга тегишли бўлган поэтик кўчим намунасиридир.

Хуллас, ҳозирги ўзбек адабиётида ўзига хос салмоқли ўринга эга бўлган Сирожиддин Саййид шеърини ранг-баранг поэтик кўчимлар, образли поэтик топилмалар, чуқур фалсафий мазмуннинг олий инъикоси сифатида бадиий мукаммал даражадаги қимматга эгадир. Шоир қўллаган ҳар қандай поэтик кўчим ва поэтик топилмалар лирик қаҳрамон руҳиятининг турли қирраларини кашф этишга, қалб аталмиш сирли ва мураккаб дунёсини ёритишга, шеърнинг бадиий-эстетик моҳиятини тўла таъминлашга муҳим ва асосий ҳисса бўлиб қўшилган.

Умида Марасулова, ТошДТУ,
“Тиллар” кафедраси тадқиқотчиси

Шеърини нутқ услуби

Шеърини асарлар бошқа жанрдаги асарлардан муайян ички оҳангга эга эканлиги билан ажралиб туради. Шеърини нутқ оддий нутқдан оҳангдорлиги, қатъий шаклга солинганлиги билан фарқ қилади. Айни пайтда, ҳар қандай шеър марказида лирик қаҳрамон тимсоли ва унинг ҳис-туйғулари, ҳаяжону изтироблари тасвири туради. Шеърини нутқ асарга сингдирилган поэтик тафаккур тарзини инсоний кечинмалар ва туйғулар оқимида мослаб, оҳанг жиҳатдан маълум бир тартибга солишга ҳизмат қилади. Шунинг учун инсоний ҳис-кечинмалар ифодаси сифатида вужудга келган ҳаяжонли ритмик нутқ шеърини нутқ дейилади.

Шоирлар ритм- зарб ва ифодалиликнинг турли усуллари билан кенг фойдаланиди. Булардан асосийлари зарб билан қофия ҳисобланади. Ушбу унсурлар шеърини ифодали ўқиш чоғида

таъсирлантириш кучини ҳосил қиладилар. ҳар қандай шеър аввало шоир туйғуларининг маҳсули сифатида китобхонда ҳам маълум ҳис-кечинмаларни кўзгатади. Мана бир мисол:

Майсалар лол эгди бошини,
қизғалдоқлар тўкди ёшини,
Кўк беркитди шан қуёшини,
Баҳодирсиз келар аргумоқ.

Шоир Азим Суюннинг «Баҳодирсиз келар аргумоқ» шеърида фожиали манзара тасвирланаётир: майсалар лол, қизғалдоқларнинг кўзлари ёшли, унсиз қолди қушлар самода. Не сабаб? Сабаби, Баҳодирсиз келар аргумоқ. Эътибор қаратилса, шоир борлиқнинг бир дафъада ҳаракатсиз дардли ҳолатга тушганини, ҳатто латиф шабода ҳам тиниб, тоғлар беҳол, чашмалар бемажол ҳолда қолганини мажозий ва ҳаётий маъноларни ифодалашга йўналтирган: агар эл-юрт ўз баҳодирларидан айрилиб қолса, ғаним билан юзма-юз, мардларча олишиб, халқ шаънини ҳимоя қила оладиган ўғлонлари қолмаса, бу заминнинг мангу мотам либосига ўралиши тайин, бу юртнинг ўзгалар томонидан топталиши аниқ. Шу боис:

Тоғлар боқар ғамгин, тунд, беҳол,
Оқ наъматак тебранмас хушқол,
Бемажолдир чашмаи зилол,
Баҳодирсиз келар аргумоқ.

Мисралар охиридаги бошини, ёшини, қуёшини, беҳол, хушқол, зилол сўзлари ўзаро қофияланиб, маъно қирраларининг «ярқ» этиб товланишига, китобхонга эстетик таъсир кўрсатишга ҳизмат қилган, яҳлит ҳолда эса шеърий нутқ услуби гоյ кўламига мос оҳангдор зарблар воситасида инсоний дардни, тасвирланаётган манзара даҳшатини ҳис қилдиради, китобхон қалбига юқади.

Шоир Азим Суюннинг «Дарада» шеърига хос нутқий оҳанг табиатнинг сирли-сеҳрли манзарасини китобхон кўз ўнгида жонлантиришга йўналтирилган.

Кўринмас оловдан эриб борар тун,
Бургутлар қояда потирлашмоқда.
Она қорнидаги гўдакдай беун
Туман ғимирламоқда...

Шеърий нутқ унсурлари воситасида баҳорий уйғониш чоғининг поэтик тасвири яратилган: туннинг кўринмас олов-

қуёшдан эриб бориши, яъни тонг отиб келаётгани; самонинг ёришиши билан олам уйқудан уйғонгани; хатто борлиқни тўлдирган туман ҳам тарқалиб бораётгани «осмон қозонида сут каби тошиб» мисраси орқали янада жонли, рамзий тимсоллаштирилган ҳолда гавдалантирилган.

Узлуксиз таълимнинг олий босқичида ҳам талабаларни ана шундай баркамол шеърый асарларни ўқишга, таҳлил қилиб, ҳаётий хулосалар чиқаришга ўргатиш шубҳасиз катта маърифий аҳамиятга эга. Зеро, ёш авлоднинг маънавий камолоти мустақил Ўзбекистонда давлат аҳамиятига молик масалага айланган. Адабиёт ва санъат асарлари ёшларни ижодий фикрловчи, яратувчи етук шахс бўлиб вояга етишишларида беқиёс таъсир қудратига эгадир.

Англашилдики, шоирнинг ҳис-туйғулари ва кечинмаларини акс эттирадиган бадий асарлар лирик асарлар дейилади. Бадий ифодани ҳис-ҳаяжонларга йўғиришда лирика сўзга, шеърый шаклларга таянади. Ташбеҳ (ўхшатиш), тажнис (омоним сўзлардан фойдаланиш), ташхис (жонлантириш) ана шундай шеърый санъат турлари сифатида шоирга шахс, предмет, ҳодисанинг ўзига хос хусусиятларини очишда ёки уни бирор нарсага қиёслашда ёки инсонларга хос хусусиятларни предметларга кўчириб, жонлантириб тасвирлаш ёхуд сўзларнинг маъно товланишлари воситасида янги-янги поэтик ифодалар ва тасвир қирраларини яратишда кенг имкониятлар беради. Шоир тунни қоронғуликка, ойни ёрқинликка, гул баргидаги шудринг томчисини кўз ёшига, яшилликни навқиронликка ўхшатиб, жонлантириб, жозибали ва таъсирчан мисралар яратади. Фикримизни Абдулҳамид Чўлпоннинг “Гўзал”, “Бузилган ўлкага”, “Бинафша” каби шеърларининг таҳлили давомида асослашга ҳаракат қиламиз. Хўш, бинафша тимсолида нималарни тасаввур этамиз? Ҳа, бинафша янгиланиш, уйғониш фасли баҳорнинг илк чечаги, демак, у баҳор рамзи. Хўш, шеърнинг номланиши сабабини изоҳлай оласизми? Бинафша образи қандай мажозий маънога эга? Шеърда бинафша образига лирик қаҳрамон муносабатини ёрқин ифодалашда бир қатор шеърый санъат турларидан фойдаланилган. Риторик мурожаат (сўроқ) ана шундай усуллардан бири сифатида лирик қаҳрамон кечираётган азобли кечинмаларни ҳис қилишимизга, шоир руҳиятни ифодалашга хизмат қилган.

Бинафша нимага бир озроқ очилмай,

Бир эркин кулмасдан узилдинг?

Бинафша нега ҳидларинг сочилмай,

Ерларга эгилдинг, сочилдинг?
Бинафша айт менга,
Кимлардир уларким,
Игнани бағрингга санчалар?
Бинафша,
Бир сўйла,
У қандай қўлларким,
Узарлар, ҳидлалар, янчалар?..

Диққат қилинса, шеърдан олинган деярли барча парчанинг мисраларида жонлантириш (узилдинг, кулмасдан, эгилдинг, сочилдинг, сўйла...) усулидан унумли фойдаланилган. Натижада, шоир ўз ҳолати билан бинафшага хос сифатларни қиёслаб, ўхшаш нуқталарини бўрттириб, жонлантириб тасвирлаш воситасида лирик қаҳрамон билан бинафша образининг муайян уйғун маъноларига эга хусусият, ҳолат, белги-сифатларига китобхон эътиборини қаратмоқда. ўз кечинмаларини ана шу ўхшашликка асосланиб, тасвир объектига кўчиришга эришган. Шеърда шоирнинг назари баҳорий чечакка қаратилганми ёки хўрланган, топталган юртгами? Агар шеър мисраларидаги сўзлар маъносининг кўчишига диққатни қаратсак, ўхшаш ҳолат кечинма кўчирилган предмет бинафша тимсоли шоир руҳиятини тўла ҳолда ичдан ёритишга йўналтирилган. Бу ўринда яна бир тасвирий восита- кўчим сўзни кўчма маънода қўллаш ёки нарса-ҳодисага хос сифатларни қайсилир жиҳати билан ўхшаш бошқа нарсаларга кўчириш санъати эканини тушуниб оламиз. Кўчимнинг кўп ишлатиладиган кўринишларидан бири истиорадир. Чўлпоннинг “Бинафша”, шеърдаги “Бинафша, сен учун кўкрагим эрк ери” мисрасидаги “кўкрагим” сўзи Ваган, “эрк ери” эса озод юрт маъноларини ифода қилаётир.

Демак, адабий - назарий билимларни бевосита бадиий асарлар таҳлили жараёнида баён қилиш, адабий таҳлил орқали асарнинг бадиий хусусиятларини ёритиш натижасидагина бадиий ижод санъат турларидан бири эканини ўқувчига ҳис қилдириш мумкин.

Ана шундай сўз санъаткорларидан яна бири Усмон Носирдир. Унинг “Юрак” шеърини ҳам бевосита матн таҳлили давомида шеърини санъатларни қўллашдаги ижодкор маҳоратини ёритиш орқали ўрганиш мумкин. “Тор келган кўнгил”, “Кўзга беркитилган ой”, “Чарчаган тил” сингари образли ифодалар, поэтик кечинмаларнинг бадиий вазифаларини шеър матнига таянган ҳолда таҳлил қилиш мумкин. Айти пайтда, Усмон Носирнинг “Кораб” шеърини қуйидаги тартибда таҳлил қилишни тавсия қиламиз.

Усмон Носир ижодида “Нил ва Рим”, “Исроил”, “Биринчи хат”, “1870” каби ижтимоий лирика намуналари ҳам бор. Бундай туркум шеърларида шоир миллий эркак ташналик, озодлик учун курашга даъват руҳини ифода қилган. “Тифлис оқшоми”, “Хайр, Севан”, “Қараб” каби лирик туйғуларнинг бадиий ифодаси бўлмиш интим лирика намуналари орқали ўз қалбининг рангин, ҳаяжонли, жозибали “қалқишлари”ни тасвирлаган.

Усмон Носир лирикасида унинг Кавказ бўйлаб қилган саёҳати хотиралари каттагина саҳифани ташкил этади. Гўзал табиат манзаралари денгиз соҳиллари, “сувларга бош қўйган” кенг осмон, “мармар сувлар”, “шўх, эркин тўлқинлар” ҳаяжон билан тасвирланган. Шоир чизгилари поэтик бўёқлар воситасида гоҳ нафис, гоҳ қуюқ рангларга чўлғониб, унинг ўй-хаёлари билан туйғуларини уйғунликда ўқир эканмиз, оқшом чоғидаги туманли тоғлар кўз ўнгимизда жонланади.

Оқшом тушди, тоғни туман босди,
Юлдуз билан тўлди денгиз ости.
Уйнайди шамол
Ухлайди шамол...

Денгиз остининг юлдуз билан тўлишини тасаввур қила оласизми? Шоир кўкда порлаган юлдузлар аксини, юлдузлар ёғдусининг денгиз сиртидаги товланишини «Юлдуз билан тўлди денгиз ости» дея тасвирляпти; агар шамоллар уйғонса, сокин денгиз ҳаракатга келиб, даҳшатли тус олиши мумкин, ўкириб, қирғоқларни ўпириб, бўронга айланиши ҳеч гап эмас. Шоир ана шундай бўронни, довулларни енгиб, ҳамиша олға интилиб келаётган тоғдай буюк Қорабга тикилиб, унинг тимсолига чақмоқ, бўронлардан гап тортмайдиган, мақсад сари интилувчи, ўлим, кўрқув, йўқлик кўрқитолмайдиган, тилаклари қўлда байроқ мисол, қадди тик, иродали, мард инсонни тасаввур қилади. Ана шундай инсонлар бор экан, эзгу тилаклар «кўздаги чироқ»дай, яъни қалбни ёритиб турувчи маёқ каби курашларга улкан зафарларга олиб бориши аниқ!

Шеърнинг охирги банди қуйидагича яқунланади.

Оқшом тушган, тоғни туман босган,
Тиниқ сувда чўкиб ётар осмон...
Мен қараб қолдим,
Кенг нафас олдим.

Агар диққат қилсангиз, шеърнинг илк бандида шоир айнан шу манзарани ўзгача тасвирлаган эди:

Оқшом тушди, тоғни туман босди.. Нима учун охирги бандда ўтган замон феъл шакли: тушган, босган тарзида қўлланган, нима учун шоир бу манзарага қараб қолди ва кенг нафас олди? Бу ҳолат қандай поэтик маҳоратни ифода этмоқда? Гап шундаки, сувларни қалқитиб, олға келаётган буюк Кораб бўрону чақмоқлар, қоронғилик, кўз илғамас туманли тунларни ёриб, тап тортмай келаётган экан, унга оқшом чоғидаги ғира-шира тоғ туманлари ҳеч гап етмас, ахир унинг эзгу тилаклари, мақсадлари сувдай тиниқ, осмондай улкан, аниқ ва ёрқин! Шу боис «сувда чўкиб ётар осмон...», яъни унинг денгиздаги йўллари билан осмон мисол мақсадлари бирлашиб кетган. Буни хис этган шоир Корабнинг буюклигига ичдан тан бериб, ҳавас билан тикилиб қолди, шундай инсонлар борлигидан қаноат ҳосил қилиб, кенг нафас олди.

Энди шеърнинг бадий хусусиятларига яна бир карра назар ташлайлик: ўхшатиш, (тоғдай буюк кораб), жонлантириш (уйнайди шамол, ухлайди шамол), кўчимлардан моҳирона фойдаланганлиги (юлдуз билан тўлди денгиз ости) поэтик тил воситасида образли ифодалар аниқ, лўнда, ихчам тарзда берилганлиги айниқса аҳамиятли:

Париллаб ёнур,
Недан тап тортур.

Нафис чизгилар китобхон қалбини ҳаяжонлантиради:

Сувлар чайқалди,
Ой қалқиб қолди.

Сиз шоирнинг образли тасвири тасвирий ифодаларини қўллаш маҳоратига диққатни қаратдингизми? “Юлдуз билан тўлди денгиз ости”..., “ой қалқиб қолди”, “тиниқ сувда чўкиб ётар осмон”... мисралари орқали шоир нима демоқчи?

Шеър оҳангининг гоҳ сокин, гоҳ шиддатли тарзда ўзгариб туриши денгизнинг ҳолатини ёрқин ифода этишга мослаштирилган. Манзара тасвиридан образга кўчиш, образдан унинг иккинчи ҳаракат- ҳолатига ўтишда ранг- рамзлардан, образ- рамздан санъаткорона фойдаланилган.

Усмон Носирнинг «Кораб» шеъри бадий баркамоллиги жиҳатидан бугунги кун китобхонлари қалбига ҳам илиқ туйғуларни жойлайди. Миллий истиқлол даврида халқимиз бир тан бир жон

бўлиб юрт тинчлиги, эл фаровонлиги, Ватан равнақи йўлида курашишдай улкан мақсад билан ҳаракат қилса, айниқса ёшлар тоғдай буюк Кораб сингари ҳаёт синовларига чидамли, мард, иродали инсон бўлиб вояга етсалар, ислоҳотлар даврининг барча муаммолари ўз ечимини топади. Энг муҳими эзгу тилаклар шоир айтгандай париллаб ёнсин, қўлда компас мисол маёққа айлансин, шунда ҳеч шубҳасиз «бўйсунар зафар!». Мазкур асарлар поэтик тафаккурига сингдирилган ушбу ҳаёт ҳақиқати бугунги кунимиз руҳига, замондошимиз туйғуларига ҳамоҳанглиги билан бадиий қимматга эга.

Нодира Алламбергенова, магистр

«Алпомиш» ва «Алпамыс»нинг қиёсий таҳлили

Истиклол туфайли ўзини, ўзлигини англаётган ўзбек ва Қорақалпоқ халқлари азал-азалдан ёнма-ён яшаб келадилар. Бу яқинлик уларнинг урф-одатларида, яшаш тарзида, ҳатто дунёқарашида ҳам акс этади. Оға-ини сингари етаклашиб келаётган бу икки халқнинг оғзаки ижод намуналаридаги ўхшашликлар ҳам фикримиз исботидир.

Ўзбек халқи маънавияти сарчашмаси ҳисобланган «Алпомиш» достони ўзбеклар қалбида қанчалик ифтихор туйғуларини уйғотса, қорақалпоқлар ҳам «Алпамыс» достони ҳақида шунчалик ғурурланиб гапирадилар.

Кўпчилик «Алпамыс» достонини «Алпомиш»нинг қорақалпоқ тилидаги варианты (таржимаси) сифатида билишади. Бунга сабаб достонларнинг ҳар икки халқда ҳам бирдай аталиши, ундаги бош қаҳрамонларнинг бирдай номланиши, бир хил топонимларнинг учраши бўлса керак. Лекин халқ оғзаки ижоди шундай бир мўъжизаки, унда халқнинг бутун бўй-басти тўла намоён бўлади. Айниқса, бу борада достонларнинг ўрни беқиёс. Шу боис ҳам мазкур достонлар ўзи мансуб халқнинг соф миллий асарлари ҳисобланади. Улардаги сюжет яқинлигини эса адабиётшунос Б.Саримсоқов «Алпомиш»номи билан боғлиқ ягона бобосюжет мавжуд бўлган»лиги билан изоҳлайди.

Бу икки достон айтилиши бир сюжетдан ўсиб чиққан бўлса-да, улардаги миллий руҳ бир-биридан фарқ қилади. Чунки ўзбек Алпомиши қорақалпоқча ўйламайди; Қорақалпоқ Алпомиши ўзбекча фикрламайди. Шу боис ҳам ҳар бир халқ ўз миллий қаҳрамонини фақат ўзиники деб билади ва бу билан фахрланади.

Достон матнларини ўрганар эканмиз, қиёслаш усули ёрдамида ҳар икки достоннинг ўхшаш ва фарқли томонларини қуйидаги мисоллар ёрдамида кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Маълумки, «Алпомиш»да Бойбўри ва Бойсари ака-ука бўлишади. Демакки, Алпомиш ва Барчин – амакиваччалар турмуш қуришади. Ўзбеклар орасидаги қариндошларнинг қуда-анда бўлишлари достон яратилган даврларда ҳам мавжуд бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Аммо қорақалпоқларда уруқчилик тушунчаси бугунги кунгача ҳам сақланиб қолганки, улар нафақат қариндошлар билан, балки бир уруғга мансуб кишилар билан ҳам қуда-анда бўлишмайди. Эҳтимол шунинг учундир «Алпамыс»да Бойбўри ва Бойсари қариндош эмас, икки тенгқур бой сифатида тасвирланади.

Бойсарининг қалмоқ юртига кетиб қолиш сабаблари ҳам ҳар икки достонда икки хил, ўзига хос тарзда изоҳланади. «Алпомиш»да Бойсари закот мунозараси туфайли Бойсундан чиқиб кетса, «Алпамыс»да Бойсарининг кўнглига қудаси Бойбўридан еган калтаги армон бўлиб Бойсунни тарк этади.

Достонларнинг яратилишида улар яратилган ҳудудлар ҳам катта аҳамият касб этган, назаримизда. Ўзбек бахшилари отга асосий эътиборни қаратадилар. Қорақалпоғистон ҳудуди чўл зонасида жойлашгани боис, асосан, туялардан фойдаланилган, Бу нарса достонда ҳам ўз аксини топган. Бойсари қалмоқ юртига кўчар экан, кампири ва қизини туяга ўтқазиб йўлга отланади.

Юқорида таъкидланганидек, ҳар икки достоннинг бош қаҳрамонлари ҳам – Алпомиш. Лекин улар бошқа-бошқа характердаги образлардир. Алпомиш – Ҳакимбек кучли, ботир, ҳам айни пайтда содда ва кўрқоқ. Уммонни кичик бир тўлқин жунбушга келтира олганидек, Алпомишни ҳам кичик бир туртки ларзага солиши мумкин. Қултойнинг дўқидан кўрқиб, ерда ёнбошлаб ётган полвонга синглиси Қалдирқочнинг «нар-мода» деган сўзи оғир ботиб, қалмоқлар юртида той-талашда қолган ёрини олиб келишга ва бу йўлда турли қаҳрамонликлар кўрсатишга сабаб бўлади. Ҳайқирган уммонни жиловлаш қийин. Аниқ бир мақсад сари отланган Алпомишни йўлдан қайтариш ундан-да мушкул!

Достоннинг иккинчи бўлимида Барчиннинг қалмоқда қолган ота-онасидан хат келади. Бойсарининг қалмоқлар қўлида банди бўлганини, ўз молига ўзи етим бўлиб чўпонлик қилаётганини

Барчиндан эшитган Алпомиш уларни қутқариш учун дастлаб ота-онасидан руҳсат сўрайди. Бойбўри эса: «Кўзим тириклигида руҳсат бермайман!», -деб изн бермайди. Алпомиш иккиланиб қолади. Шунда Барчиннинг «Агар бормасангиз, эркак либосини кийиб ўзим бораман ва ота-онамни озод этаман!»-деган сўзлари уни йўлга отланишга мажбур қилади. Чунки эркак- оиланинг устунлиги. У бор бўла туриб, тирик бўла туриб, аёлининг бундай қилиши эр учун исноддир! Ўзбек эркаклари бунга чидаб туришолмайди. Улар ор учун, номус учун охириги томчи қонлари қолгунча курашадилар. Уларни бу йўлдан ҳатто ота-она норизоликлари ҳам тўхтатиб қололмайди. Бироқ халқимизда «Ота рози – худо рози» деган нақл ҳам борки, бу Алпомишнинг етти йил зиндонда ётишига ишорадир.

«Алпамыс» достонидаги бош қаҳрамон – Алпомиш руҳиятини таҳлил қилар эканмиз, унинг содда, танти, таваккалчи, тезбоз ва кучли эканига гувоҳ бўламиз. Алпомиш овчилик қилар эди. ҳар сафар овдан келганда, Барчин уни кутиб олиб, югуриб-елиб хизматини қилар эди. Ўша куни хуфтон маҳалида Алпомиш овдан келди. Отнинг устида бироз кутди. Барчиндан дарак бўлмади. Шунда ботир жаҳл отига минди. Дарғазаб бўлиб, отдан тушайин, бошин кесайин, деб хаёл қилди. Сакраб отдан тушди-ю, қиличини қинидан ярим чиқариб, Хар кўзи косадай бўлиб уйга кирди. Ёрининг йиғлаб ўтирганини кўриб «Астахфурилло!»деб инсофга кирди. Барчиндан аҳволни билиб, баттар дарғазаб бўлди. Ётса уйқуси келмади. Ярим кечаси (тонг отишини ҳам кутмасдан), тулпорин ечиб, эгарин солиб қалмоқ сари йўл олди. Унинг кейинги ҳаётига «Оллоҳ!» демай йўлга отлангани ишора қилади.

Кўриниб турибдики, ҳар икки достонда ҳам ислом дини ғоялари ва тушунчалари акс этган. Бу ўзбек ва қорақалпоқ халқларининг ёнма-ён яшаб келишидан ташқари, бир динга эътиқод қилганларининг нишонасидир.

Қаҳрамонларга танланган исмлар ҳам одатда миллийликни таъминлашга хизмат қилади. «Алпомиш»да Ҳақимбек, Қайқубод, Товка ойим, Қалдирғоч ойим каби исмларнинг, «Алпамыс»да эса Қансқлыў, Жэнтиллес, Арзайым, Досмимбет, Эшим каби номларнинг тилга олинишлари ҳам ҳар икки достонга ўзига хослик бағишлаган. Қолаверса достонлардаги воқеалар, тасвирлар ўзбек ва қорақалпоқ тилларининг ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда тасвирланган.

И.Ҳаққулов «Қасам дара» ҳақида мулоҳаза юритаркан, «Балки Абдулла Орипов ҳам ишқ нималигини, у одам руҳида қандай имконлар очишини дастлаб халқ оғзаки ижодиёти ёки Маҳкам момодан эшитган эртақларидан англаб олган»⁴ – деб ёзади. «Қасам дара» тўғрисида сўзлаган бошқа олимларнинг фикрлари ҳам юқоридагидек қайд характеридадир.

Агар ўзбек халқи ҳам мансуб бўлган туркий қавмлар ҳаёт тарзига, шу ҳаёт тарзи тақозо этадиган анъаналарга эътибор бериладиган бўлса, ушбу шеърнинг қадимий ўзанлар оҳангига нақадар уйғун эканлигини ҳис этиш мумкин бўлади.

Маълумки, туркий халқларда ов ва овчилик билан боғлиқ тасвир ҳамда мотивлар чуқур илдизга эга. ҳатто, бутун бошли образлар тизими ҳам айна шу мавзу билан боғлиқ. Ўк. ёй, сайл, сайёл каби образлар алоҳида изоҳни талаб қилмайди. Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билиг» асаридаги ов ва овчилик мотивлари ундан олдин яратилган «Девони луготит-турк» даёқ кўзга ташланади:

Йигитлариг ишлату,
Йигаҷ, емиш ирҳату,
Кулан, кейик авлату,
Базам қилиб авналим.

Мазмуни:

Йигитларни ишлатиб,
Дарахт меваларини қоқтирайлик
Турли ёввойи ҳайвонлар:
Қулон кийикларни овлатиб,
Бир неча қун байрам қилиб овунайлик.⁵

Бу ерда биз учун муҳим бўлган бир детал бор. Бу кийик ва қулон овидир. Навоий тасвиридаги шоҳ Баҳром ҳам Айнаи шу ов билан маҳлиё бўлади. Фурқат тасвиридаги сайёл ҳам кийик ови билан машғул бўлгани яхши маълум. Халқ оғзаки ижоди ҳам ушбу мотивларга бой. «Қорачой» халқ оғзаки ижодида бир намуна бор. Уни илмий жиҳатдан ўрганган Саодат Чигатой шундай ёзади: «Қорачой халқ адабиётининг характеристик бир парчаси ўлан бу шеър овчи Бинагарнинг фалокатини тасвир этади». Овчи тақдиридаги фалокат тасвири Абдулла Орипов учун ҳам хос. Шоир бир ўринда дунёни қувғин оҳуга ўхшатган эди. (Й.А. 203-бет) муқоясадан олдин матн билан жиддий танишиб чиқайлик:

⁴ Иброҳим Ҳаққулов. Бадиий сўз шукуҳи. Тошкент, Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. 134-бет.

⁵ Маҳмуд Қошғарий «Девони лугатит турк», 1-том. Тошкент, 1963, 262-бет.

Бийлар(р)ни(нг)бийи Гездүгни(нг)ўғли Бинагар,
Сенинг қардошинг Умар ит оғригидан оғрийди.
Унга чора оқ марални(нг)сутиди (р).
Бинагар ўша қардошидан итини сўраш учун борди.
Улар уни у ерда қўноқ каби кўрмадилар.
Кийик тутиш учун бир ит, кучукни (ҳам)
бермайдилар.

Қариндошдан ит сўраган ит бўлсин, эй,
Менинг душманам ҳам Бинагардай йўқ бўлсин.
У ўша ердан кийиклар турган тоғларга чиқди.
Бирданига уч оёқли марал рўпарасидан чиқди.
Худо менинг етти душманамга ҳам шундай ўнг
қилсин.

У кийикни қувиб, қоя тепасига чиқди.
У ерга чиққанида туман тушди, атрофни қоринғилик
босди.

Оқ марали кўз ўнгидан ғойиб бўлди.
Зотан, Бинагар уни кўрганида
Оддий кийик эмаслигини ҳам эслади...

Кийик уни қарғади...

Ўн беш кун у қоя қўйнида яшади.

Сон этидан қолдирмай кесиб еди.

Бу ваҳимали ҳодисага қишлоқлар
қалқиди, аҳоли оёққа турди.

...Умар унга боқиб шундай деди:

Катта қизингни элтиб Кунчиқарга
сотаман.

Кичик қизингни элтиб Кунботарга
сотарман.

Кўз олдингда хотининг билан ётаман.

Биноагар айтди: Бу сўзларда хайр йўқ,
Келиб кўрасан, ки бу ердан чиқишига
мадор йўқ.

... Хотини севгилиси ўлажак ерда
жонини беришга онт ичди.

Яқинлашиб Бинагарга шундай деди у:

Бийларнинг бийи, севгилим, сен бепарво бўлибсан.
Сенга талпинаман, сени деб юрагим ўйнамоқда.

... Йигит юқорига талпинди ва чиқди...

Энди ҳар икала матнни қиёслайлик. Қорачой фольклоридаги вариантыда воқеани асослаш мифологик вазиятда содир бўлмоқда. Аниқроғи, овчининг кийик ортидан қувиб чиқиши, бу қув-қувнинг оғир кечгани, хусусан, тоғ тепасида туман тушиб қолгани асосланмоқда. Буларнинг барчаси учун бош сабаб эса, овчининг кийик сутини излаб чиққанидир. Абдулла Орипов эса буни асослаш учун ўзгача йўл тутади. Мана ўша асос:

- Ана, овчи, оху қувади,
Учадилар тошлар аро тик.
Қочқин оху тоққа қўнади,
Сўнг дарага сакрайди, шўрлик!
Қасам дара- даралар шери
Ўлжа кутиб увларкан пастда,
-Ҳай – дейди-ю (о, сен, ов меҳри)
Ташланади овчи ҳам пастга.

(84-бет)

Демак, умумий контекстдаги мақсад ўзаро уйғун. Фольклор вариантыдаги кийик сути Абдулла Орипов ижодида кийик аниқроғи ов меҳри билан тенглашади. Зеро шоир учун «кийик сути» мотивига зарурат йўқ.

Фольклор намунасида кийик қисмати муҳим эмас. У овчини қарғаш билан «вазифасини бажариб бўлади». Шоир эса овчининг кейинги фаолиятига кийикни «шерик қилади»:

Ботирини сақлайди омон,
Тасодифга тўла бу дунё.
Овчи овин айлар саранжом,
Овулига чоғланар аммо.
Аммо, бирдан қотади карахт...
Аср этмиш уни бу макон.
Атрофида тошлару фақат,
Тепасида юлдуз ва осмон.

(84-85-бет)

Фольклор намунасида ўтган фурсат муболағали тасвирда берилади. У ўн беш кунга тенг. Ўн беш кунда овчининг ўлмаслиги учун емиш ҳам ўйлаб топилган: у ўз сонидаги этларни кесиб ейди.

Табиийки реалистик тасвир бундай асосни кўтармайди. Шунга кўра А.орипов бошқача йўл тутади:

Алвонларин ёйиб уфққа
Чиққунича зар кокил қуёш
Шўрлик овчи интилар кўкка.
Сўнг иложсиз тўкар юм-юм ёш.

(Й.А. 85-бет)

Фольклор намунасида овчи излаб кетганларнинг тафсилоти берилмайди. Аксинча, овчи уни деб йўлга чиққани Умар пайдо бўлади.

Бу кувгинга эллар кўпдилар,
Халқ келди.

Қариндоши Умар уни қоя тубида кўрди.

Узатсалар-да ип-арқон унга етмади.,

Умар унинг хотинидан узоқ кетмайди. Аини шу Умар унга бир қатор ноқулай шартларни рўбарў қилади.

Абдулла Орипов талқинида эса бу реал вазият касб этади:

Ботирини ахтариб шу зум

Келар ёри, овулдошлари.

- Айтинг, ота, не қилмоқ лозим?! –

Кекса чолга юзланар бариин.

Бундан кейинги ҳаракатлар ҳам ана шу овулдошлари орасидаги тажрибали кекса отахон фаолиятига боғланган:

- Болаларим, ов меҳри уни

Туширибди дарага осон,

Хотин меҳри, ёр меҳри, кўринг,

Олиб чирдан бегумон.

Фольклор намунасида ана шу қисм йўқ. Унинг ўрнида тўғридан-тўғри овчининг ғурурига таҳдид бор. Унда овчининг икки қизи ва умр йўлдоши ҳақидаги фикрлар берилади:

Умар унга яна шундай деб кўради:

Сен чиқмасанг сенга қилажагимни айтайин.

Катта қизингни мен Кунчиқарга сотарман.

Кичик қизингни-да элтиб Кунботарга сотарман.

Кўз олдингда хотининг билан ётарман.

Сўнг овчининг хотини унга мурожаат қилади.

Абдулла Орипов эса воқеа давомини шундай тасвирлайди:

Шунда,

Ёвқур бир йигит дадил

Бажо айлар чолнинг шиорин:

Дара узра кўтариб адил

Қучоқлайди овчининг ёрин.

Албатта, шу деталнинг ўзи овчини ҳаракатга солади. Аммо, бу шоирни қаноатлантирмайди, у тасвирни янада кучайтиради:

Фарёд солар овчи хотини,

Йигит эса қучар яхшироқ.

Овчи, ҳайҳот, қутураб ёниб,

Қафасдаги шердан ваҳшийроқ. (85-бет)

Абдулла Орипов шеърин мисралар такрорига алоҳида урғу беради:

- Ҳайт, - дейди-ю (о, сен, ов меҳри!)
Ташланади овчи ҳам пастга.
... — Ҳайт, - дейди-ю (о, сен, ёр меҳри!)
Овчи чи дарадан.

(85-бет)

Шеърнинг бошланишидаги мисралар унинг якунловчи қисмида яна такрорланади:

Қасам дара шовуллайди маст,
Гувиллайди туби йўк макон.

Ана шундан кейин лирик чекиниш берилади. Унда баён этилган воқеаларга муаллиф нуазари билдирилади:

... Қасам дара кездим саҳнингда,
Киприкдаги ёшдай омонат.
Қасам дара, сенинг бағрингга
Қасам ичган тушармиш фақат.

Ҳайрат билан сенга боқурман,
Ҳали қасам ичмаганим рост.
На овчиман ва на ботирман,
Кезиб юрган ошиқман, халос.

Пайти келса, севгим, сен учун
Ёр олдида ичурман қасам
Фазоларни айланиб бутун
Денгизларга қўярман қадам.

Амр этса гар ўшал дилбарим,
Ташланаман дарага шу зум.
Бир илтимос фақат дўстларим,
Қайтишда чиқаман ўзим!

(85-бет)

Кўринадики, Абдулла Ориповнинг «Оҳу»си янгича поэтик мазмун ва талқинга эга. Фольклор намунасидан фаровишда шоир асосий эътиборни иккита нуқтага қаратмоқда. Булар — ов меҳри ва ёр меҳри. Бу икки тушунча шеърда бир-бирини тўлдириб, изоҳлаб келади ва ягона — ишқ деган тушунчага айланаётир. Шоирнинг маҳорати ишқ ҳар қандай ишга қодир, деган гоани ифодалаш, ўзига хос поэтик манзара ва образлар тизимини

яратишда намоён бўлади. Шоир ижодини синчиклаб ўрганиш ниҳоятда кенг ва чуқур умумлашмалар қилишга имкон беради. Абдулла Орипов қиёфасида шоирнинг ижодий фаолияти туркий халқларнинг жуда қадимий, кўз илғамас сарҳадлари билан чамбарчас боғланиб кетганлигини кўрсатади. Бу ўринда миллат, халқ руҳиятига хос бўлган миллий хусусиятлар баъзан бевосита, баъзан билвосита кейинги авлодлар сиймосида қайта жонланиши, янгидан юз кўрсатиши мумкинлигини кўриш мумкин. Муҳими, ана шу анъаналар ўзанида шоир шахсиятининг улуғвор қиёфаси, такрорланмас, фақат ижодкорга хос бўлган «Мен»лиги янада мукамалроқ намоён бўлади.

Вазира Аҳмедова, ўқитувчи

Драмада бадий воситалар

Адабиёт ва санъатнинг гуллаб-яшнаши, жамиятнинг маънавий баркамоллиги ижтимоий муҳитнинг соғломлигига боғлиқ. Маънавий соғлом муҳитни яратишда адабиёт ва санъатнинг роли беқиёсдир. Ҳаёт ҳақиқатини илғай олиш, ҳаётий воқеа-ҳодисалар моҳиятини очиш ёзувчининг кенг дунёқараши ва истеъдодига боғлиқдир. Агар муаллиф воқеликдаги муаммоларни теран ҳис қилиб, уларни бадий ифодалаб, ўқувчи диққат эътиборини ўша муаммоларга қарата олса, унинг асарлари халққа маънавий наф келтириши табиий. Ушбу жараёнда драматургиянинг ҳам ўзига хос алоҳида ўрни бор. Бунинг устига бу тур театр санъати билан чамбарчас боғлиқ.

Бугунги кунга келиб, ўзбек драматургияси ҳақиқий санъат даражасига кўтарилди. Маълумки, адабиёт унинг муҳим тури бўлмиш драматургия воқеликда фаол рол ўйновчи кучли маънавий фактор эканлигини исбот қилди. Драманинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда тасвирланган воқеа-ҳодисалар қайси даврда ўтганлигига қарамай худди шу кунда, ҳозирнинг ўзида бўлаётгандек тасаввур туғдиради. Асарда иштирок этувчи шахслар эса бизнинг замондошларимиздай намоён бўладилар.

Шароф Бошбековнинг «Тушов узган тулпорлар» драмаси 80-йилларда ёзилган бўлиб, драматург ушбу асарида ана шу даврнинг фожиасини акс эттиришга ҳаракат қилган. Асарда давр фожиаси, шахс фожиаси билан бевосита уйғунлашган ҳолда тасвирланган. Драматург асарида сюжетни ифода этиш учун ҳамма ниятларни жўн тарзда чайнаб, ўқувчининг оғзига солиб қўйиши шарт эмас. У

маълум фикрларни «коса тагида ним коса» қабилида иш тутиб, яширин равишда сақлаб туриб, ўқувчи ва томошабинни ўйлашга, асар ғоясининг йўналишидан «ним коса» тагидаги мулоҳазаларни ўқиб олишга ундамоғи лозим. «Тушов узган тулпорлар» драмасида айнан ана шундай хусусиятлар мавжуд. Драматург турли хил воситалар, яъни рамзлар, ҳикоятлар орқали шахс фожиасини янада аниқроқ тасвирлашга ҳаракат қилган.

Маълумки, пьесада бош қаҳрамон Тешада комик хусусиятлар етакчилик қилади. Ундаги бу хусусиятни шартли равишда «мажбурий комик» деб аташ мумкин. У ҳаётдан мамнунлиги, бахтлилиги учун кулмайди, аксинча задаллиги учун ўзини кулги билан овунтиради.

Қуйидаги диалог Тешанинг хусусиятини очиб берган:

Мунис: *Зумрад тинчликми? (Тешага) Сен хафа қилдингми?*

Теша: *Рим папасини ўлдириб кетишса ҳам мендан кўрасан-а!*

Мунис: *Нега йиғлаяпти бўлмаса.*

Теша: *Пешонам шўр экан, деб йиғлаяпти.*

Зумрад шахд билан ўрнидан туради. Кўзлари йиғидан қизарган... Кўзларидаги доимий маъюслик ўрнини алланечук исёнкорлик эгаллаган.

Зумрад: *Менга қара, пешонаси ярқираган йигит! ўзингинг аҳволингга бир қара! Ахир, пешонанг меникидан ҳам шўр-ку! Ҳамма нарсани кулиб енмоқчи бўласан, аслида ўлганингдан куласан. Йўқ дегинчи. Тракторингни олиб қўйишади — сен куласан! Ўлғудай калтаклашади — сен куласан. Алдашади, сенга хиёнат қилишади — яна куласан. Ўтган ҳам, кетган ҳам тепкилаб ўтади — барибир кулаверасан. Йиғлагинг келади, лекин сен куласан. Аслида, ожизлигингни яшириш учун куласан! Мана кўриб қўйинглар, ҳаёт мени йиғлатолмайди, демоқчимисан. Ёлғон! Ҳаммаси ёлғон! Ўзингни овутиш учун ҳар хил чиройли гапларни ўйлаб топасан: «оқ отлар», «манеж», «сеҳрли сўзлар!», ким ишонади бу беъмани гапларингга, ким?!» (236-бет)*

Зумрадининг бу сўзлари Тешанинг қалбини ларзага солади, чунки у ҳақ эди. Шунга қарамай, Теша ҳам ўз тенгдошлари қатори ўқигиси, яхши яшагиси келади. У кунини зўрға ўтказаётган оддий тракторчи, ота-онаси йўқ етим бир бола. Ҳаётдаги тенгсизлик ва адолатсизликка муросасиз, бироқ Теша кураша олмайди. У ёлғиз, қўли калта. Эркинлик ва тенгликни орзу қилади холос. Муаллиф Тешанинг эркинлик ҳақидаги орзуларини «оқ отлар», «манеж» каби рамзларга сингдирган ҳолда ифодалаган. Бу қуйидаги диалогда яққол намоён бўлган.

¹ Ш. Бошбеков. Эшик қоққан ким бўлди. Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1989 й. ()

Зумрад: *Нима у, сигирми?*

Теша: *Ҳа, сенмисан, Қиммат — От бу. Бунисиям. Хуллас, отлар.*

Зумрад: *Ўхшамайди.*

Теша: *Ўхшамаса, тагига «Бу отлар» деб ёзиб қўямиз. Ана.*

Зумрад: *Хмм, Почтага чиқувдим.*

Теша: *Шунақа дегин. Биласанми, булар қанақа отлар. Ўша сен айтган циркдаги отлар. Фақат, булар оқ эмас, асфалт рангидаги отлар, «Бу — оқ отлар», деб ёзиб қўямиз. Ана бўлди.*

Зумрад: *Қоғоздай оқ.*

Теша: *Ҳа, қоғоздай оқ отлар... Ана энди буларни му-ундоқ қилиб доира ичига олиб қўямиз.*

Зумрад: *Нега?*

Теша: *Циркдаги сахна-да.*

Зумрад: *Манеж, дегин.*

Теша: *Ҳа, манеж. ҳм... Жамол ота кетиб қолдилар. Бутунлай.*

Зумрад: *Нега?*

Теша: *Шундай. Манеждан сакраб чиқиб кетдилар... (229-бет)*

Диалогдаги манеж, оқ отлар каби сўзлар, оддий, ҳаммага тушунарли сўзлардир. «Коса тагида ним коса» деганларидек, ёзувчи ушбу рамзий ифодалар орқали китобхонга ўша давр фожиасини яққолроқ кўрсатишга ҳаракат қилган. Одамларни отларга айланиб, кимлардир чизиб қўйган доирада, яъни манежда қолиб кетмасликка чақирган. Ноҳақликка қарши курашишга, атрофдаги воқеаларга бепарқ бўлмасликка ундаган. Зеро, пьесанинг номи «Тушов узган тулпорлар» ҳам рамзий бўлиб, унда инсон ҳеч қачон тушовда қолиб кетмасин деган чорловга ишора бор.

Теша тушовини узиб, кенг яйловларда елдек учиб юрган оқ тулпорларга ҳаваси келади. Уларни ўз кўзи билан кўриш Тешанинг ягона мақсади. Совхоз директори Султоннинг илмсизлиги, агроном Турғуннинг амалпарастлиги, меҳнаткаш қишлоқ кишиларининг уларга тобелиги гашини келтиради. Теша Султон ва Турғунларга қарши кураша олмайди, чунки, уларнинг амаллари бор. Лекин шундай бўлса ҳам уларга бўйсуннишни истамайди. Буни Тешанинг куйидаги сўзларидан ҳам сезиш мумкин.

Турғун: *Ана энди осмон қўлингда бўлса, ташлаб юборақол!*

Теша: *Ҳеч қачон осмон қўлимда бўлганмас... ҳеч қачон... Осмон қўлимда эмас, қўлим осмонда!... (228-бет)*

Ана шундай муносабатлар Тешанинг онгида комик-драматик конфликтни келтириб чиқаради. Конфликт драмада ривожланади, ўсади. Бунинг асосий сабаби драматург бош қаҳрамон Тешанинг

нигоҳи орқали ҳаётни кузатади, асар сюжетини ҳам унинг тасаввурида беради. Тешанинг армони томошабиннинг армонига айланиши билан бирга, уни ўйлантирган муаммога томошабин ўз қалбидан жавоб топади. Бош қаҳрамон англамаган нарсаларни драматург маҳорати туфайли томошабин англайди, идрок этади ва моҳиятига тушунади. Теша жавоб топа олмаган, топиши ҳам мумкин бўлмаган ҳаётӣ муаммоларга томошабин жавоб топади. Яъни қаҳрамондаги пассивликни маъқулламаган драматург курашчан бир кайфиятда рад этиб, турли воситалар ёрдамида томошабинга буни юқтира олади. Драматург Тешага нисбатан иккинчи образ сифатида қўлланилган «Овоз» образи томошабиннинг эътиборини оширади. Овоз Тешанинг ички кечинмаларини китобхонга етказди. Муаллиф Овоз образи орқали Тешанинг қалбида бўлаётган тугённи, фожиани ёритиб беради.

Маълумки, драма учун жуда характерли нарса персонажларнинг индивидуал ички монологларини беришлиқдир. Ички монологлар ҳам турли йўсинда пайдо бўлади, ҳар хил маънода изҳор этилади. Баъзан монологлар икки, уч қисмга ҳам бўлиниб кетади. Улар ўз суҳбатдошига қаратилган бўлиши, у орқали учинчи шахсни жалб қилиши, шу билан бирга персонаж ўз-ўзи билан гаплашиб ички оламини билдириши ҳам мумкин. Шу ўринда қаҳрамоннинг индивидуал хусусиятини изҳор этган сўз, унинг ўзига хос характерини ҳам билдириб, асарнинг драматизмига замин ҳозирлайди ва уни кучайтиради. Асардаги Овоз айнан шунинг учун пьеса сюжетига киритилган бўлиб, олти ўринда қўлланади.

Овоз: *Бу – мен. Исмим Теша. Лекин ҳеч ким исмимни айтиб чақирмайди. Ҳамма «масҳарабоз» дейди. Нима масҳарабоз экан ҳайронман...* (208-бет)

Овоз образи гўё Тешани таништиради, характери ҳақида маълумот беради. Драмада Овоз образининг иккинчи пайдо бўлиши биринчисидан фарқ қилади, унда фалсафий фикрлар ўз ифодасини топади. Овоз томонидан айtilган ҳар бир сўз кишини ўйлантиради.

Овоз: *Қизиқ, нега одамзод бир-бирининг кўзига қараганда уялади, кулади, ғазабланади, завқланади, чехраси ўзгаради? Нега бурнига, оғзига, қулоғига қараса ундай бўлмайди? Таъба... Нега кўз пешонада бўларкан-а? Нега энса томонда эмас? Қайсидир бир қуш атрофидаги ҳамма нарсани, ҳатто орқасида турган нарсаларни ҳам кўра оларкан. Йўқ, шуниси ҳам тузук. Унда сен ҳақингда шивир-шивир қилаётларини кўриб қолардинг-да. ўшалар ҳам завқланоилмасди, сенинг ҳам кайфиятинг бузиларди. ҳозиргидай бўлгани яхши. Пешонангининг*

ўртасида битта, ягона кўз бўлиб, бурнингдан нарисини кўролмасанг, яна ҳам зўр бўларди!...(212-бет).

Овоз образининг мазкур мулоҳазаларида бош қаҳрамон Теша қалбидаги трагизм учкунлари кўринади, аммо у кучайиб кетмайди. Овоз образининг кейинги репликасида ҳам шунга ўхшаш муаммоли ҳолатларга алоҳида эътибор берилади.

Овоз: Кўп нарсани биланг одамга яшаш қийин бўларкан. Гулдай тракторимни кеча олиб қўйишганини биламан. Жамол отанинг қайрағочи неча қуриб қолганини ҳам биламан. Мени ким яхши кўриб, ким ёмон кўришини ҳам биламан. Бир ҳисобда сени ҳамма яхши кўриши шарт эмас. Ҳаммага ёқишининг иложи йўқ, барибир кимдир ёмон кўради. Кўп нарсани билиш ёмон, жудаям ёмон. Яхшиям сеҳрли сўзларим бор... (217-бет)

Қаҳрамон руҳиятида кечаётган изтироб нафақат унинг «дард»и, балки ўша даврдаги кўпгина инсонларнинг ҳам изтироби эди. Давр одамларни ҳамма нарсага бефарқ қарашликка мажбур қилган эди. Давр фожиаси, шахс фожиаси билан уйғунлашиб кетган эди. Жамиятдаги инсонлар ўз ҳақ-ҳуқуқларини айтишдан маҳрум қилинганди. Муаллиф Овоз образи орқали кўпгина фикрларни айтиб ўтади. Овоз орқали берилган фикрларнинг ифода усули, бошқачароқ бўлганлиги учун томошабин ўзига хос қизиқиш билан танглайди.

Овоз: Одам нега йиғлайди? Иложсизликдан бўлса керак. Кимдир ўлса йиғлайди, чунки уни тирилтириб бўлмайди. Кўйлаги йиртилса йиғламайди, чунки буни иложи бор. Севинчдан нега йиғлайди? Дахшатли бир нарсанинг ортда қолиб, ўтмишга айланганидан бўлса керак. Оғриқдан-чи? Оғриқни тўхтатишининг иложи бўлмаса, оғриқ олдидаги ожизликданмикан?... Ҳайвонлар ҳам йиғлайди. Отлар ҳам... ўзим кўрганман... Демак, кўз ёши ожизликнинг суюқ ҳолдаги кўриниши экан-да... (246-бет)

Умуман, драмадаги махсус овоз образи бош қаҳрамон Тешанинг сокин фикрий товуши бўлса-да, унинг алоҳида хизмати бор.

Хулоса қилиб айтганда Шароф Бошбеков «Тушов узган тулпорлар» драмасида шахс фожиасини турли хил воситалар билан очиб берган. Инсонларни атрофдаги воқеаларга бефарқ бўлмасликка, ноҳақликка қарши курашишга ундаган. Умуман, муаллифнинг пьесадан кўзлаган мақсади – «манкуртизм сиёсатини қоралаш, одамларни қоронғилик, мутеликда сақлашга уринишдан кузатилган асл қора ният»ни очиб ташлашдан иборат эди.

АДАБИЙ ТАНҚИД: ТАҲЛИЛ ВА ТАЛҚИН

Курдош Қахрамонов, филология
фанлари номзоди, доцент

Адабий танқиднинг илмий-назарий асослари

Аёнки, адабий танқиднинг муҳим методологик асосларидан бири илмий-назарий асосдир. Чунки адабий таниднинг фан сифатидаги ўзак қисмини илмий-назарий қарашлар ташкил этади. Шу боис илмий билишга хос бўлган барча етакчи тамойиллар адабий танқид учун ҳам хосдир. Адабий танқид методологиясининг илмий асосини белгилашда ички ва ташқи омиллар муҳим аҳамиятга эгадир. Бунда ташқи омил сифатида унинг бошқа фанлар билан алоқаси, муштарак жаҳатлари назарда тутилади. Адабий танқид ўз специфик хусусиятлари ва тадқиқ объекти табиатига кўра тилшунослик, тарих, фалсафа, эстетика, мантик, руҳшунослик, математика каби фанлар билан изчил алоқададир. Адабий танқиднинг бу соҳалар билан алоқаси умумийлик ва хусусийлик категорияларининг диалектик бирлиги доирасидаги боғланишдир. Бироқ адабий танқид ўзига хос илмдир. У гарчи бошқа кўплаб фанлар билан, жумладан адабиёт-шуносликнинг бошқа соҳалари билан қатор муштаракликларга эга бўлса-да, тадқиқ объекти бир бўлса ҳам бир қатор жиҳатларига кўра улардан фарқланади.

Биринчи фарқ унинг назарий фаолияти билан белгиланади. Адабий танқид тезкор соҳа сифатида даставвал адабий жараёндаги илмий концепцияни янгилашга ўз ҳиссасини қўшади. Маълумки, концепция кенг қамровли тушунча. У энг аввало бадиий асар ҳақида юзага келаётган кўплаб янгича илмий қарашлар тизимидир. Бинобарин, концепциянинг янгиланиши ўз-ўзидан методологик тамойилларнинг ҳам янгиланишини тақоза қилади.

Адабий танқидда концепциянинг янгиланиши мунаққид дунёқарашдаги янгиланиш билан узвий боғлиқ жараёндир. Дунёқараш янгиланмай туриб илм-фанда янгиланиш бўлиши қийин. Бу айниқса ижтимоий фанларда яққол намаён бўлади. Шу боис дунёқарашнинг янгиланиши ҳам ижтимоий, ҳам маънавий омилларга бирдек боғлиқдир. Ижтимоий ҳаётда юз бераётган ўзгаришлар маънавий оламда акс этади. Айни чоғда маънавий олам ҳам ижтимоий борлиқнинг қиёфасини белгиловчи муҳим омиллардан биридир. Бу икки тушунчани бир-биридан айри ҳолда қараш масалани жўнлаштиришги олиб келади.

Инсон дунёқарашининг шаклланиш жараёни мураккаб ҳодисадир. Табиат ва жамиятда рўй бераётган ҳар қандай ўзгаришлар, кўз илгамас ўзанлар орқали тинимсиз оқиб келаётган «ахборат тизими» инсоннинг ҳис-туйғуларига, онг ва шуурига узликсиз таъсир этиб туриши дунёқараш шаклланишидаги асосий пайдевордир. Бинобарин, янгича дунёқариш янгича тасаввур ва тафаккурнинг олий даражадаги уйғунлашуви ҳосиласидир.

Шунга кўра, адабий танқиддаги тасаввур ва тафаккур тарзининг янгиланиши деганда нимани тушуниш мумкин. Бу, энг аввало, **ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ** демакдир. Ўзликни англаш тушунчаси фалсафий мазмунга эга. Кенг маънода у бутун қадриятлар, инсоний туйғулар, тарих, маданий мерос ва ҳаёт ҳақиқатига бўлган янгича муносабатлар мажмуидир.

Адабий танқиддаги ўзликни англаш тор ва махсус маънога эга бўлиб, у биринчи галда, субъект сифатида ўзлигини қайта қуриш демакдир. Бунда мунаққид «Мен»и, унинг шахсияти, дунёқараш, интуицияси, тафаккур тарзи, истеъдоди ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, мунаққид «Мен»и тафаккурида рўй бера бошлаган бу янгиланиш жараёни бир хил силлиқ кечмади. Ўтиш даврига хос бўлган барча мураккабликлар, зиддиятлар чоп этила бошланган мақола ва тадқиқотларда у ёки бу тарзда ўз ифодасини топа бошлади. Бу ҳол турлича шакл ва йўналишларда намоён бўлди. Гоҳ етмиш йилдан зиёдроқ даврда яшаб ижод этган ижодкорларни, уларнинг адабий меросини сабабсиз бутунлай қоралаш, инкор этиш ёки ҳамма айбни ўтмиш тузумга, давр сиёсатига юклаб бутунлай оқлаш тарзида; гоҳ мунаққидларнинг танқид эстетикасига хилоф равишда бир-бирларига турли-туман айбловлар эълон қилиши шаклида; гоҳ муросасозлик, келишувчилик кўринишида намоён бўлди...

Бироқ мамнуният билан таъкидлаш зарурки, шундай мураккаб фикрий бўронлар замирида коммунистик мафкура қолипларидан қутила бошлаган ва ҳурфикрликка асосланган янги типдаги танқид тафаккури вужудга кела бошлади.

Юқорида қайд этилган ҳолатларнинг барчаси ўтган асрнинг 80-90-йилларида адабий танқидда концептуал ўзгаришларга олиб кела бошлади. Бу жараён янги-янги илмий ғояларнинг пайдо бўла бошлаши, кўплаб илмий муаммоларнинг кун тартибига қўйила бошлашига замин ҳозирлади.

Адабий танқиднинг сўнгги ўн-ўн беш йиллик фаолиятини кўздан кечирганда энг муҳим илмий ғоялар сифатида аввало методология

ва унинг тамойилларининг янгилиниши масаласи долзарб муаммога айлана борганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Зеро, етмиш йилдан зиёдроқ илм-фанда ҳам ҳукмронлик қилган марксча-ленинча таълимот ва унинг методологик тамойиллари илмий билишнинг ягона , бирдан бир тўғри йўли эмаслиги барчага кундай равшан бўлиб қолди. Шу боис чоп этилган кўплаб мақола ва баҳс-мунозараларда янгича методологик тамойиллар хусусида фикр юритилди. Бу борадаги сўнги изланишлар адабий танқид муаммоларини Шарқу Фарб фалсафаси ва эстетикасидаги етакчи методологик тамойиллар билан изчил боғлиқ ва муштаракликда талқину таҳлил қилиш бирдан бир тўғри йўл эканлигидан далолат бермоқда.

Адабий танқид эътиборини қаратган яна бир долзарб масала-бу XX аср ўзбек адабиётини қайта баҳолаш масаласидир. Бу борада қисқа, лекин шиддатли кечган баҳс-мунозаралардан кейин адабий танқид етмиш йилдан зиёдроқ фаолиятида илк маротаба аксиологик ёндашувни амалга оширмоқда. XIX асрнинг иккинчи ярмида немис олими Э. Гартман ва француз П. Лаппи томонидан фанга киритилган ушбу таълимотга кўра, аксиология-қадриятлар ҳақидаги назария бўлиб, у «...аксиологик онг, қадрлаш туйғуси, аксиологик билиш, қадриятли ёндашув ва бошқалар асосида тўпланган қадриятлар тўғрисидаги билимлар системасидир».¹

XX аср ўзбек адабиёти салафлари, жумладан Фитрат, Қодирий, Чўлпон ёки Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ҳ.Олимжон каби ижодкорлар ҳаёти ва ижодини, умуман олганда эса улар мансуб бўлган давр адабиётини қайта ҳолис баҳолаш ҳамда улар қолдирган бой адабий меросга аксиологик ёндашув адабий танқид методологиясининг муҳим тамойилларидан бирига айланиб бормоқда.

Адабий танқиддаги яна бир муҳим муаммо адабий жараён билан узвий боғланган бўлиб, яратилаётган бадиий адабиётга муносабат масаласидир. Бадиий асарни янгича методологик тамойиллар асосида таҳлилу талқин қилиш, биринчи галда унга бадиий- эстетик ҳодиса сифатида ёндашув кун тартибидаги асосий масалалардан бирига айланмоқда. Бу адабий танқиднинг ҳам назарий, ҳам амалий фаолияти билан узвий боғланган масалалардан биридир. Бу борада ҳам баҳс-мунозаралар, жиддий изланишлар жараёни кечмоқда. Бадиий асарда инсон концепцияси, адабиётнинг эстетик ва

¹ Фалсафа Қомусий лугат.»Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти», «Шарқ» нашриёт-матбаа акцидорлик компанияси Бош таҳририяти.Т.,2004. 17-бет.

ижтимоийлик тамойиллари хусусидаги бахслар шулар жумласидандир. Бадиий асарга соф эстетик ҳодиса сифатида ёндашиб, ундаги ижтимоийликни инкор қилувчилар ҳам, ёқловчилар ҳам ўз қарашларини асослашга ҳаракат қилишмоқда. Бу борадаги мунозараларнинг ечими бевосита адабий танқиднинг амалий фаолияти билан боғлиқдир. Шу боис адабий танқид фаолиятидаги иккинчи муҳим йўналишни амалиёт ташкил этади. Чоп этилаётган адабий - танқидий материаллар амалиёт натижаси бўлиб, улар асосида таҳлил йўналишлари ва усуллари хусусида кузатишлар олиб бориш, муайян хулосалар чиқариш мумкин.

Адабий танқиднинг сўнгги давр фаолияти шундан далолат бермоқдаки, бугунги кунда диалектика барча фанларнинг умумий методологиясидир, деган қарашга янгича муносабатлар пайдо бўлмоқда. Бадиий асарга диалектив ёндашишдан ташқари герменевтик ёндашув ҳам кучайиб бормоқда. Талқин деб тушуниладиган ушбу назарияни олмон диншуноси ва филологи Ф. Шлейермахер ишлаб чиққан бўлиб, унга кўра матнга ҳам грамматик, ҳам услуб ва мазмун бирлиги, бутун билан қисмнинг айланма ҳаракати сифатида қараш етакчилик қилади.²

Бугунги адабий-танқидий мақолаларда, тадқиқотларда матн билан ишлашда кўпроқ сўзга эътибор бериш, талқин қилиш, шархлаш етакчилик қила бошладики, бу ҳол герменевтика ўзбек танқидчилиги методологиясининг асосий йўналишларидан бирига айланиб бораётганлигидан далолат бермоқда.

Адабий танқид тараққиётининг ўтиш давридаги изланишларида синергетика ҳам муҳим роль ўйнамоқда. Синергетика назариясининг асосини ташкил этувчи барқарорлик билан беқарорлик(хаос) мувазонат билан мувазонатсизлик, тартиб билан тартибсизлик, тизимлилик билан тизимсизлик ўртасидаги алоқадорлик қонуниятлари адабий танқидда ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлмоқда. Чунончи, сўнгги ўн-ўн беш йил ичида сиртдан қаралганда таназулдек таассурот қолдираётган турли-туман бахс-мунозаралар, тортушувлар, инкорлар (жумладан, танқидда «Адабиёт ўладими?» деган масаланинг кўйилиши, шўро даврида яратилган асарлар ҳақида бир-бирини инкор этувчи чиқишлар, реализмга шубҳа билан қараш

² Бу ҳақда қаранг: Гуннер Скирбекк, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. «Шарқ» нашриёт-матбаа акционерлик компанияси Бош таҳририяти. Т.: 2202, 446-447 бетлар; Герменевтика. «Фарб фалсафаси». Ўзбекистон файласуфлари миллий нашриёти, «Шарқ» нашриёт-матбаа акционерлик компанияси Бош таҳририяти. Т.: 2004, 679-685 бетлар

тамойиллари, модернизм ҳақидаги қарама-қарши фикрлар, шўро даври назариясига оид кўплаб қарашларнинг инкор этилиши ва ҳ.о.) замирида адабий танқид тараққиётида янгича концепция этилиб келаётганлиги, янгича методологик тамойиллар шаклланаётганлиги, бинобарин мазкур соҳа янгича қонуниятлар асосида ривожлана бошлаганлигидан далолат беради. Бундан ташқари адабий танқидда бадиий асарга онтологик, гнесеологик ва аксиологик таълимотлар асосида ёндашишнинг кучайиши, таҳлилнинг турли-туман усулларида самарали фойдаланиши илмий билишда методологик плюрализмга ўтилаётганлигидан нишона беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, юқорида тилга олинган методологик таълимотларнинг барчаси фалсафий таълимотдир. Шунга кўра, улар гарчи кўплаб фанлар учун методология ҳисобланса-да, уларнинг ҳар бирида, жумладан адабий танқидда ҳам хусусийлашган, танқид спецификасига мослашган ҳолда зуҳр бўлади. Айтайлик, тарихга оид матн билан бадиий матн орасида жуда катта фарқ бор ва улар талқини ҳам ўзига хосдир.

Юқоридаги кузатишлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, адабий танқиднинг методологик асосларидан бирини илмий-назарий асос ташкил этади ва у кўплаб методологик тамойилларни ўзида мужассамлаштирган, бириккан, синкретик асос сифатида намоён бўлмоқда.

Таъкидлаш зарурки, адабий танқиднинг методологик асосларини таъминлашда илмий-назарий асосдан ташқари бадиий-эстетик, ижтимоий-тарихий, мафкуравий асосларнинг ҳам ўрни каттадир. Бу асосларнинг ҳар бири адабий танқиднинг фан сифатидаги ўзига хослигини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир. Биз бу ўринда фақат илмий-назарий асос ҳақида фикр юритдик. Тилга олинган бошқа асосларнинг етакчи хусусиятлари алоҳида тадқиқни тақоза этади.

Шоира Исаева, филология
фанлари номзоди, доцент

Бадиий асарда ҳаёт зиддиятлари ва характерларнинг янгича талқини

Узоқ йиллар орзу қилинган мустақилликка эришганимиздан сўнг миллий тафаккур равнақига кенг йўл очилди.

Ўзбек адабиётида юзага келган янгича талқин услуби ва янги

шаклий изланишлар худди мана шу эркинлик йилларида қатор ижодкорлар асарларида намоён бўлди. Адабиётимизда турли-туман фалсафий заминга асосланган адабий-ижодий тамойиллар пайдо бўлди. Ушбу тамойилларнинг туб илдизлари 80-90-йиллар даври ҳаётига боғланади, янаям аниқроқ айтадиган бўлсак, давр мафкурасини инсонлар онгига тамомила фожеалари, оқибатлари миллий адабиётимизда турли-туман инсонлар тақдири мисолида очиб берилди.

Ўз вақтида мунаққидлар томонидан қатор асарлар таҳлил этилдики, ушбу асарларда акс этган ҳаёт зиддиятлари ва характерларнинг янги талқини 80-йиллар охири ва 90-йиллар бошларидаги ҳолатлар адабиётда абсурд инсон образининг туғилиши учун замин ҳозирлаганлиги таъкидланади. Бу ўзгаришлар, айниқса, тезкор жанр ҳисобланмиш ҳикоячиликда яққол сезилади. Такомилини топган теран фалсафий-бадиий қаҳрамон руҳиятининг ёрқин бўёқларда акс этиши, янги тасвирий воситалар Саид Аҳмад ижодида устиворлиги диққатимизни жалб этди. У томондан яратилган кейинги ҳикояларда ижтимоий руҳ янада ёрқинроқ намоён бўлмоқда. «Қора кўз Мажнун», «Офтобойим», «Азроил ўтган йўлларда» каби ҳикояларида мустабид тузум сиёсати, унинг салбий оқибатлари рўйи рост ёритилади. Саид Аҳмад учун мустақилликдан аввал мафкуранинг салбий оқибатлари ҳақида ёзишга тузум имкон бермади.

Саид Аҳмад яратган ҳикояларнинг диққатга сазовор жойи шундаки унинг қаламига мансуб- шўро даврида яратилган ҳикоялар заминидан, ўша даврда талаб этилганидек фақат сиёсий эмас, балки инсон ва унинг беқиёс қалби, у билан боғлиқ ҳаёт зиддиятлари, қувонч ва шодликлари ташкил этади. Адиб томонидан яратилган баркамол ҳикояларда оила, бурч, ахлоқ, муҳаббат, оқибат масалари ҳаётий ҳодисалар силсиласида тасвирланган, инсоннинг маънавий олами, дунёқараши ва табиий туйғуларини ҳаққоний бадиий акс эттириш етакчилиги қилган.

Таъкидлаш лозимки, Саид Аҳмаднинг ўзига хос услуби мавжуд, яъни у ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларни бадиий ҳақиқатга айлантиришда, характер яратишда асосан руҳий кечинмалар тасвирига асосий эътиборни қаратади.

Француз файласуфи Ларошфуко: «Фалсафа ўтмиш ва келажак кулфатлари устидан тантана қилади, лекин бугуннинг қайғуси фалсафанинг устидан тантана қилади», - деб ёзган эди. Саид Аҳмад қаламига мансуб «Қоракўз Мажнун» ҳикояси худди шундай

«бугуннинг қайғуси» ҳақида ҳикоя қилади. Бугунги кунда тобора ноёблашиб бораётган меҳр-оқибат, диёнат, имон, эътиқод, садоқат каби муносабатлар маълум бир воқеликлар жараёнида ҳикоя қилинади. «Қорақўз Мажнун» ҳикоясида мавжуд бўлган ижтимоий масалалардан бири—она Ватанга садоқат, элу юртга фидойи фарзанд бўлиш, мана шу бурч, мағлубиятни ҳис этиш каби ёшлар олдидаги муҳим масалаларга эътиборингизни тортади. Асарни ўқир экансиз, сиз беихтиёр ўз ватанига, элига, муштипар онасига, жигарбандларига меҳру, оқибатсиз, лоқайд кимса — Бўрихон тақдирига ачинасиз, ундан нафратланасиз... Унинг бу номардлиги сабабини ўйлайсиз, излайсиз...

Шу ўринда мунаққид У.Норматовнинг фикрларига эътибор қаратсак: «Чинакам санъат намунаси шундай бир ноёб ёмбик, унда ёруғ дунёнинг барча ранглари, товланишлари мужассам. «Ўтган кунлар»ни эсланг — унда ишқий, оилавий можаролар, тўй, аза, дала сайри, давралардаги тўнгина гурунглاردан тортиб бутун бир юрт, миллат қайғуси, ижтимоий-сиёсий масалалар — барча-барчаси бор. Буларнинг ҳаммаси юксак санъат даражасига кўтариб тасвирланган бадиий таҳлил этилган. Чўлпон эса улкан ижтимоий-сиёсий масалаларни ўзининг шахсий дарди тарзида юксак санъат мулкига айлантира олган. Бу анъанани муносиб давом эттираётган шоиру носирларимиз кўп»². шундай носирларимиздан бири Саид Аҳмад ҳам ушбу ҳикояда долзарб мавзуга қўл урган.

Саид Аҳмад ҳикояларида ҳаёт қони, ҳаёт нафаси уфуриб тургани учун ҳам улар завқ билан ўқилади. Халқимизга хос миллий хусусиятлар, эзгу анъаналар ва урф-одатлар тасвири табиий равишда асарлар сюжетида сингдириб юборилади. Унинг ҳикояларида халқимизга хос сўз ўйинлари, аския, муболага, ўхшатишлар ҳам кўзга тез-тез ташланиб туради.

Саид Аҳмад ҳикоялари сюжетининг қизиқарлилиги, услубининг раволиги, тилининг пишиқ ва образлилиги билан ўқувчиларга манзур бўлган. Буни адибнинг мустақиллик давридаги ижоди ҳам тасдиқлайди. Саид Аҳмад 1999 йилда 15 тагача ҳикоя ва очерк яратган. Булар ҳақида фикр юритиб адибнинг ўзи: «Менинг ўйлашимча ва кўплаб китобхон ҳамда газутхонлар фикрича, ушбу ҳикоялар сўнгги йилларда яратилган энг яхши ҳикоялар туркуми бўлди»- деб ёзган эди.

² Норматов У. Тафаккур ёлдуси. Т., 2005 й. 112-бет.

Саид Аҳмаднинг ушбу эъгиروفчи ҳақиқатдир. «Қорақўз Мажнун» ҳикоясида миллий хусусиятлар тасвири кучли, унда ўзбекона ҳаёт манзаралари, ўзбек миллий феъл-атвори, халқимизга хос бўлган урф-одат, анъана ва удумлар ёрқин акс этган. Ўзбек халқимизнинг меҳнатсеварлиги, ҳайвонот дунёсига бўлган эзгу муносабати, ёши улуғларнинг эъзозланиши, ўзбек аёлининг психологиясига доир тиниқ тасвирлар бунга мисол бўла олади.

Саодат аянинг ташқи кўриниши, яъни унинг сочи таърифи ҳам миллий бўёқларда акс этган.

Ҳа, фақат ўзбек қиз-жувонларигагина севимли ўсма ҳам ёзувчининг назаридан четда қолмайди.

Азал-азалдан миллатимизга хос хусусиятлардан бири шундаки, халқимиз шодликда ҳам бир-бирига етказиш, ҳаму қайғуда ҳам... Аянинг рус юртларида қолиб кетган ўғлининг она ҳовлисига ташрифи тезда тантананага айланади.

Фарзанд дийдорига тўймаган, кўзларига ишонмаётган Саодат ая нури дийдаси Бўрихоннинг гўдаклик даври, унга атаб қилинган худойиларни эслайди.

Ёзувчи миллий бўёқлар берилган воқелик асосида Саодат ая руҳияти, эзгин кайфияти, не-не умидларда оқ ювиб оқ тараган фарзанди уни не кўйларга солгани ҳақида ўйлаб кетади.

Саодат ая қалбидаги армон, ўкинч, қайғу ушбу сатрларда шундоққина намоён эди. Онадан, Ватандан воз кечган ўғил, осонгина динидан ҳам воз кечган эди. Аслида имонсиз, эътиқодсиз кимсалар хоин хиёнаткор бўладилар. Саодат ая учун бундай ўғилнинг боридан йўғи яхши!

Ҳикояни ўқиб бўлганингизда сизда бир хазинлик, маъюслик уйғонади. Саодат ая ўлими сизни ларзага солади...

Ушбу ҳикоя тил ва услуб жиҳатидан ҳам жуда маромига етказилган. Унда Саид Аҳмад қаламигагина хос хушчақчақ юмор, сўз ўйинлари кўзга ташланиб туради. Муаллиф образлар тилини ҳам, муаллиф нутқини ҳам пухта ишлаган. Ҳар бир қаҳрамон тили уларнинг характериға, фаолиятлариға мос-табиий қилиб берилган. Саид Аҳмад образлар тилини уларнинг маънавий қиёфаси хусусиятларидан келиб чиқиб ўзига хос тарзда, содда, ихчам, сермазмун, бадиий қилиб яратади. Бунда у жонли халқ тили бойликларидан, халқ мақоллари, халқ иборалари ва турли тасвир воситаларидан унумли фойдаланади.

Қиссачиликда шахс фожеаси талқини

Бадиий адабиётда ҳаёт гўзалликлари, инсоннинг ижтимоий фаолияти ва маънавий олами маълум бир эстетик категориялар орқали ўз ифодасини топади. Таниқли адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжонов фикрича, «Эстетик категория бу ҳаёт гўзалликларининг адабиёт ва санъатдаги ҳиссий товланишлари, тасвир йўлларидир».¹

Ўтган асрнинг саксонинчи йиллари охири, тўқсонинчи йилларидан ўзбек қиссачилигида янги қаҳрамонлар тимсоли кўзга ташлана бошлади. Бадиий ижодда янги қаҳрамонларнинг туғилиши. ўз навбатида, янги ифода воситалари, ўзига хос услубни талаб этиши табиий. Янги қаҳрамон образини яратиш кўп жиҳатдан услуб, сюжет, композиция, конфликт ва бошқа шу каби воситалар соҳасидаги изланишларни ҳам тақозо қилади. Натижада, ёзувчилар инсон тақдирининг нозик ва мураккаб ҳолатларини ҳамда шу инсон қиёфасига хос манфий ва мусбат хислатларини, унинг мураккаб маънавий оламини тасвирлашга ҳаракат қилдилар. Жамият ҳаётида ижтимоий-маънавий иллатлар энг кўп даражада урчиб, ҳар қандай ривожланиш ва тараққиётни буткул инқирозга учратган даврларда миллат тақдирида кўплаб йирик фожеалар содир бўлган. Адабиётда рамзий образлар орқали ўша мудҳиш иллатларни фош этиш тенденцияси кучайган: эзгулик ғалабасига тўсиқ бўладиган иллатларни фош этишга интилиш, эзгулик тантанасига ишонмаган, чарчоқ кишилар руҳиятини таҳлил қилиш, улар амал қиладиган фалсафа моҳиятини фош қилиш. шахснинг парчаланиш сабаблари саксонинчи йиллар охири, мустақиллик арафасида яратилган қиссаларда шу тарзда чуқур тадқиқ этилган. Ўзбек ёзувчилари тафаккур эркини қўлга киритиш осонлик билан юз бермаслигини, янги руҳий кенгликларни забт этиш учун инсон янги ахлоқий босқичларни эгаллаши ва шундан кейингина унинг ижтимоий-маънавий мукамаллашуви юз бериб, чинаккам тафаккур озодлигини забт этиши мумкин, деган ғояга амал қилган ҳолда қалам тебратганлар.

Инсондан мустақил фикрлаш, у ёки бу масалада ўз қарашларини дадил, асосли тарзда баён эта олиши учун вужудидаги, онгидаги ички тўсиқларни енгиб ўтиши талаб қилинади. Муросасизлик, дадиллик ва жўшқинлик, фожеалари,

¹ Қўшжонов М. Сайланма. Икки жилдик. II-жилд. -Т.: 1983. 137-бет.

муаммолар сабабини ўз номи билан аташ шижоати қарор топсагина, рост сўзнинг кескин руҳи ҳар қандай келишувчанлик, бифарқлик, итоат ва журъатсизлик иллатларини таг-томири билан янчишга қодир кучга айланади, жамиятимиз ҳаётида ҳузурбахш, тоза шабадани пайдо қилади: ижтимоий маънавий тараққиётга таъсир кўрсатади. Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Нигоҳ» ва «Паноҳ» қиссаларига шу жиҳатдан назар ташлаб кўрайлик.

«Нигоҳ» қиссаси қаҳрамони Бек сунъий мулозамату, ялтоқланишларни ёмон кўради. Камгап бўлишига қарамай, ўрни келганда гапнинг «пўст калласи»ни айтиб қўя қолади, виждони буюрган ишни қилади. Барча воқеалар унинг трамвайни «Волга»га уриб, машинани пачоқлаб қўйганидан бошланади. Энди нима бўлади? – деган саволга Бек: «Бўлганича бўлар, айбимга яраша жазо оларман», - деб жавоб беради. Атрофдагилар шу жазони енгиллаштириш унинг ўз қўлида эканини тушунтиради: кўркувнинг зўридан касалхонага тушган аёлни, бош инженер билан директорни «кўнглини олиш» керак. Аммо бир сўзли, виждонли Бек ўлса ҳам бундай ялтоқланишни қилмайди. У ўша жабрланган аёлни бориб кўрди, аммо «кечирасиз»дан нарига ўта олмади. Бош инженерга, директорга ҳам учрашди, аммо «айбдорман» деб бошини қуйи эгишдан, виждонан азобланишдан бошқасига ярамади. Оқибатда, ҳафта ўн кун ишсиз қолди, бузилган вагонларни таъмирлашгагина рухсат беришди. Унинг изтиробларини эшитиб дўсти Ўктам соддалигидан роса кулади ва воқеалар тизгинини «ўз қўлига» олади. Бир кунда ўша жабрдийда аёлнинг кўнглини овлаб Бекнинг ишхонасига йўл олади: бош инженер билан директорнинг қўйинини пора билан тўлдириб, ишларни жой-жойига қўяди. Натижада, эртасига Бекни яна ўз ишига қайтаришади. Дўстидан юз берган ҳодисаларнинг «сири»ни сўраганида у шундай жавоб қайтаради: «Бўлиб ўтган ҳар бир муомала, ҳар бир талашиш тортишишни ўйлайверсанг, яшашга вақтинг қоладими, ўртоқ?! Эзилиб ўз ёғинга ўзинг қоврилиб юраверасан. Ёруғ дунёда яшаяпсанми, ҳамма қатори юр, тур, кул, ишла, айшингни сур!... Бек! Афти ангоринга қара, эрта-ю кеч бошинга кўтариб меҳнат қилганинг билан ҳеч нарса чиқмайди. Билсанг, жамиятга қора ишчилар эмас, ўз қадр-қимматини англаган мияси бутунлар керак!» Дўстининг аянчли фалсафасини тинглашга ўзида куч тополмаган Бек уни ҳайдаб юборади, ўз эътиқоди, ўз виждони амрига кўра яшашнигина урдасидан чиқишини ичидан тан олади.

Инсон яна нимадан паноҳ тилаши мумкин? «Паноҳ» қиссаси қаҳрамони Аҳмадали ҳам қайсарлиги, тўғрисўзлиги, содда кўнгиллиги жиҳатдан Бекка ўхшаб кетади. Унинг ҳам ота-боболари қалбига муҳрлаган эътиқоди бор: ўз юртингни Ватан деб бил, шу юртни кўз қорачигидай асра. Ўз яқинларингни яхши-ёмон кунда ташлаб қўйма. Уларга ҳамиша камарбаста бўл! Яқинларинг, қишлоқ аҳли — сенинг вужудинг билан боғланган илдизларингдир. Уларни эҳтиётла!

Лекин ер силкинган кун Аҳмадали ола-тасирдан нима қиларини билолмай қолди. Опасини ўйласинми, ёрдам сўраб илтижо қилаётган кўни-қўшнилариними, ё ўз-бола-чақасиними!? Опасиникидан уйига ўқдай отилган Аҳмадали йўл-йўлакай қий-чув, дод-фарёд қилаётган одамларга ёрдам бериб, қош қорайганда уйига етиб келади. Бунга қадар Аппон закун ҳақидаги гаплар, яъни у қанчадан-қанча одамларни ранжитгани учун том босиб қолгани: Жўба қишлоғининг итлари ер қимирлаганда ухлаб қолишгани, демак, бу офат бекорга қишлоқ аҳли бошига тушмаганлиги: раис бошлиқ раҳбарлар «ёрдам пули»ни ҳеч уялмай «уриб қолаётгани», қишлоқни бузиб, аҳолини посёлкага кўчириш ҳақидаги буйруқ келгани... воқеалар сюжетига қистириб ўтилади. Асардаги Она ўрик эса нафақат Аҳмадали униб-ўсган ҳовли, қишлоқнинг, балки бутун авлодининг тарихи, келажаги рамзи сифатида тасвирланган. Она ўрикнинг ағдарилиши қишлоқнинг кули кўкка совирилишига, авлодлар эътиқод қўйган қадимий анъаналарнинг парчаланишига ўхшатилади: «Аҳмадали Она ўрик оғушидан меҳрибон онаизорининг кучоғидан чиққандек сирғалиб чиқди... Она ўрик ағдарилиб, шоҳлари ерга тегар-тегмас қовжираб, ёниб кетганмиш!»

Ҳар икки қиссада воқеалар тасвирига, қаҳрамон руҳияти тасвирига нисбатан баён қилиш, тавсилотларни тавсифлаш етакчилик қиладиган ўринлар кўплигига қарамай, улар саксонинчи йиллар охири тўксонинчи йиллар бошларидаги ўзбек қиссачилигига хос хусусиятларни намоён қилади: ижодкорлар юксак ғоявийлик билан бадиийлик узвийлигини таъминлаш, халқ ҳаётини чуқур ёритувчи салмоқли, ҳаққоний образлар яратиш заруриятини чуқур ҳис қилган ҳолда қалам тебратганлар. Айни чоғда, ўша даврнинг мафкуравий тушовлари остида ижод қилишга мажбур бўлган ижодкорлар фаолиятида ҳаёт ҳақиқатини бор кўлами, зиддиятлари билан рўйи-рост тасвирлашда айрим чекланганликлар кўзга ташланади. Шу боис улар айрим ўринларда рамзий образлар яратишга ҳаракат қилиб, инсонлар дунёсидаги ўзгаришларни, руҳий

эврилишларни ўзига хос йўсинда гавдалантириб берганликларини кузатамиз, ҳаётий образлар яратиш борасида эса қиссанавислар ўзига хос йўл тутиб, ўзига хос маҳорат қирраларини намоён этганлар. Мавзу, образлар, ҳаётий зиддиятлар ва муаммолар ҳам ўзига хос тарзда тадқиқу таҳлил қилинган.

Айрим ўринларда ижодкорлар ҳаётий ҳодисаларни тасвирлашдан кўра баён қилишга интилган бўлсалар, аксари ҳолларда ўша давр кишиларининг ёрқин, жонли, ҳаётий қиёфаларини яратишга интилиб, «инсоншунос» сифатида қалам тебратиб, инсонларга хос қалб ҳақиқатини ёритишга бор имкониятларини сафарбар этганлар. Айни шу хусусият 90-йиллар ўзбек қиссачилиги тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатган, ўзига хос эпик тафаккур тарзи ва жанр имкониятларининг кенгайишига, салмоқдор бадиий умумлашмалар яратилишига замин бўлиб хизмат қилган.

Она табиатни асраб-авайлашга даъват, табиийликка интилиш, ўзлигини англаётган инсон руҳиятини бор мураккаблиги, рангдорлиги билан тасвирлаш, умр сонияларининг қадрига етиш, ҳаётни эъзозлаш, эзгуликни қадрлашга ундаш руҳидаги асарлар, ўша турғунлик даврининг ижтимоий-маънавий муаммоларини тадқиқ этишга интилган ижодкорлар қалб ҳарорати, туйғулари мавжи-ю, тафаккур тарзини эпик жанр имкониятлари доирасида ёрқин тасвирлаб берганликларини кўрсатади.

Н. Норқобиловнинг «Қоялар ҳам йиғлайди» қиссаси қаҳрамони Эрناзар полвон ҳам ўзига хос қиёфа эгаси. У ҳар бир одамнинг ҳаётдаги асосий шиори маънавий поклик бўлишини истайдиган, ҳар қандай шароитда ҳам тўғри яшашга ўзида куч топа оладиган тўғрисўз, қатъиятли, ўта миллий қаҳрамон.

Курашиб элга обрў келтириб юрган Эрназар полвон ўз оиласини соғлом чинорга қиёслайди. У чинорнинг ҳамма шохлари бекаму кўст, тўғри бўлишини истайди. Ҳаром тегиб, касалланган шохни аямай кесиб ташлай олади. Полвон эътиқодини турмушига эмас, балки ҳаётини эътиқодига мослаб яшайдиган инсон. Поклик, ҳалоллик голиб келишига ишонгани боис ўғилларининг курашда кимдандир енгилиш сабабини куч ёки маҳоратнинг камлигида эмас, балки ҳаром юқтирганликда, деб билади.

Шу эътиқоди сабаб итнинг ҳам насли тозасини сақлайди. Қанчалик чопқир бўлмасин, насли нопок отни минмайди, ҳамманинг ҳалол бўлишини истайди. Аммо бунга эришишнинг иложи йўқлигини ўз ҳаёти давомида англаган полвон, жуда

бўлмаса, ўз оиласидагиларнинг маънавий поклигини таъминлашга уринади. Ёзувчининг маҳорати шундаки, қаҳрамонни яшаётган заминдан узиб қўймайди, уни фақат орзулар оғушида кўрсатмайди. Бугуннинг бағрида яшаётган одам қанчалар ўзига хос ва кучли бўлмасин, бугуннинг нафасини ҳис этиб туришга мажбурлиги асарда ишонарли акс эттирилган.

«-Шаҳарда нима балчиқ босиб юрибсан?

Бу савол оғзидан осонгина чиққан эса-да, мавзунинг жирканчлиги барибир Эрناзар полвоннинг тишини қамаштириб юборди. Шу ёшида тилга ўта дағал туюлмиш масалада гап суришмоқликни оғир қисматдек билиб, шу кунга ичида лаънатлар ўқиди. У ўз фарзандидан қаттиқ ирганмоқда эди. Азбаройи ирганганидан оғир гавдасини сал ортга ташлаганини ҳам сезмади. Аммо бу ҳол юқоридаги саволни қайталашга халақит бермади. Бунга жавобан ўғли елка қисди.

-Нимани назарда тутяпсиз, тушунмаяпман ота? – Ота бу гапни оғзига беҳос тушиб қолган ножоиз нарсани туфлагандай қилиб айтди.

Ўсар меровсираётган эса-да, отанинг емакхонага қилган ташрифидан кечаёқ хабар топган, жувон бор воқеани унга айтиб берганди. Шунга қарамай, у талмовсирашда давом этди.

-Кўзимга қара, бола! – Эрназар полвон қўлидаги қамчини ўнғай тутиб, ўғлига қаттиқ тикилди. – Етти десам ўтирик бўлар, лекин олти пуштимни яхши биламан. Аждодимиздан ҳеч ҳаромхўр чиқмаган. Бари диёнатни маҳкам тутган. Сен қаердан бунақа чиқиб қолдинг? Қайси шайтон йўлдан урди сени? Айт, ўша шайтоннинг киндигига пичоқ тикиб, бўғзигача айириб ташлай!

Қиссада кекса полвоннинг ўзига хос табиати Туркман полвон билан кураш лавҳасида таъсирли кўрсатилган. Бу полвон қишлоқдаги барча курашчиларни, жумладан, Эрназарнинг олишадиган икки ўғлини ҳам йиқитгач, майдонга кекса курашчининг ўзи тушган, меҳмон полвон эса оқсоқолни аяб унга икки бор йиқилиб бергани, лекин бу ғалаба Эрназарни баттар ҳақоратлагани тасвирланган воқеалар халқимизга хос чинакам мардликнинг табиатини кўрсатиши жиҳатидан қимматлидир. Миллатга хос фазилатларни ўзида сақлаб қолган Эрназар полвоннинг ўғлига қўйган биров ғалатироқ талаби акс этган ўринларда йигирма биринчи асрда ҳам йигит шайнини, элнинг орини ҳар недан баланд тутадиган ўзбекнинг мардона қиёфаси аниқ тасаввур қилинади.

Қиссада инсоний муносабатлар драмаси унчалик катта бўлмаган оила мисолида ишонарли кўрсатилган. Эрназар полвоннинг қолган барча ўғилларидан бақувват, ақли, келишган, аммо ор-номус ва шаън каби гапларни аҳмоқлик, курашни нодонлик деб биладиган Ўсар билан отаси ўртасидаги зиддият тасвири асар драматизми, инсоний муносабатлар чигаллашган авж нуқтада намоён бўлувчи ўринлардир. Қиссада амал қилган тасвир принципларининг ҳаётийлиги шундаки, унда миллатимизга хос азалий хислатлар ҳам, даврнинг шиддати-ю, маънавиятимизга киритган таҳрирлари ҳам бутун борлиғи билан ўз аксини топган. Мана бир мисол:

Отадан ўтган жисмоний қудратини Ўсар меҳнатга эмас, балки муштлашишга сарфлаб, уйдагиларга билдирмай, шаҳарнинг энг шафқатсиз муштумзўрига айланган. Шу боис ака-укаларига ҳам тепадан қараброқ муомала қилади.

Ўсар табиати ҳам асарда маҳорат билан очилган. У ўз йўлини ҳақ санайди. Шу боис отанинг поклик, ҳалоллик ҳақидаги гапларига ҳаётдан орқада қолган кекса одамнинг инжиқликлари дебгина қарайди.

Бир-биридан қолишмайдиган икки паҳлавоннинг овлоқ тоғдаги учрашуви тасвири жуда таъсирчан. Ота- катта полвон, ҳалол курашчи. Ўғил эса ҳалолликни менсимайдиган, курашни майда, ахмоқ одамларнинг юмуши, деб биладиган «замонавий» муштумзўр.

Асарда ана шу икки маслак эгаси тимсолидаги ёвузлик ва эзулик тўқнашуви ишонарли қилиб тасвирланган. Беодоб боласини жазоламоқчи бўлган паҳлавон отанинг муштумзўр ўғли билан олишуви фарзанднинг отага қўл кўтариши билан тугайди, яъни азалий миллий қадрият чил-чил синади.

Асарда оиладаги одатларнинг, амал қилиб келинган ахлоқий қадриятларнинг тупроққа қорилганидан кўзи қонга тўлган отанинг ҳолати, қанчалик шафқатсиз бўлмасин, отасига иккинчи мартаба қўл кўтара олмаган Ўсарнинг туйғулари ғоят таъсирчан ифодаланганлигини қуйидаги парча орқали кузатиш мумкин?

«- Отамсиз, иззатингизни қиламан, - Ўсарнинг кўркем чехраси важоҳатли тус олди. — Аммо эркимга чанг солишингизга, кечирасиз-у, йўл қўёлмайман. Мустақил одамман мен. Акаларимга ўхшаб чизган чизигингиздан юролмайман. Очиқ гапдан хафа бўлманг, ота. Бу гап анчадан бери дилимда эди-ю, ҳеч айтолмасдим. Манна бугун мавриди келди... айтяпман.

Ота жим қолди. Бироқ бу яхшиликдан дарак бермасди. Қаҳрнинг навбатдаги хуружи олдидан юзага келадиган бир сониялик сокинлик – гангиш эди, холос. Иккинчидан, унинг назарида, бу нарса бориб турган гумроҳлик – ўғли на қилмишидан изза чекарди, на палак тозалиги ҳақида қайғуарди. Бўғзигача ботган ботқоққа энди боши билан шўнғимоқчи эди»²

Қиссанинг эътиборли жиҳати яна шундаки, унда сўз кам, маъно тифиз. Ёзувчи тафсилотларга берилмайди, бадиий тасвирга алоҳида эътиборни қаратади, тасвирланмоқчи бўлган ҳолатга ишора қилинади ва зийрак китобхон энг нозик жиҳатларни ҳам илғаб олади. Бу ўринда «Полвон рақибига тик қарамасдан, ёнламасига назар солди» тарзидаги тасвирларни эслаш мумкин. Эрназар ёмон кўрган одами – Сами раиснинг юзига тик қарамайди. У фақат кураш тушайтган одамнинг - ҳалол рақибининг юзига тик қарайди.

Бу манзарага ёзувчи тафсилотларини эмас, Эрназар полвонга хос барча эзгу хусусиятлар моҳиятини жойлай олган.

Ёзувчининг замондошларимизга хос яширин, кўзга ташланавермайдиган жиҳатларни акс эттирган асарларидан яна бири «Тоғ одами» қиссасидир.

Ёзувчининг «Овул оралаган бўри», «Увлаётган ит», «Тоғ одами» қиссаларида эса ҳайвонот оламининг гаройиб сир-синоатлари ўзига хос тарзда тасвирланган. Мустақиллик даври ўзбек қиссаларига хос хусусиятлардан бири - ҳайвонларнинг табиий ҳаракатлари, туйғулари билан инсон руҳий дунёси ўртасидаги англаш қийин бўлган сирли боғланиш ҳалқаларини бадиий тадқиқ этиш ёзувчи Н. Норқобилов асарлари мисолида кўзга яққол ташланади.

Жаҳон адабиётида ҳайвонлар тўғрисида, уларнинг бир-бирига садоқати ҳақида битилган асарлар талайгина. Биргина Чингиз Айтматов қаламига мансуб асарларни эслаш орқали Тошчайнар ва Акбара ўртасидаги инсонларда кам учрайдиган садоқат, ҳатто фидойиликни ҳаққоний манзаралар орқали қай даражада тасвирланганлигини бир муддат кўз олдимизга келтириш кифоя. Ёзувчи ҳалоллик, садоқат туйғуси барча жонзотлар учун қадрли, ардоқли эканинигина таъкидламоқчи эмас. Балки, табиат инсонга ҳам, ҳайвонларга ҳам аллақайси туйғуларни ҳамоҳанг сезиш, ҳис қилиш имконини берганлиги, барча жонзотларда умумий бўлган мўътабар тушунчалар мавжудлигини: одамлар билан ҳайвонлар ейиш-ичиш, насл-зурриёт қолдириш борасидагина эмас, оила тартиб-йўриғи бобида, ўша муқаддас туйғуларга муносабат

² Норқобилов Н. Ўша асар, 108-бет.

борасида ҳам уйғун олам эканлигини ҳаққоний тасвирлашга эришган. Аммо Оллоҳ барча жонзотлардан устун қилиб яратган ва ўзига ҳабиб, дўст дея илоҳий марҳамат кўрсатгани – инсон ўзининг мўътабар номига иснод келтираётганлиги, баъзида ёвуз маҳлуққа, баъзида эзгу туйғуларни тарк этган қаҳри қаттиқ, итдан-да баттар худбинга айланиб, ваҳшийлик бобида ёввойи ҳайвонлардан ўтар ишларни амалга оширишга қодирлиги чидаб бўлмас даҳшатдир.

Н.Норқобиловнинг «Овул оралаган бўри» қиссасида арлони бўри Чўнгкалла билан Оқёлнинг кечмиш-кечирмишлари ҳикоя қилинади. Ёзувчи бўриларнинг ўзига хос яшаш тарзини бадий гавдалантириш орқали Чўнгкалла ва Оқёл ўртасидаги муносабат ва садоқатни, арлони бўри ўз жуфти учун жонини тикиб, хавф-хатарга қарши борганини маҳорат билан гавдалантиради. Қиссанинг бошланишида «жониворлар то шеригининг жонсиз жасадига дуч келмагунча жудоликка ишонишмайди» дейилади ва бу ҳақиқат арлони бўри Чўнгкалланинг қопқонга тушган ўз жуфти Оқёлни излаб топишида кечирган воқеалари орқали кўрсатиб берилади.

«Овул оралаган бўри» қиссасини ўқиётганида ўқувчи арлон бўри Чўнгкаллани аниқ кўргандай, унинг ҳолатларини худди ёнида туриб сезгандай бўлади. Чунки ёзувчи уни Чўнгкалла билан изма-из «олиб юради». Арлони бўрининг ўз жуфтини излаб кезган манзиллари манзарасини, у дуч келган нарса-ҳодисалар кўринишини аниқ тасвирлаб кўрсатади. Шу туйғули киссани мутолаа қилиш Оқёлни излаб, дала-қирларни, Салом мерган қишлоғи атрофидаги паст-баландликларни, у истиқомат қиладиган ҳовлидаги бостирма теварагини минг бир хавотиру таҳлика ичида кезиб юрган Чўнгкалла тўғрисидаги кинофильмни кўриб тургандай тасаввур уйғотади.

Н.Норқобилов қиссаларида одамларга хос нафис иззатталаблик, адоват, ҳадиксираш, кўрқув, меҳр-оқибат каби хусусиятлар жонзотларда ҳам мавжудлигини кўрсатишга алоҳида эътибор берилади. Ҳайвонлар ўртасида алоқа, муносабатларда ҳам одамлар турмуш тарзига хос мезонлар қадрланишининг кўрсатилиши ёзувчи асарларига бўлган қизиқишни янада оширади.

Ёзувчи жонзотлараро муносабатларни одамларнинг ахлоқ, тушунча мезонлари асосида гавдалантириш билан чекланмайди. У айрим ўринларда одамлар билан жонзотлар ҳатти-ҳаракатларини бевосита қиёслаб беради.

«Овул оралаган бўри» қиссаси якунида Чўнгкалладай сезгир жониворнинг ўқланган милтиғини қўйиб Оқёлнинг жонсиз танаси

олдида ухлаб ётган Салом мерганни сезмаслиги, Чўнгалланинг «қочаётиб, панжаси билан унинг (яъни, Салом мерганнинг) бетини тирнаб ўтгани», Салом мерганнинг тусмоллаб бўшатган ўқи Чўнгаллага теккани, бўрининг анча йўл босиб шу туфайли жони узилгани унчалик ишонтирмайди. Чунки қиссада Чўнгалланинг димоғи темир ва одам ҳидини «ярим чақиримдан ҳам илғашга қодирлиги» таъкидланади. Қисса бошида «Қопқон юлғун тагига қўйилган» дейилади. Сўнг «У қанчалик ақлли ва зийрак бўлмасин, Оқёлнинг ялангликда қопқонга тушгани-ю, қопқонга маҳкамланган занжир учидаги ғўлани Беватепагача судраб келиб, оқибат, Салом мерганнинг ўқига дучор бўлганини, турган гап, тўла идрок этмоқдан ожиз эди» Дея изоҳ бериладики, бу мантиққа мувофиқ келмайди. Чунки «яланглик» деганда ҳеч нарса (демак, юлғун ҳам) ўсмаган, очиқ жой тушунилади.

Хуллас, ўзбек насри мустақиллик даврида қисса жанрида яратилган асарлар орқали ўзига хос тараққиёт поғоналаридан ўтиб, кам-кўстларига, айрим тақлидий жиҳатларига қарамай, мазмун, ҳам шакл томонидан янгиланиш жараёнини кечирмоқда, янги жанрий ва услубий изланишлар учун имкон бермоқда. Ўзбек ёзувчилари эса бу имкониятдан фойдаланиб, инсон шахсига янги жиҳатлардан ёндашиб, янги ва бетакрор бадиий умумлашмалар яратишга эришмоқдалар.

Гулшода Турдиева, магистр

Нормурод Норқобилов қиссаларида табиат тасвири ва руҳиятнинг ўзига хос талқини

Бадиий адабиёт – инсон руҳияти, маънавий олами, тафаккур тарзи, ички дунёсини ёритувчи, турли қирраларини поэтик образлар воситасида кашф этувчи сўз санъатидир. Адабиёт хазинасидан ўрин олаётган ҳар қандай асар қайси жанр ёки услубда бўлишидан қатъий назар, аввало инсон руҳий дунёсини акс эттирувчи маънавий кўзгу эканлиги билан мангуликка дахлдор саналади. Бадиий ижод оламига кириб келган ҳар қандай истеъдод соҳиби ҳам ўз асарлари қатига инсон руҳиятини бадиий кашф этиш мақсад ва ғоясини сингдиради. Чунончи, сўнгги давр болалар қиссачилигида ҳам мазкур масала долзарб аҳамият касб этмоқда.

Сўнгги давр болалар насрининг ўзига хос хусусиятларига назар ташлар эканмиз, бунда қиссачиликнинг кўплаб бадиий мукамал

намуналари дунё юзини кўраётганлигига гувоҳ бўламиз. Бу борада эса истеъдодли болалар ёзувчилари Эргаш Раимов, Сафар Барноев, Нормурод Норқобиловларнинг ижодий меҳнатлари самараси беқиёсдир. Уларнинг қиссаларида илгари сурилайётган гоёлар, гоёга асос қилиб олинган мавзу ва муаммолар, турли характер ва шароитга мансуб образлар бугунги ҳаёт, бугунги ёшлар билан ҳамоҳанг, ҳамнафас. Шу боис бу асарлар китобхонлар қалбидан муносиб жой эгалламоқда, адабиёт ихлосмандларига маънавий озуқа бағишламоқда.

Сўнгги давр болалар қиссачилигида кўзга ташланадиган энг асосий ютуқлардан бир, инсон руҳий оламига ҳамоҳанг тарзда табиат жонзотларининг ҳам ўзига хос руҳий дунёси теран акс этирилишида, ички кечинмалари юксак бадийлик билан кашф этилишида кўзга ташланади.

Маълумки, инсон умрининг бошидан охиригача табиат билан алоқада яшайди, ундан моддий-маънавий озуқа олади. Шу боис, инсон руҳиятини ёритишга хизмат қилувчи адабиёт ҳам бевосита табиатга мурожаат қилади, унинг бебаҳо ва бетакрор неъматларидан баҳра олади. Шу маънода эса, адабиётга ит образининг кириб келиши, инсоний муносабат ва фазилатларни талқин қилишда ит образидан фойдаланиш, адабиёт ва табиатнинг ана шундай алоқалари ҳосиласидир, десак ўринли бўлади.

Ит образи вафо ва садоқат рамзи сифатида адабиёт дунё юзини кўрган илк дамларданоқ, у билан ҳамкорликда яшаб келмоқда. Айниқса, лирик асарларда, ошиқнинг маъшуқага бўлган чексиз муҳаббат ва садоқатини образли ифодалашда, асар таъсир кучини оширишда ижодкорлар ит образидан жуда кенг фойдаланишган:

Қаёнқа борсанг итингмен, ўзимни еткурайин,
Етишмасам санга боқиб, дуо қилиб қурайин.
Бошим останангқа урсам не яхши айш дурур,
Иноят эт эшигингда бу айшни сурайин ...¹.

Бобур ижодига мансуб мазкур мисралар юқоридаги фикрларимизни асослашга хизмат қилади. Бу эса ит образининг ўзбек мумтоз адабиётида ўзига хос мавқе эгаллаганидан гувоҳлик беради. Шуниндек, ит образи насрий адабиётда ҳам, жаҳон адабиётида ҳам жуда катта ўрин эгаллаган.

Ижодкорлар инсоният — адабиёт ва табиатнинг ўзаро муштарақлигини, ҳаётий уйғунлигини талқин қилишда, табиатга

¹ З.М. Бобур. Девон.-Т, “ФАН”. 1994. 47-бет.

муҳаббат руҳини тарбиялашда бевосита ит образига мурожаат қилишади. Ч.Айтматовнинг “Соҳил бўйлаб чопаётган олапар”, А.Конан Дойлнинг “Баскервиллар ити”, С.Аҳмаднинг “Қоплон” асарларида ва бошқа ёзувчилар ижодида ҳам табиатнинг мўжизакор жонивори, инсон учун энг яқин ва садоқатли дўст саналган жонзоти бўлмиш Ит образи, унинг руҳий дунёси, ҳиссий кечинмалари, ақлий қобилияти ўзининг беқиёс ва бетакрор, гўзал бадиий ифодасини топа олган.

Сўнги давр болалар қиссачилигида ҳам ижодкорлар характер яратишда, инсон руҳий оламини тўлалигича намоён қилишда, табиатнинг мўжизавий сирларини кашф этишда ит образидан ўринли фойдаланишмоқда. Бу эса ҳам инсоннинг, ҳам итнинг руҳиятидаги турли қирраларини атрофлича ёритишга хизмат қилмоқда.

Шу ўринда эса, фикрларимизни равшанлаштириш учун, асосий эътиборимизни истеъдодли ёзувчи Н.Норқобиловнинг, “Чангалзор ити” қиссасидаги руҳиятнинг бадиий ифодаси таҳлилига қаратсак.

Н.Норқобилов бетакрор истеъдод соҳиби сифатида мазкур қиссада инсоният ва табиат ўртасидаги азалий ва абадий муштаракликни, меҳр – шафқат туйғуларини юксак бадиий маҳорат билан талқин қилган. Қиссанинг асосий қаҳрамони бўлмиш чангалзор итининг барча ҳиссий кечинмалари, руҳий фаолияти асарда ниҳоятда гўзал ва таъсирчан ифода топганки, уни ўқиганингизда беихтиёр инсон руҳияти билан танишаётгандек бўласиз. Ёзувчи ит руҳий дунёсини худди инсон руҳий дунёсини кашф этаётгандек теран тасвирлаган. Бу билан эса адиб табиатдаги ҳар бир жониворда, бутун мавжудотда ўзига хос руҳий муҳит, ҳиссий кечинма мавжудлигини исботлашга эришган; табиатнинг барча неъматларига Оллоҳ беқиёс илоҳий руҳ, илоҳий ришта бахш этганлигини, шу маънода табиатнинг ҳар бир заррасини ўз ўрнида қадрлаш, эъозлаш лозимлигини таъкидлашга, инсоният онгига сингдиришга ҳаракат қилган.

Асар мазмуни билан танишар экансиз, Н.Норқобиловнинг инсоният ва мавжудот ўртасидаги меҳр – муҳаббат туйғусини моҳирона тасвирлай олганига амин бўласиз. Асарнинг бош қаҳрамони кимсасиз чангалзорда туғилиб, ҳаёт кечирган оддий бир ит. У итларнинг хонаки зотига мансуб бўлса – да, чангалзорда туғилиб, шу ерда улғайгани учун ёввойилик табиати бутун вужудида ҳукмронлик қилади. Ит ўзидан бошқа жониворларни, ҳатто инсониятни ҳам ашаддий душман деб билади. Тинч турмушга зиёни

етадиган ҳар қандай куч билан аёвсиз олишади. Ит руҳиятида ўзи туғилиб ўсган жойга ҳукмронлик туйғуси, ҳеч ким ва ҳеч нимага қарам бўлмай, эркин ва озод яшаш ҳисси етакчилик қилади. Мазкур фикрларимизни исботлаш мақсадида асардаги баъзи — бир ўринларга эътибор қаратсак:

Банди қилинган куннинг эртаси эркисизликдан қоравойнинг руҳи шу қадар тушкин эдики, қорни ниҳоятда оч бўлишига қарамай ялоқдаги ювиндига қиё боқмади. Шунингдек бирон кимсани яқинига йўлатмади...

Ит еган калтагидан эмас, эркисизликдан, ночорликдан ғингшиди².

Асарда бундай ўринлар ниҳоятда кўплаб учрайди, ёзувчи уларни шундай маҳорат билан таъсирчан тасвирлаган-ки, ўқиганингизда беихтиёр итнинг тақдирига ачиниб кетасиз, унинг руҳий изтироблари, аламларини теран англайсиз. Худди шу ўринда, адиб мазкур воқеани тасвирлаш орқали инсоният тақдири билан боғлиқ эрк ва эркисизлик тушунчалари моҳиятини, озодлик қадр — қимматини ҳам ёритиб бераётгандек туюлади.

Дарҳақиқат, ўз озодлиги, мустақиллигидан маҳрум бўлган инсон ҳар қандай вазиятда, ҳар бир лаҳзада қарамликдан, бировга тутқунликдан қутулишни истайди, эркисизликда еган ёғли таомидан, эркинликда оч юрган дамларини афзал кўради. Адиб ана шу хўрлик, эрк ва озодлик туйғуларининг нафақат инсонга, балки бутун жониворларга ҳам даҳлдор эканлигини моҳирона тасвирлаган. Шу ўринда асардаги яна бир парчага эътибор берсак:

Ёнидаги кимсанинг кўнглидан не кечаётганини фаҳмлай олмайдиган одамлар қандайдир бир итнинг руҳий изтиробларини қаердан ҳам пайқарди дейсиз. Инсон учун у шунчаки бир жонивор. Аммо у шунчаки жонивор эмасди, балки кўриш, ҳис этиш, қувониш ва қайғу чекиш каби хусусиятлардан холи бўлмаган, ўзига хос оламига эга тирик вужуд эди. У озодлик истарди, эркинлик шамоли билан басма — бас югурмоқни қўмсарди. Шувоқзорда думалаб, ерни таталашни орзу қиларди³.

Асар мазмунидан бундай ҳароратли ва таъсирчан сатрлар кўплаб ўрин олган. Ушбу сатрлар билан танишар экансиз, қалбингизда беихтиёр ҳайвонот дунёси, айниқса, итларга нисбатан илиқ меҳр туйғуси уйғона бошлайди. Асар охирига келиб эса бу туйғу қалбингиздан янада мустаҳкам ўрин эгаллаб олади. Бу ҳам

² Н. Норқобилов. Бекатдаги оқ уйча. /Чангалзор ити/. 264, 278-б. Т. Шарқ. 2000.

³ Н. Норқобилов. Бекатдаги оқ уйча. /Чангалзор ити/. 280-б. Т. Шарқ. 2000.

ёзувчининг воқеликни бадиий тасвирлаш, ўқувчи руҳиятига, ҳиссиётига сезиларли таъсир ўткази билиш қобилияти юксаклигидан далолатдир.

Шунингдек, адиб қиссада эрк ва озодлик туйғусидан ташқари, меҳр – шафқат ҳисларини ҳам моҳирона ёрита олган. Асар қаҳрамони ёввойи оламга мансуб бўлса – да, қалбининг бир бўлагига меҳр аталган ширин муносабат пайдо бўлади. Ана шу илиқ туйғу шу қадар кучли ва таъсирчанки, ҳатто қаҳри қаттиқ ёввойи бир махлуқни ҳам ўзига бўйсундира олади.

Асарда тасвирланганидек, қоровой лақабли чангалзор ити ярадор бўлиб, оғир аҳволга тушганда Толмас исмли бола унга шафқат кўсатиб ёрдам беради, ўлим чангалидан омон сақлаб қолади. Кейинчалик ҳам, бола итни уйига олиб келган вақтдан бошлаб, унга ҳаммадан кўп ғамхўрлик қилади. Ит буни дастлаб тан олгиси келмаса – да, бора – бора, қалбида болага нисбатан аллақандай ширин ва илиқ туйғу, руҳий интилиш, яъни меҳр ҳисси уйғона боради. Ит бу туйғуни бола уйдаги тутқинликдан озод бўлган куниёқ қаттиқ ҳис қилади. Адиб мазкур ҳолатни қуйидагича ифодалайди:

Орадан озгина вақт ўтмай, тўсатдан юрагини ғусса қоплади. Дастлаб, нелигини англаёлмай беҳуда гингшиди. Кейин болани кўмсаётганини фаҳмлаб қолиб, қишлоқ сари йўл олди... Ичкаридан таралаётган ҳидни бир – бир искаб, бола ётган уй деразасини топди. Бола ҳидини тўйиб – тўйиб искагач, дераза тагига чўнғайди⁴.

Ёзувчи ит руҳиятидаги турли ғалаёнларни, қалбида вужудга келган меҳр – муҳуббат ҳисларини санъаткорона ифодалай олган. Бу ҳол айниқса, бола ўлими билан боғлиқ жараёнларда яққол кўзга ташланади. Ит қалбида болага нисбатан бўлган меҳр туйғуси ана шу ўринларда энг олий чўққига кўтарилади:

Эртаси ҳам бола қорасини кўрсатмагач, у ортиқ чидаёлмай ярим тунда қишлоққа энди...

У боланинг кўриниш бермаётганидан ҳайратда эса – да, қандайдир ёмон, жуда ёмон воқеа юз берганини фаҳмлаб турарди...

Қабрни гир айланиб, искаланди. Боланинг қўл етиши қийин бўлган ер тагида қолганини сезгачгина, кўкка боқиб увлаб юборди...

ўша куни Қоровой тунни билан увлаб чиқди. Юрагида илк бор меҳр уйғотган, унга муҳаббат кўйиб, силаб – сийпаб эркалаган яккаю – ягона кишисига мана шу тарзда аза очди⁵.

⁴ Н.Норқобилов. Бекатдаги оқ уйча. /Чангалзор ити/. 282, 283-б. Т. Шарқ. 2000.

⁵ Н.Норқобилов. Бекатдаги оқ уйча. /Чангалзор ити/. 286, 288-б. Т. Шарқ. 2000.

Назаримда, асарнинг энг таъсирчан марказий нуқтаси шу ўринлар бўлса керак. Мазкур сатрларни ўқир экансиз, қалбингиз беихтиёр ҳаяжонга, кўзингиз эса ёшга тўлади. ҳеч бир ижодкор табиатнинг оддий бир жонзоти бўлган ит руҳиятини, муҳаббат ва садоқатини бу даражада аниқ ва ёрқин, теран ва таъсирчан тасвирлаш қобилиятига эга бўлмаса керак. Бундай бетакрор усул ва услуб фақатгина Н.Норқобилов ижодига, унинг беқиёс истеъдодига мансубдир, албатта.

Бир қарашда оддий ва жўнгина воқеалар тасвиридан иборат қиссага теран нигоҳ ташласангиз, унинг бутун моҳияти кўз олдингизда тўлалигича намоён бўлади.

Ёзувчи асарда асосан ит тақдири билан боғлиқ воқеаларни қаламга олса – да, унинг ҳар бир жиҳатига алоҳида эътибор қаратади. Ит туғилганидан бошлаб улғайгунгача кечирган ҳаётини бирма – бир батафсил баён этиб боради. Бундай усул эса ит руҳий дунёсини, ички кечинмаларини кенгроқ ёритишга имкон беради.

Қисса итнинг бола тоғасидан алам – адоватини олиб (яъни уни бўғзидан тишлаб, ўлдириб) бўрилар тўдасига қўшилиб кетиши, шу чоғроққина тўдани бошқаришини тасвирлаш билан якунланади. Асарда келтирилган барча воқеа – ҳодисалар, тасвирлар итнинг руҳий олами воситасида инсоният ўртасида танқислашиб бораётган, ўз қадр – қимматидан ажралаётган меҳр – оқибатнинг нечоқли буюк қудратга эга эканлигини, бутун мавжудот учун дахлдорлик касб этишини таъкидлаш ва тасвирлашга хизмат қилган.

Асарнинг ҳар бир сатри, ҳар бир сўзи итнинг ҳиссий кечинмалари, руҳий тасаввур ва таассуротлари, меҳр – шафқат туйғуларини теран акс эттирган. Ёзувчи бундай юксак бадиий маҳорат билан инсон руҳияти, қалб дунёсининг сирли ва нозик қирраларини, меҳрга бўлган муносабатини, табиатга нисбатан ҳурмат – эътиқодини санъаткорона кашф қилган.

Ўйлаймизки, Нормурод Норқобиловнинг бетакрор истеъдодидан гувоҳлик берувчи мазкур қисса ўқувчилар қалбида Она табиатга нисбатан чексиз меҳр – муҳаббат туйғусини тарбиялайди, ҳайвонот дунёсининг руҳий кечинмаларини ўрганиш ва таҳлил қилиш имкониятини беради. Шунингдек, инсоний фазилат ва муносабатларни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

БОЛАЛИКНИНГ РАНГИН ЛАҲЗАЛАРИ

Сафо Матчонов, педагогика
фанлари доктори, профессор
Умида Шерматова, ўқитувчи

Бадий маҳорат қирралари

Чинакам санъат намунаси ҳисобланган асарлар ҳақида гап кетганда, биринчи навбатда, улардаги қаҳрамонлар тимсоли кўз ўнгимизда гавдаланади. «Ўтган кунлар» деганда Отабек ва Кумуш, «Кеча ва кундуз» деганда Зеби ва Мирёқуб, «Юлдузли тунлар» деганда Бобур сиймоси ҳаёлимизни банд этади. Шунинг учун ҳам ёзувчиларнинг бадий маҳоратини белгилашда аксарият ҳолларда адабий қаҳрамонлар характери қирралари ва руҳиятининг мантиқан нечоғли ҳаққоний далилланганини тадқиқ қилиш йўлидан борилади.

Зеро, адабий қаҳрамонлар характерининг индивидуаллиги: нутқи, феъл-атвори, ҳатти-харакатлари, маънавий оламининг қизиқарли воқеалар фониди ўзининг теран ифодасини топгани, китобхонни ишонтириш қуввати ёзувчи ижодий маҳоратининг юксаклигидан далолат беради.

Ўзбек болалар адабиётининг таниқли вакилларида Носир Фозилов ижоди ҳам бунинг ёрқин далилидир.

Ёзувчи асарларининг қаҳрамонлари соддадиллиги, феъл-атворида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг улугланиши, ҳаётга фаол муносабатда бўлиши билан алоҳида ажралиб туради. «Оқим» қиссасида Суюм ота, «Саратон» қиссасидаги Тўра ва Камола, «Қор хат» қиссасидаги Соғиндиқ, Асет ва Сафаргуллар турли ёшдаги кишилар. Суюм ота XX асрнинг 20-30- йилларидаги колхозлаштириш даври вакили бўлса, Тўра билан Камола иккинчи жаҳон уруши даври фарзандлари, Соғиндиқ, Асет ва Сафаргуллар ўтган асрнинг етмишинчи йиллари қорақалпоқ болаларидир. Уларни бирлаштириб турадиган нуқта ҳаётда фаоллиги, ўзлари яшаётган муҳитга теран нигоҳ билан қараши, бошқаларга самимий муносабатда бўлишларидир.

Ёзувчи асар қаҳрамонлари бошдан кечирган саргузаштларни шунчаки кичик китобхонларнинг руҳиятига мос қизиқарлилик талаби билангина қаламга олмайди. Балки ўша қизиқарлилик заминида кичик китобхонга айтиш зарур деб ўйлаган маънавий-ахлоқий муаммога диққатимизни қаратади. Муаллиф нутқидаги

сержило бадий бӯёқдор иборалар, кишини чуқур мулоҳазаларга чорловчи тагдор қочиримлар адабий қахрамонлар нутқидаги индивидуаллик билан уйғун равишда қиссаларнинг ўқимишлилигига хизмат қилади.

Халқлар дўстлиги ғоясини асарларига чуқур сингдирган адиб қайси миллат вакили тимсолини яратмасин, ўша қахрамон мансуб миллат тили, урф-одатлари, турмуш тарзини бир дақиқа бўлсин, хаёлидан қочирмайди. Бинобарин, адиб яратган қахрамон қозоқ бўлса, қозоқча, татар бўлса, татарча, ҳатто поляк бўлса полякча талаффуз билан гапирадики, унинг характер такомили, ўзини тутиши, ҳаётга муносабати китобхонда заррача шубҳа туғдирмайди.

«Носир Фозиловнинг болалик чоғлари,- деб ёзади Одил Ёқубов, - оғир уруш йилларига тўғри келган. У ўз қахрамонлари Ҳайдар ва Фанишерлар каби даштда, буғдой экиб, машоқ терган, «эшак карвон» тузиб, давлат омборларига буғдой ташиган. Шунинг учун ҳам унинг ҳикоя ва қиссаларидан ўша даврнинг оташин нафаси, дашт офтобининг ҳарорати келади, урушга кетган оталарини соғинган болаларнинг маюс қарашлари кўз олдингиздан кетмайди, уларнинг изтироблари сизни ҳам изтиробга солади, сизни ҳам ҳайжонлантиради. Носир Фозилов бадий ижоднинг энг қийин «сирларидан» бири- битта-иккита ибора билан манзара ярата олиш сирини билади».

Дарҳақиқат, «битта-иккита ибора билан манзара ярата олиш сири» бевосита асардага пейзаж ва воқелик тасвирига ҳам, адабий қахрамонлар нутқи ва портретига ҳам баббаравар тегишлидир. Ёзувчи асарларида кўп бор тилга олинадиган Туркистон даштларидаги тонг ва шом манзараларининг бадий тасвирда баъзан, шеърга айланиб кетиши бежиз эмас.

«Оқшом. Осмон тўла булут. Уфқ қон рангида қип-қизариб турарди. Эндигина ботиб бораётган қуёш худди Ойдинкўл атрофининг кўркам манзараларини кўзи қиймаётгандек булутлар тагидан сўнги бор мўраларди; унинг қип-қизил зарин нурлари кўлнинг жимир-жимир тўлқинларида, кўл атрофидаги қамиш учларида, тепаликларда тагин бир лаҳза жилваланиб турди-да, кейин аста-секин сўна бошлади».

Носир Фозилов- қўшқанот адиб. «Саратон», «Куёш қаноти билан», «Қор хат», «Кўкёл», «Тош», «Яхши бўлди» каби қисса ва ҳикоялари ёзувчи ижодининг бир қиррасини ташкил этса, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз тилларидан қилган таржималари иккинчи қиррасини кўз-кўз этади. Таржима баҳонасида қардош халқларнинг

азалий удумлари, орзу- армонлари, қувонч-ташвишлари, бой халқ оғзаки ижоди билан яқиндан танишиши ёзувчи бадиий маҳоратининг ошишига ижобий таъсир кўрсатган омиллардандир.

Уруш даври фронт орқасидаги халқ хаёти тасвирига бағишланган «Саратон» қиссаси Н.Фозилов ижодида алоҳида саҳифани ташкил этади. Асар қаҳрамонлари Тўра билан Камолалар ёзувчининг болаликдаги тенгдошларидир. Улар халқ мушкулени енгил қилиш ва эзгулик учун курашишлари, Эл юрт тинчлиги йўлида фидойилик кўрсатишлари жихатидан адибнинг бошқа асарлари қаҳрамонларига ўхшаб кетади. Фарқи, шундаки «Оқим» қиссасидаги Сарвар ва Аъзамжонларга нисбатан мустақил фикрлари ва курашчан, дадил ва умумманфаати йўлида фаол ўспиринлар сифатида гавдалантирилади. Муҳими, мазкур қаҳрамонларнинг маънавий дунёси бой ва улар ибрат бўларли ҳаёт йўлига эга. Китобхон мазкур асарларни ўқиб уларнинг нафас олишини сезгандек, юрак урушини эшитгандек бўла боради. Икки ёш қалбидаги муқаддас туйғуни авайлаб асрагиси, уларга чин кўнгилдан ёрдам бергиси келади.

Тўра катталар фронтга кетгач чўпонлик қилади. Унинг пода кетидан чанг ютиб юришига уруш сабабчи. Адиб бош қаҳрамон характер такомилени тўғри белгилайди. Колхоз чўпони Фиёс ака ҳарбий хизматга чақирилади. Эридан қора хат келгач, аламини кимдан олишини билмай юрган Зулайҳо хола сузмасини ўғирлаган Франтишекни катлакламоқчи бўлади. Тўра Камола билан болани ҳимоя қилиб, анча гап сўз орттиради ва ҳақозо. Хуллас, қаҳрамонларнинг одатдаги ҳаёт тарзи ўзгаради. Бу ўзгариш фақат ташқи томондан бўлмай, айна пайтда уларнинг маънавий оламида ҳам содир бўлади. Адибнинг маҳорати китобхонни қаҳрамонларнинг гап- сўзлари, ҳатти-ҳаракатларига тўла ишонтиришида кўзга ташланади.

Адиб ижодининг ютуғини таъминлаган омиллардан яна бири, ҳар бир сўзга қаҳҳорона ҳассослик билан ёндашишидир. Унинг асарларини ўқиган зийрак китобхоннинг болалар адабиётидаги қуруқ панд насиҳатдан иборат хавфли вирусдан холилигини пайқашни қийин эмас.

«Саратон» қиссаси марказида Тўра ва Камола муносабати турсада, ёзувчи улар тақдирини урушнинг халқ бошига солган чексиз кулфатлари ва қатта синовлари билан қўшиб кўрсатади. Шунинг учун асарда фронтга кетаётганлар, яқин кишиларидан жудо

бўлганлар, фронт учун нозу-неъматлар етказишда жонбозлик кўрсатаётганларнинг ёрқин образлари яратилган.

Ўсмирлар ва умуман ёшлар ҳаётини катталар тақдири билан, катта ҳаёт оқими билан узвий қўшиб тасвирлаш Носир Фозилов ижодий усулига хос фазилатдир. Шунинг учун ҳам муаллиф бош қаҳрамонларнигина эмас, балки эпизодик образларни ҳам асар воқеасидаги иштирокини мантиқий асослашга ва ихчам тасвир орқали эса қоладиган тарзда тасвирлашга диққат қилади. Масалан, «Саратон»да эвакуация бўлиб келган поляк Пан Дворжекнинг «стекло»ни «штекло», «спички»ни «шпишки» деб русча сўзларни ўз тили оҳангига солиб айтиши, фикрини битта-иккита сўз воситасида ифодалаши китобхонни ишонтиради. Носир Фозилов ўз қиссаларида персонажларини мана шундай нутқи орқали индивидуаллаштириш йўлидан боради. Унинг турли миллатга мансуб персонажлари ўз тилига оид ибораларни қўшиб ишлатганда янада жонланиб кетгандай туюлади. Бундай ҳолларда ёзувчи ўзбек китобхони тушунадиган тарзда жумла туза олади.

Бадий асар сюжетининг ҳаётийлиги, қаҳрамонлар тақдири билан воқеалар талқинининг узвий боғлиқлиги масаласи қадим замонлардан бери эстетик тафаккур намояндалари диққатини банд қилиб келган. Бу ҳақда ўз замонасининг поэтик тажрибасига суяниб, Аристотель шундай деб ёзган эди: «Баъзи кишилар ўйлаганидек бир шахс атрофида рўй берган воқеаларнинг ҳаммаси ҳам асар фобуласига кирвермайди. Бир киши атрофида жуда кўп воқеалар рўй бериши, улардан бир қисми умуман бирликдан четда қолиб кетиши мумкин. Шунингдек, бир киши бошидан ҳар-хил воқеаларни кечириши мумкин, лекин улар ҳам бир маъно англатадиган воқеа ярата олмайдилар... Санъати туфайлими ёки табиий таланти туфайлими, ҳар ҳолда, Гомер бу масалага тўғри қарай олди. У «Одиссея»ни яратар экан, қаҳрамон бошига тушган ҳамма воқеаларни тасвирлай бермайди. Масалан, унинг ярадор бўлиши, урушга одам йиғайтган вақтларида ўзини телбаликка солишларини тасвирлаб ўтирмайди... У «Одиссея»ни, шунингдек, «Илиада»ни ҳам марказий бир воқеа асосида яратди».

Қадимги юнон мутафаккирининг бу фикрлари бизнинг кунларимизгача ўз қимматини йўқотган эмас. Бинобарин, бундан кейин ҳам ёзувчи бадий маҳоратини белгилашда унинг асарларидаги сюжет воқеаларининг ортиқча тасвирлардан ҳолилиги, қаҳрамонларнинг китобхонда ёрқин таассуротлар

қолдириши, ҳатти-ҳаракатларининг бадий далилланиши асосий мезонлардан ҳисобланади.

Носир Фозилов ижодига шу жиҳатдан назар ташланса, ёзувчи бадий маҳоратини кўрсатадиган қатор омиллари мисол қилиб келтириш мумкин.

«Кўпинча одамнинг кўлидан кимлигини билса бўлади,- деб ёзади Саид Аҳмад. – Сартарошнинг кўлидан атир ҳиди, аптекачининг кўлидан дори ҳиди, шафёр кўлидан бензин ҳиди келса, кабобпазнинг кафти, наввойнинг бармоқ бўғинлари куйган бўлади.

Танбурчининг чап кўл бармоқлари, деҳқоннинг ўнг кўли кафти қадоқдек қотиб кетади. Ҳўқитувчининг бармоқлари бўрга беланса, ошпазнинг бармоқларида пичоқ изи қолади. Бу белгилар қайси касб эгаси бўлмасин, унинг меҳнат қилганлигини билдириб туради.

Носир Фозиловнинг бармоғи сиёҳга беланиб юради».

Бу фикрларнинг далили адибнинг «Кичкина деманг бизни», «Жўхори тузоқ», «Болалигим-пошшолигим», «Устозлар даврасида», «Қаҳр ва меҳр», «Шум боланинг набиралари», «Мунаввар лаҳзалар» каби китобларига кирган қиссалари, ҳикоялари, эсселаридир. Бизнингча, уларга қўшимча таърифу тавсифлар келтиришга эҳтиёж йўқ.

Носир Фозилов икки халқнинг фарзанди сифатида бошланғич маълумотни қозоқ мактабида, ўрта маълумотни ўзбек мактабида, олий таълимни Тошкент Давлат университетиде олади. Шу ерда ёзувчи бўлиб вояга етади.

Бу эса унинг халқлар дўстлиги мавзусига алоҳида меҳр муҳаббат билан ёндашишига сабаб бўлди.

Халқлар дўстлиги билан бирга адабиётлар дўстлигини ўзаро боғлайдиган ришталардан бири таржима адабиётларидир. Бу борада ҳам адиб диққатга сазовор ишларни амалга оширди.

Зўр ёзувчи бўлиши мумкин-у, ammo ўзга тилларни билолмаслиги мумкин. Ёки қардош тилларни билгани ҳолда яхши ёзувчи бўлмаслиги мумкин. Ўзга халқлар тилини пухта билиш таржима адабиётлари тилининг мукамаллигига хизмат қилиши табиий. Носир Фозилов нафақат қозоқ, қорақалпоқ ва қирғиз тилларини, балки уларнинг урф одатлари ва анъаналарини ҳам пухта билади.

Собит Муқоновнинг «Ҳаёт мактаби», «Чўпон ўғли», «Чўлоқ полвон» қиссалари, Фабиен Мустафиннинг «Қарағанда», Фабит

Мусреповнинг «Қозоқ солдати» романлари, «Қирон қуш қўшиғи» қиссаси, Мухтор Аvezовнинг «Абай-халқ фарзанди», Абдулла Тожибоевнинг «Тўй арафасида» пьесаларини ўзбек китобхони Носир Фозиловнинг таржимасида ўқиди. Носир Фозилов мана шу таржимонлик фаолияти билан ҳам ўзбек адабиёти ва маданиятида муносиб ўрин тутди. Аини чоғда у ўзбек адабиёти ютуқларини қозоқ халқи ўртасида тарғиб қилишда ҳам фаол иштирок қилиб келади.

Таржимонлик фаолияти Носир Фозиловнинг қозоқ халқи характеридаги нозик қирраларини илғаб олишида, айниқса, қозоқ тили нафосати ва қардош халқ турмуши билан боғлиқ ибратли деталларини пухта билишида беқийс катта ёрдам берганлиги шубҳасиз.

Ҳаёт мактабини ўтмаган, қайноқ турмуш қазонида қайнамаган одам ижодкор бўлаолмайди. Носир Фозиловнинг ёшлик йиллари халқимиз тарихидаги энг кескин ва мураккаб синовлар даврига тўғри келади. У 1929 йилнинг 1 июнида Чимкентнинг Туркистон туманидаги Кориз қишлоғида таваллуд топади.

«Гўдаклигим,- деб ёзади адиб турмуш машаққатлари хусусида, - ўттизинчи йилларнинг коллективлаштириш даврида ўттиз учинчи йилларнинг очарчилик давларида, болалигим эса ўттиз еттинчи йилларнинг алғов-далғов даврида, қирқинчи, қирқ бешинчи йилларида кечди. Биз уруш даври фарзандлари болаликнинг барча имзиёларидан фойдаланмай ўсдик; ўқишларимиз ҳам ўлда-жўлда, узук-юлуқ бўлди. Мен бу гапларни нолиб айтаётганим йўқ. Болалигимиз турмуш риёзотлари билан омухта кечди. Бу мурғак қалбларимизда муҳрланиб қолди. Озми-кўпми ҳаётнинг қадрига етадиган, уни эъозлайдиган одамлар бўлиб улғайганимиз учун ўша давр машаққатлари сабоқларидан миннатдорлик туйғуси билан яшамоқдамиз.

Фашизм уруш бошланганда Носир Фозилов ўн икки ёшда бўлган. Фронт орқасидаги халқ аҳволи, фидокорона меҳнати, жасоратини ўз кўзи билан кўрган жангчиларнинг мардона курашини юракдан ҳис этган, ўрта мактабни битириб келган Носир Фозилов урушдан кейин то 1949 йилгача туғили ўсган қишлоғида гоҳ сувчи, гоҳ культиваторчи, гоҳ табелчи, гоҳ ўқитувчи бўлиб ишлайди. Мана шу ёшлик таассуротлари унинг қалбига мангу муҳрланади. Носир Фозиловнинг талайгина қисса ва ҳикояларининг мазмунини, қаҳрамонларини унинг ўзи кўрган, билган воқеалар, одамлар ташкил қилади. Зотан Носир Фозилов

ижодий камолотига хос бош фазилат ҳам унинг фақат ўзи яхши билган, чуқур ҳис этган ва пухта ўрганган мавзу, воқеа ва одамлар тўғрисида қалам тебратишидир. Ёзувчининг «Қор хат» номли қиссасида журналист ёш ёзувчи билан қилган суҳбатида унга қараб «Назаримда бир камчилигингиз бор: ўзингиз билмаган, ҳис қилмаган нарсаларни ёзар экансиз... Кўрмаган, билмаган нарсани ёзсангиз ёзган асарингиз, кўполроқ қилиб айтганда ёлгон бўлиб қолади. Тўғри, кўрмай туриб ёзилган асарлар адабиётимизда кўп. бунинг учун аввал билим, маҳорат, ўткир тасаввур керак», — дейди. Бу сўзларни ҳеч муболағасиз Носир Фозиловнинг ўзига, унинг ижодий принципига ҳам мансуб деб бемалол айтиш мумкин. Агар Носир Фозиловнинг биринчи ҳикояси 1953 йилда «Пионер» журналида, ҳали у талаба вақтида босилган бўлса, ўшандан буён ҳикоя ёзадими, қисса ёзадими, ҳаммасида шу принципга содиқ қолади.

«Мен Носирни қардошлик мадҳини куйловчи адиб дегим келади, - деб ёзади Саид Аҳмад. — Чунки у қардош қозоқ адиблари билан ўзбек адиблари орасига қурилган кўприкка ўхшайди. Носир бизга Собит Муқоновни, Ғабит Мусреповни, Ғабиден Мустафинни танитди. «Ҳаёт мактаби», «Қозоқ солдати», «Қарағанда» романларини биз Носир таржимасида ўқидик. У бизга қорақалпоқ ёзувчиси А.Бегимовнинг «Балиқчининг қизи» романини, А.Шомуродовнинг «Йўлбарслар орасида» қиссасини таржима қилиб берди.

Унинг «Оқим», «Қуш қаноти билан» ва «Қор хат» қиссалари китобхонларда яхши таассурот қолдирди. Бу қиссалар рус, қозоқ, туркман тилларига аллақачон таржима қилиниб, алоҳида китоб ҳолида нашр қилинди.

Бу, албатта адибнинг катта бахтидир.

Носир ижодида қардошлик туйғулари гуркираб туради. У мавзуни қардошлик негизларидан топади. Сиз унинг қайси қиссасини, қайси ҳикоясини олманг, унда ўзбекларнинг қозоқлар билан қадимий биродарлиги, қуда-қудағайлиги, бир-бирининг орасига раҳна солиб бўлмайдиган даражада қон томиридек бирлашиб кетганлигини сезиб, кўриб ҳис қилиб турасиз.

Халқлар дўстлиги мавзуи адиблар учун шундай туганмас хазинадирки, уни кавлаган сари янгидан-янги қатламлар чиқаверади.

Халқлар дўстлиги мавзуи шундай туганмас булоқдирки, уни ковлаган сари янгидан-янги кўзлари очилаверади».

Носир Фозиловнинг кичкинтойлар қалбидан чуқур жой олган талай қиссалари ва ҳикоялари ҳинд, туркман, украин, грузин, турк, арман, қирғиз, қорақалпоқ тилларига таржима қилинди.

Унинг «Оқим» қиссаси ва айрим ҳикояларини эътиборга олмаганда аксарият асарлари уруш даври, ундан кейинги давр халқ ҳаётига бағишланган. Уларнинг мазмуни, ғояси ва пафосида қандайдир ички боғланиш бор: «Оқим»да колхозлаштириш воқеаси, «Саратон» ва «Куш қаноти билан» асарида уруш даври воқеалари, «Ташвиш»да уруш жароҳати билан боғлиқ колхоз ҳаёти, унинг ҳозирги аҳволи, ҳаётий-ахлоқий масалалар кўтарилади.

«Оқим» қиссасида «Ҳаёт оқими ўз йўлида тўхтамай оқишда давом этар ва йўлида гов бўлганларни йўл-йўлакай гирдобига ютиб борарди», деган ажойиб фикр бор. Носир Фозиловнинг барча асарлари пафосида шу ҳаёт оқимининг мардона қадамини ифодалаш ётади. Унинг қиссаларидаги драматизмнинг кучлилиги, кенг кўламли сабаби эҳтимол шундандир. «Оқим»да тўғри сўз, ҳақиқатгўй шоир Суюм оғанинг бахт излаб тентираши ва ниҳоят ўлдирилиши, унинг икки фарзанди Зиёбек ва Кенжанинг оғир ҳаёти, Асқар аканинг туҳмат билан қамалиши,, бойнинг қароли Мусонинг севғилиси Ҳурини олиб қочиши, Шариф ячейканинг душманлар томонидан пичоқланиши ва қўй териси душманлар кирдикорларининг фош этилиши билан боғлиқ турли воқеалар, тақдирлар тасвирланади.

Носир Фозилов воқеий ҳикоялари, эсселарида қаҳрамоннинг ўзига хос нутқи, сўзлаш тарзи орқали образ яратишга айниқса жиддий аҳамият беради. Собит Муқонов билан Ойбекнинг ажойиб дўстлиги тасвирланган асарда бир аҳамиятли нуқта бор. Собит оға Ойбекни Олатоғ остоналарида айлантириб юрар экан, Ойбек сой ичида турган, катталиги ўтовдай жуда чиройли бир тошни кўриб қолади ва ҳайратдан «Хў-ў, зўр, ...тош...», деб юборади. Маълумки, бу вақтда Ойбек касаллиги туфайли яхши гапира олмас, фикрини бир-икки ғоят муҳим сўз ёки жумла билан лўнда қилиб айтар экан. Носир Фозилов ўз ҳикоясида бунини яхши илғаб олгани сезилиб туради.

«Ойбек домла тошга яқинлашиб: «Ҳа-а... Ҳа-а...», деб уни қафтлари билан сийпалар, ўзича табиатнинг бу нодир мўжизасига таҳсинлар ўқир эди. Бунини ич-ичида тушиниб турган Собит оға ҳам ҳазиллашгиси келиб, ҳам шўхлиги тутиб:

- Ай, Мусса, сўлтасти мен саған сийладим, ол! – деди.

Ойбек домла хурсанчилигиданми ё бу инъомнинг тагида ҳам

ҳазил ҳам сахийлик, ҳам жиндек юмор мавжудлиги учунми, ҳаяжондан кўзлари чақнаб кетди. Собит оғага қараб:

- Ях... яхши!... — деб қўйди-ю, гўё мукофотга берилган тойнинг умровини силагандай тошни тагин бир силаб, шапатлаб қўйди.

- Ҳа-а...

- Ойбек домланинг қувончи чексиз эди. Собит оға кейинчалик бир ҳайкалтарош орқали ўша тошга «Бул жумур тастии баурим Мусса Айбекка сийға тартам», деб ёздириб қўяди ва Ойбекка ўз тошини олиб кетсин деб айттириб юборади. Мана шу парчада, ундаги ҳазиломуз муносабатда икки халқнинг улуг дўстлиги ўз ифодасини топган. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш керакки, Носир Фозилов шу хилдаги ҳужжатли ҳикоялари билан ҳам ўзбек прозасидаги шу жанр ривожига муносиб ҳисса қўшди. Бу хилдаги асарларда ҳам воқеавийлик бор, ҳам характерларнинг маълум қирраси очилади.

Носир Фозилов асарларининг мазмуни, пафоси, оҳангги ҳам хилма-хил «Оқим»да кескин синфий кураш турса, «Саратон»да Тўра билан Камола ўртасидаги илк муҳаббат романтикаси билан боғлиқ оғир уруш йилларидаги халқ жасоратини ифодалаш ётади. Шахсга сизгиниш даврининг машъум оқибаглари хусусидаги «Қуш қаноти билан» қиссасида халқимизнинг ардоқли фарзандларидан Тўхтасин Жалолов қисмати тасвирида драматизм ва публицистик руҳ устиворлик қилса, «Ташвиш» қиссасида психологик таҳлилга айрича диққат қаратилади. «Саратон»да ҳам одамлар бошига чексиз кулфат келтирган босқинчилик урушига нафрат билвосита қаҳрамонларнинг фожиали, ва мураккаб тақдири орқали ифодаланади.

Шуни айтиш керакки Носир Фозиловнинг деярли кўпчилиги асарлари жумладан, «Қуш қаноти билан», «Қор хат» қиссалари қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. Айниқса, бу усул саргузашт асарда қўл келади: ҳаётий воқеалар одамларнинг ҳатти-ҳаракатлари қаҳрамон нуқтаи назаридан баҳоланади. Натижада қаҳрамон маънавиятига доир тебранишлар китобхон руҳиятига кўчади.

«Қор хат» қиссасининг сюжети реал асосга эга. Болалар ўз жамоасига таниқли меҳнат қаҳрамонини фахрий аъзо қилиб олмоқчи бўлади. Соғиндиқ қорақалпоғистондаги машхур балиқчининг розилигини олиш учун йўлга чиқади ва қорақалпоқ болалари билан қор хат ўйнаб, ютқазади. Биргаликда балиқ овлайдилар. Ёзувчи шу хилдаги воқеалар орқали ўзбек- қорақалпоқ болаларининг самимий дўстлигини кўрсатиб беради. Қиссанинг маърифий аҳамияти ҳам катта. У болаларни чидамли, топқир, билимли ва иродали бўлишга даъват этади.

«Ташвиш» қиссасида ёзувчи Сафаралининг уруш даври билан боғлиқ ҳаётига назар ташлайди. Шунда ҳам адабиётимизда нисбатан камроқ қаламга олинаётган, аммо ниҳоятда муҳим бўлган ўсмирларнинг катта дунё сари қадам кўйиши, ўз ўрнини топиши, қалбларда биринчи бор чечак отган мусаффо ширин муҳаббат романтикасини илҳом билан тасвирлайди. Ҳури- Мусо, Тўра-Камола муҳаббатлари бетакрор жозибадорлиги билан кишини ҳайратга солади.

Носир Фозиловнинг биринчи ҳикояси матбуотда босилганида талаба бўлган. Шундан буён у неча ўнлаб ҳикоялар, қатор қиссалар, эсселар ижод қилди, ўттиздан ортиқ асарни ўзбек тилига таржима қилди. Шу икки йўл билан Носир Фозилов кўпсонли ўз китобхонларига эга бўлди. Ёзувчининг оригинал асарлари ва етук таржималари неча авлод фарзандларини эзгулик руҳида тарбиялаб халқимизга яшаш, қуриш ва курашда ёрдам бермоқда. У бир ҳикоясини «Ёзган асари билан кимларнидир қувонтириб, кимларнидир ташвишга сололмаган ёзувчи- ёзувчи бўлибдими?» деган ҳаққоний жумла билан тугатади. Носир Фозиловнинг асарлари ва таржималари унинг барча ўқувчиларининг юракдан қувонтиради. Бизнингча, Носир Фозиловнинг ёзувчилик бахти ҳам худди шундадир.

Мамасоли Жумабоев, филология
фанлари номзоди, профессор
Фотима Сатторова, ўқитувчи

Болаликнинг оддий, содда, ҳаётий талқини

Сўнгги йиллар ўзбек болалар адабиёти ривожига қизиқарли қисса ва ҳикоялари, бадиий юксак шеърлари ва драматик асарлари билан муносиб ҳисса қўшиб келаётган ижодкорлардан бири Анвар Обиджондир. У 1947 йилда Фарғона вилоятининг Олтиариқ туманида таваллуд топган. Ҳозирги Ўзбекистон миллий университетининг журналистика факультетини тамомлаган. Анвар Обиджон бир қатор газета ва журналларда ходим, бўлим мудир, «Чўлпон» нашриётида эса муҳаррир, директор лавозимларида фаолият кўрсатган.

Анвар Обиджоннинг «Она ер», «Баҳромнинг ҳикоялари», «Эй, ёруғ дунё», «Оловжон ва унинг дўстлари», «Аламазон и его друзья»,

«Кетмагил», «Безгак шамол», «Масхарабоз бола», «Аканг қарағай Гулмат», «Жуда қизиқ воқеа», «Олтин юракли Автобола», «Даҳшатли мешполвон», «Ерликлар», «Аламазон ва Гулмат ҳангомаси», «Ажойибхона», «Мешполвоннинг жанглари», «Алишер ила Ҳусайн ёки уч ўғри», «Олтиариқ ҳангомалари», «Булбулнинг чўпчаклари» каби қатор тўпламлари чоп этилган.

Айтишларича, Луқмони Ҳакимнинг олдига бир гуруҳ кишилар меҳмон бўлиб келди. Ундан ҳикматга оид нарсалардан сўрашди. Шунда келганлардан бири:

- Эй ҳаким, сен фалон ерда чўпонлик қилган киши эмасмисан? – деб сўраб қолди.

- Ҳа, ўша чўпонман, - жавоб берди Луқмон, - ҳозир кўриб турибсанки ҳакимман.

- Бу даражага қандай эришдинг? Сўради яна у.

Луқмони ҳаким унга:

- Тўғри сўзлашдан, одамларга яхшилик қилишдан, омонатга хиёнат қилмасликдан, ёлғон сўзламасликдан, беҳуда гапирмасликдан, мусибат ва қийинчиликларга мардона чидашдан, ўзимни барчадан кам олишдан! – деб жавоб берди.

Анвар Обиджоннинг бутун ижоди юқоридагидек ҳалолликни, диёнатни, тўғри сўзликни ростгўйлик ва самимиятни ўзида мужассамлаштирганлиги билан ажралиб туради. У ҳар бир асарида болаларни меҳнаткаш, камтар, одобли, ўқимишли, ватанпарвар бўлишига ундаб келади.

Бола борки, нурга интилади. Куёшга талпиниб яшайди. Негаки куёш бор жойда, нур бор жойда эзгулик тантана қилади. Шоирнинг «Ўзимнинг куёшим» асари худи шу эзгу мақсадни илгари суриши билан китобхонга қувонч ва маънавий юксаклик шодлик, бағишлаб келмоқда.

Шеър оддий, содда ва самимий мисраларда битилган. Болалар бўр, кўмир билан йўлка, йўл, майдончаларда куёшнинг расмини чизиб қўйганлигини кўп бор учратганмиз. Шеър худди шу воқеага бағишланган. Шоирнинг маҳорати шундаки ҳаётда тез-тез учраб турадиган ушбу ҳаётий манзарага катта поэтик мазмунни болаларбоб қилиб сингдириб юборган.

Она куёш, аксингни

Чиздим йўлакка.

Сен ҳаммага меҳрибон,

Ўзинг бўлакча.

Нур тушмаган жойларда

Кезармиш кулфат
Йўлагимни ҳеч қачон
Босмасин зулмат.

Мазкур шеърдаги она қуёш нури, ёруғлик билан кулфат ва зулматни қарама-қарши қўйиб тасвирланиши болаларнинг поэтик мазмунни тез тасаввур қилишлари ва осон ўзлаштиришларига имконият яратмоқда.

Анвар Обиджоннинг «Латифачи ойим» шеъри нафақат шоирнинг балки сўнгги давр болалар шеъриятининг яхши намуналаридан бири ҳисобланади. Асарда бола таълим-тарбиясида халқ оғзаки ижодининг аҳамияти ўзига хос тарзда поэтиклаштирилади. Халқ азал-азалдан фарзандларини алла, эртак, мақол, тез айтиш, топишмоқлар айтиб бериш билан тарбиялаб келган. Шу боис соғлом, тетик, пок, ўктам, полвон, ватанпарвар, ота-онага муҳаббатли бўлиб вояга етишган. Бу анъана бугунги кунда ҳам давом этиб келади.

Яна бир гап. Агар бола халқ оғзаки ижоди намуналаридан баҳраманд бўлиб келган бўлса, унга бўлган меҳрини ҳамма нарсадан устун қўяди. Олайлик, болалар ширинликка ўч бўлади. Баъзилари ҳатто ширинлик, деса ўзини томдан ташлашга ҳам тайёр. Лекин баъзи болалар бувилар, боболар, оналар, оталар тилидан янграйдиган алла, эртак, топишмоқ, тез айтишни ўша лаззатли ширинликдан ҳам афзал кўришади. А.Обиджон шеърида болаликнинг ушбу хусусиятини характерли эпизодлар ва бадиий юксак тарзда тасвирлай олган.

Қанд узатса ҳам
Ойим
Тинмай йиғлар
Гулойим.
Айтгач қизиқ
«Афанди»
Синглим дарров
Юпанди

Кичкинтойларнинг келажакда соғлом, довюрак бўлиб камол топишларида оила, атроф-муҳитнинг таъсири кучли бўлади. Бу ғоя Анвар Обиджоннинг «Дорбоз бола» шеърида кўзга ташланиб турибди. Шоир таъкидлаб ўтганидек, кичкинтойлар ўй-ўйлашни, хаёл суришни, ўзларининг тенгсиз ўй-хаёллари билан ўсишни орзу қилишади. Дорбозлик санъати ота-боболаримиздан бизга мерос бўлиб келади. Бу ўта даражада нафис, чаққонлик, эҳтиёткорлик,

довюраклик иши. Бу ишни уддалаш, дорга чиқиш ўй, хаёл орзу билан битмайди. Қайта-қайта машқ қилиш, чидам, довюраклик, эҳтиёткорлик билангина мақсадга эришилади. Болалар дорга чиқиш, сим устида томоша кўрсатиш ҳақида қанча ўйламасинлар, хаёл сурмасинлар ҳолва деган билан оғиз чучимаганидек, устозсиз, машқсиз, меҳнатсиз дор устида юра олмайдилар:

Лаганчўпни маҳкам ушла

Ўйна, лочин!

Ботирларнинг кўнглин хушла,

Ўйна, лочин!

Қўрқоқ эса ҳавас қилмай

Тураверсин.

Эҳтиёт бўл, деб маслаҳат

Бераверсин.

Анвар Обиджоннинг «Ватан» шеърида ватанпарварлик мотивлари ифода этилган. Вайронада яшаса ҳам Бойқуш худди булбул ўз чаманида яшагани каби ҳаётидан мамнун, вайронаси билан шод. Негаки вайрона бўлса ҳам ўз уйи:

- Сенга битта савол бор,

Менга қулоқ сол, ҳой, қуш

Вайронада яшайсан,

Номинг эса нақ Бойқуш.

Айт-чи, наҳот сен бойсан?

- Асл бойлик нелигин

Тушунмайсан, чамаси,

Бу — вайрона бўлса ҳам,

Ўзимники ҳаммаси,

Шунинг учун мен бойман.

Дунёда ёмон одатлар кўп улар ичида энг ёмони очкўзликдир. Нафсни тийиш, қаноатлилиқ катта бойлик ҳисобланади. Кимки нафсни тийиб, ён-атрофга қулоқ солиб яшаса ютади, Эл-юрт ўртасида обрў-эътибори ошиб бораверади. Бир мисол. Ўтмишда бир кампирнинг бир чиройли товуғи бор экан. Бу товуқ ҳар икки кунда бир марта тухум қилар экан. Кампир икки кунда битта тухум олишга қаноат қилмабди. Бир куни у ўз-ўзига:

- Товуғим ўлгурнинг ичи тўла тухум, қорнида тухум хазинаси бўлса ҳам, икки кунда битта тухум бериб мени алдаб юрибди. Ундан кўра қорнидаги ҳамма тухумни чиқариб ола қолай, деб ўйлабди. Дарҳол товуқни сўйибди. Лекин унинг қорнидан бир дона ҳам тухум чиқмабди, боз устига нодон кампир товуғидан ҳам ажралиб қолибди...

Мана сизга очкўзликнинг оқибати! Агар кампир сабр-тоқатли бўлганида, очкўз бўлмаганида, эртани ўйлаб иш кўрганида ўз насибасини ўзи қиймаган, товукни ўлдирмаган бўлар эди. Анвар Обиджон ўзининг бир қатор асарларида очкўзликни болаларбоп манзаралар чизиш орқали қоралайди. Айниқса, «Очофатнинг пўписаси»да бу мавзу янада жаранглаб туради:

Мени яна урсанг Мамаг,
Юрагимда ўч йиғаман,
Сездирмай сарёгингни еб,
Уришгани куч йиғаман.
... Тўйда тўйиб қопкетмагин
Ошингдан бир чўқиб ўтсам.
Зўрға топган нишолдангга
Беш панжамни тиқиб ўтсам...

Анвар Обиджон ўзбек болалар адабиётида ўзига хос мактаб яратган шоирлардан бири ҳисобланади. Бу кўпроқ унинг турли буюмлар, жонзотлар, ўсимликлар ҳақида яратган асарларида кўзга ташланади. Ҳазал шакли битилган «Булбулнинг саломномалари» ўзбек болалар адабиётида катта воқеа бўлди. Бу асарда турли хил жонзотларнинг ўзига хос томонлари очиб берилади. Масалан, кўрқоқ қуён, дўстсиз чаён, аргамчидек буралиб юрадиган Илон, туну кун ер қазийдиган Юмрон, товусдек чиройли Қизилиштонларнинг тузилишлари, ҳаёт тарзларини очиб бериш билан кичкинтойларда табиат оламига нисбатан бўлган қизиқишларини ўн чандон оширишга эришган.

Анвар Обиджоннинг шеърларида болаларни меҳнаткаш, ўқимишли, одобли, ватанпарвар бўлишга мудом чорловчи куч бор. Бир ривоятда тутун чўғ-оловга зорланиб:

- Онажон, мен сизнинг қизингиз бўлсам ҳам нега доимо қопқораман, сиз эса, порлаб ёниб турасиз, бунинг сабаби нима? — деганида чўғ шундай жавоб беради:

- Қизим, бу иш янги бир эмас. Дунёда инсон ўз порлоқлиги билан порлайди. Боланинг порлоқ бўлиши учун бир порлоқ ота-онанинг фарзанди бўлгани кифоя қилмайди, яъни олижаноб, фазилатли ота-онанинг шундай гўзал фазилати билангина инсон улардек бўлмайди. Фарзанднинг ўзи фазилатни касб этиб олиши керак. Шундагина у фарзанди порлайди, чўғдек ёниб туради. Ҳа,

Анвар Обиджоннинг шеърлари ёш китобхонни ана шу чўғдек порлаб туришига баракали ҳисса қўшмоқда.

Анвар Обиджоннинг ўнлаб қисса ва дostonлари, эртак ва драмалари болалар қўлидан тушмай келаётир.

Мамасоли Жумабоев, филология
фанлари номзоди, профессор,
Фотима Сатторова, ўқитувчи

Бола камолотида топишмоқнинг ўрни

Қадим-қадим замонларда ҳам ўзбек халқи ўз болаларини кучли, эпчил, ақли қилиб тарбиялашга катта аҳамият берган. Тарбия жараёнида турли халқ ўйинлари ва бошқа воситалардан самарали фойдаланишган. «Бекинмачоқ», «Чилак»ка ўхшаш ўйинлар болаларнинг чаққон эпчил, жисмоний баркамол бўлиб вояга етишларида ката роль ўйнаган. Фақат бугина эмас, балки уларнинг юксак ақлан тийрак бўлишларига ҳам катта эътибор қаратилган. Бунинг учун турли туман ақлий ўйинларига катта эътибор берилган. Топишмоқлар худди шу мақсад учун хизмат қилувчи халқ оғзаки ижоди намуналардан биридир.

Юзаки қараганда катталар билан болалар, болалар билан катталар ўртасида топишмоқлар айтиш, шунчаки бир вақт ўтказувчи эрмақдай туюлади. Аслида эса топишмоқлар фикр қайровидир, улар орқали бола образли фикрлайдиган ва образли сўзлайдиган бўлади. Топишмоқлар болада сўз бойлигининг ортиши ва нутқининг равон бўлишига катта ёрдам қилади.

Болага топишмоқ топишни ўргатиш билан унда фикрлашнинг аста-секин юксалишига сабаб бўлади. Демак, халқ оғзаки ижодининг энг қадимги ва энг фаол жанрларидан бири топишмоқдир. Топишмоқлар инсон, ижтимоий ҳаёт ва табиат ҳодисалари билан чамбарчас боғланган бўлиб, ҳамма вақт реал воқеаликка асосланади. Унда атрофимизни ўраб турган моддий дунёдаги турли нарсалар акс этади. Ҳар бир топишмоқ ўзига хос шакл ва мазмунга эга бўлган мустақил бир асардир. Унда фалсафий, тарихий, этнографик белгилар, тушунчалар, ҳодисаларнинг моҳияти ниҳоятда гўзал образли ифодалар билан акс эттирилади. Топишмоқларда бир объектга бадий тус берилган ҳолда образлаштириш, таққослаш, ўхшатиш орқали жумбоқланади. Жавоб қисми эса образлар орқали жумбоқланган объект-нарса

ёки табиат ҳодисаларининг отини айтиб бериш, маъносини топиш, яширинган нарсани ечиш, билишдан иборат.

Топишмоқ ўз ичига борлиқдаги ҳамма нарса ва ҳодисаларни, уларнинг турли-туман кўринишларини қамраб олади. Осмон-кўк, қуёш, ой, юлдузлар, табиат ҳодисалари; одам, унинг аъзолари; ҳайвонот дунёси; қушлар, ҳашоратлар; дарахт, ҳар турли ўсимликлар, мева, сабзавотлар; уй-рўзғор буюмлари; меҳнат қуроллари, умуман, ҳамма нарсалар ҳақида кўплаб топишмоқлар яратилган.

Яхши тарбия – болаларни истаган пайтда ожизни ҳимоя қилишга тайёр турувчи инсонпарвар кишилар сифатида вояга етказишдан иборатдир. Болалиқда бу – ҳайвонларни ҳимоя қилишдан, қушларга, ҳатто, ниначилар, капалаклар ва гулларга раҳмдил бўлишдан бошланади.

Булар ичида айниқса уй ҳайвонлари ҳақидаги топишмоқлар характерлидир. Болаларнинг сизир, туя, от, қўй каби ҳайвонларга меҳр-муҳаббати беқиёс. Парвариш қилишади, боқади. Ўт-сув беришади. Хуллас улар билан доимий муносабатда бўлишади. Топишмоқларда бу муносабат ўзига хос тарзда акс этади.

Маълумки, туя ўтроқ ҳайвонлардан бўлишига қарамай, бу жонивор ҳамиша болаларни ўзига ром қилиб келади. Унинг тузилиш, ўрқачлари, туёқлари, оғзидан оқ кўпикни чиқариши, янтоқ ейиши, сувсиз, ўтсиз бир қанча вақт ҳаёт кечириши, куч-қувватда тенгсизлиги халқ томонидан яратилган кўплаб топишмоқларда ўз аксини топган.

- Бир қизик ҳайвон,-
Елкасида тоғ.
Фил эмас, аммо
Излари ялпоқ.
Ипақдек Майин
Жунлари юмшоқ.
Бўйни камалак
Емиши ёнтоқ.
Юрар саҳрода
Ҳафталаб чанқоқ.
Топ-чи Руқия
Бу нима?

Болалар, айниқса, ўғил болалар отни ҳам яхши кўрадилар. Улар ҳамиша от боқиш, уни парвариш қилиш, чўмилтириш, миниш, чавандозлик қилиш, улоқ чопиш орзуси билан яшайдилар. Шу

маънода от ҳақидаги мана бу жумбоқни ҳам осонгина ечиб оладилар:

Тўрт оёқлик,
Темир туёқли.

Топишмоқларни ҳамиша топқир болалар еча оладилар. Чунки ҳар бир топишмоқда кишини ўйлантирадиган, чуқур ҳаёлга-ўйга борадиган жиҳатлар мавжуд бўлади. Йўлбарс тўғрисида тўқилган куйидаги топишмоқ худди шу ҳақда баҳс юритади:

Манн-ман, манники,
Ҳар тирноғи ўн икки.
Қилдан ола тўни бор
Қуйруғида холи бор.
Уни топган йигитнинг
Ақлининг кони бор.

Парранда ва қушлар ҳақида яратилган минглаб топишмоқлар болаларни ҳар доим ўзига жалб қилиб келади. Булар орасида хўрознинг ҳатти-ҳаракати, ўзини туттиши, қанотини қоқиб, бўйнини чўзиб «ку-ку!» дейиши қайси боланинг фикрини ўзига тортмаган дейсиз:

Бир қўшним бор аввал бошдан,
Соқоли унинг қизил гўштдан.
Фақат туриб шовқин солар,
Хабари йўқ ҳеч бир ишдан.

Болалар лайлак ҳақида яратилган куйидаги топишмоқни ҳам ҳеч қийналмай ечиб оладилар, чунки унда лайлакнинг белгилари образли тарзда поэтиклаштирилган.

Узун-узун елган қуш,
Инда ётган илонни
Пол кўрганда билган қуш.
Бўйнин қулоч узатган.
Тумшуғи билан путини
Қайси авлиё қизартган.

Биз юқорида топишмоқларнинг мавзуи жуда ранг-баранг эканлигини айтган эди. Буни ари, капалак, чигиртка, қўнғиз, чаён, чумоли, ўргимчак, пашша, чивин ҳақидаги топишмоқлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Булар орасида кечаси-ю, кундузи ишлаб чарчамайдиган, ўзаро аҳил чумолига бағишланган топишмоқларнинг ўзиёқ фикримизга асос бўлади:

- Ердаги жониворларнинг,
Энг кичиги, миттиси.

Далага чиқар уйдан,
Келса баҳорнинг иси.
Тизилишиб барчаси,
Меҳнатга тушар шаҳдам.
Ташир ушоқ дону хас,
Заҳматкашдир билмас дам.

Халқ топишмоқлари орасида инсон аъзоларига бағишланган кўплаб топишмоқлар кичкинтойлар қувончига-қувонч қўшиб келмоқда. Шу нарса ҳам жозибалики, чевар халқ ўзи тўқиган асарида инсон аъзоларига алоҳида урғу беради. Ҳар бир аъзонинг инсон ҳаётида жуда катта аҳамият касб этишини пардоз-андоз билан тингловчи онгига етказади. Ана шундай аъзолардан бири — Тиш топишмоқда юксак даражада таърифга эга:

Биз-биз эдик, биз Эдик,
Ўттиз икки қиз Эдик.
Икки сафга тизилдик,
Бирин-кетин узилдик.
Шов тегирмоннинг тоши,
Олтин эгарнинг боши.
Шуни топган боланинг
Юз йигирма икки ёши.

Топишмоқ жанри ёзма адабиётнинг ривожига ҳам баркамол ҳисса қўшган. Чунончи, Чўлпон, Абдулла Қодирӣ, Ойбек, Фафур Фулом, Зафар Диёр, Қуддус Муҳаммадий, Пўлат Мўмин, Қудрат Ҳикмат, Анвар Обиджон ва бошқа қаламкашлар томонидан яратилган кўплаб асарларда ифодасини топганлигини кўрамиз.

Масалан, Фафур Фулом «Ўйлашни ўрганамиз», «Буни топинг, қизларим» асарларида топишмоқ жанрининг юксак қадрланганлигини кўрамиз. Чунончи, «Буни топинг, қизларим» топишмоқ асари кичкинтойларнинг онг, тушунча, фикрларини ривожлантиришда муҳим тарбиявий аҳамият касб этади:

- Тўни силлиқ, туки йўқ.
Ҳаммаси тўқ, пўки йўқ,
Ичи қизил, кўки йўқ,
Уни чўқолмас чумчуқ,
Бу нима, қизим Қундуз?
-Буми, дадавой? Тарвуз.
-Маржон-маржон юмалоқ,
Япроқлари шапалоқ,

- Малла тукли, сап-сарик,
Мураббоси мазалик.
Паловга босса бўлар,
Подвалга осса бўлар
Тишлаб кўриб, айт, Меҳри
-Буми, дадавой? Беҳи.
Майда ёқутдай қизил,
Ширин, нордон, хилма-хил,

Қора, қизил, сариқ, оқ,
Еб кўрмасдан ўйлаб боқ.
Сен айт, Мамлакат қизим
-Буми дадавой? Узум.

Қалин, тахир пўсти бор,
Ҳамма ерда дўсти бор,
Сен айт-чи, қизим Гулнор.
-Буми, дадавой? Анор!

Топишмоқ жанри бугунги математика дарсларини тушунарли, таъсирли, қизиқарли қилиб ўтишда, болаларнинг ўй-фикрларини жамлашда соҳа муаллимларига ҳам жуда қўл келмоқда.

- Мен бир савол ўйладим, ўйлаган сонга 8 ни қўшсак, 12 бўлади. Мен қандай сон ўйлаганман? – деб бошлайди муаллим ўз машғулотини. – Сиз бармоқларингиз билан мен ўйлаган сони топинг. Ўқувчилар 4 та бармоғини кўтардилар. Бу вақтда ўқитувчи тўғри кўрсатган ҳамма ўқувчиларни қутлайди ва хато қилганларга эса ёнидаги ўртоғини ёрдам беришга ундайди. «Болалар, ким тез катта бўлмоқчи?» деб сўрайди. «Мен, мен» деган жавоблар эшитилади. Ундай бўлса, ҳаммамиз 2-синф «Ўқиш» китобидаги жумбоқлардан ечамиз деб қуйидаги шеърини масалани ўқийди.

- Бордир 10 та куёним,
Жуда ювош мулойим,
Дилдан севиб қарайди,
Жажжи синглим Гулойим.
Иккитадан ўновин,
Бор йигирма қулоғи.
Санаб боқчи Нодирвой
Нечта экан оёғи?

Бу жумбоқ-масалани ечишда болалар анча қийналишади. Ўқитувчи ёрдамида 40 оёғи борлиги аниқланади.

Шунда ўқитувчи, «Ҳа болалар бирданига катта бўлиш, 2-синфда ўқиш анча қийин. Бунинг учун нима қилиш керак?» деб сўрайди.

Бу саволга ҳам ўқитувчи ёрдамида, аввал биринчи синфда яхшилаб ўқиш, ўрганиш кераклиги тушунтирилади.

Натижада дарс фақат математик амалларни бажариш эмас, балки маънавий руҳий озуқа олиш манбаига ҳам айланади.

Шу нарса қувончлики, жумбоқ жанри халқ эртақларида қахрамонларнинг ақл-заковатларини имтиҳон қилишда асосий ўринда туради. Ўтмишда подшолар ва бошқа мансабдорлар ўзларига ўринбосар ва бошқа ишларга қўйишда одамларни жумбоқли саволлар билан синашган ёки шу йўсинда уларни имтиҳон қилганлар. ҳамиша сезгирлик, билагонлик, тадбиркорлик билан гапирган, иш юритганлар голиб бўлиб келганлар.

Юқоридаги кузатишлардан кўринадики, бола топишмоқсиз ўсмайди. У катталар, болалар даврасида кўплаб фикрлар қайрови — жумбоқ тинглайди, ўзи ҳам қатнашади ва ечади. Бу эса унинг келажакда ўзига пишиқ-пухта, ақлли, заковатли инсон бўлиб камол топиши учун мустаҳкам замин бўлади.

Севара Ҳошимова, магистр

Болалик оламининг бадий талқини

Маълумки, болалар адабиёти сўз санъатининг ўзига хос шаклидир. У бир томондан умумадабиётга хос бўлган барча хусусиятларни, жумладан бадийлик ва образлиликнинг барча унсурларини ўзида тўла акс эттирадиган санъат намунаси бўлиши, иккинчи томондан ўзида болалик оламининг бетакрор қирраларини поэтик мужассамлаштира олган, муайян тарбиявий мақсадларни ҳам моҳиятида ифодалай оладиган асар бўлиши лозим.

Истеъдодли болалар ёзувчиси Абдусайд Кўчимов ҳам ўзининг серқирра ижоди билан ўзбек болалар адабиётининг ривожига салмоқли ҳиссасини қўшиб келмоқда. Ёзувчининг «Халқа», «Қиёфа», «Менинг юлдузим», «Умид дарахтлари», «Баланд тоғлар», «Оқ каптарлар ороли» каби ўндан ортиқ шеърӣй ва насрий китоблари ёш китобхонларнинг маънавий оламини бойитишга хизмат қилиб келмоқда.

У ўз асарларида болалик оламини, унинг ўзига хос инсоний туйғулари- одамийлик ва диёнат, мурувват ва шафқат, дўстлик ва биродарлик, ёвузликка нисбатан нафрат, она диёримизга муҳаббат, замонамизга садоқат ва ватанпарварлик каби фазилатлар билан уйғун ҳолда тасвирлашга ҳаракат қилади.

А.Кўчимов асарларига болалик дунёсининг ўзига хос қирраларини образли тарзда очиб беришда турли- туман поэтик воситалардан, жумладан бадий деталлардан фойдаланади. «Оқ каптарлар ороли» деб номланган қиссасидаги етакчи қаҳрамон Суяркул образи шу жиҳати билан ҳаётӣй қаҳрамон сифатида ёдда қолади.

Суяркул- ўрта мактаб ўқувчиси. У барча фанлардан аъло баҳоларга ўқимасада, лекин руҳияти ўзига хос ўзини ўраб турган она табиатга унинг жамики жониворларига меҳрибон, гамхўрлиги билан ўрнак бўларликдир.

Аёнки, инсонлар, айниқса болалар олами табиатга қанчалик яқин бўлса, унинг бетакрор гўзалликларидан қанчалик баҳраманд бўлса, қалби шунчалик мусавфо, меҳр-шафқатли, руҳи осойишта

ва сокин бўлади. Асарда бу хислатларнинг барчаси Суяр образида ўз мужассамини топган.

Ёзувчининг маҳорати шундаки, болалар ҳаётини, уларнинг руҳий оламини, катталар олами, уларнинг муҳити билан бир бутунликда тасвирлайди. Катталар дарди, уларнинг ўзига хос ҳаётий муаммоларининг болалик дунёсига кириб келиши ва бу жараён орқали улар руҳиятида бўладиган эврилишлар асарда ишонарли тарзда ўз ифодасини топган.

Суяр Ажинатепанинг, аниқроғи, ўзи кашф қилган «Ширин хаёллар оролчаси»нинг мутлоқ эгаси. У бўш қолди дегунча шу ерга келар, табиат қўйнида ором олиб қушларга ғамхўрлик қиларди. Мана бугун ҳам у шу ерда. Лекин у бугун одатдагидек табиат қўйнида яйраш учун эмас, балки ўз дарди билан ёлғиз қолиш учун келган. Чунки анчадан бери уйдагиларнинг тинчи бузилган. Жанжалнинг асосий сабаби оддий қишлоқ аҳолисининг кўпчилигига маълум томорқа муаммоси.

Суярнинг отаси Малик муаллим бир неча йиллардан бери ўқитувчилик қилиб бутун қишлоқнинг ҳурматига сазовор бўлган, пок қалбли, виждонли киши. Ҳатто раис ҳам унинг собиқ ўқувчиларидан. У бир неча бор раисга уй қуриш учун ер сўраб мурожаат қилади, аммо раис қурилиш учун ажаратилган ерни устозига эмас, балки колхознинг бош ҳисобчиси Ўсарга раво кўради. Уйдаги парокандалик, жанжал, хотинининг гина-ю дашномлари, устига-устак қайнисининг очиқ ярасига туз сепиши туфайли Малик муаллим билан раис ўртасига совуқчилик тушади. Анча йиллардан буён раисдан ўч олиш пайида юрган Суярнинг тоғаси Турди ғилайга бу жуда қўл келади. Янги раис иш бошлаган йилиёқ мўмай даромад келтириб турган касби – кассирликдан четлатилган Турди ғилай энди бу вазиятни қўлдан чиқармасликка ҳаракат қилади. Турди ғилайнинг шу пайтдаги руҳий ҳолатини ёзувчи шундай тасвирлайди.

«Турди ғилайнинг кайфи чоғ.

қаро кўзим келей мардум!

қаро кўзим келей мардум.

Уёғисини эслолмади. Бошқасини айтди, бу қўшиқни ҳам эслолмади. Ўзидан-ўзи хафа бўлиб кетди».¹

Ёзувчи Турдининг руҳиятини чизар экан, бекорга унинг бирорта ҳам қўшиқни ёд билмаслиги эпизодини келтирмаган – Ахир, санъатга ошуфта бўлмагач, унинг сарчашмаларидан бебахра қалбдан яхшилик кутиб бўлармиди?

¹ А. Кўчимов. «Оқ каптарлар ороли». 62-бет.

Турди ғилай ана шундай ўзидан бошқани ўйламайдиган худбин одам. У поччасининг, яъни Малик муаллимнинг қўли билан хўжаликнинг, жумладан, раису ҳисобчилардан бошлаб барча амалдорларнинг устидан ёзади. Оқибатда эса ҳалол, виждонли Малик муаллим ёзувчи, ифвогар номини олади. Бу фақат унинг ўзига эмас, балки оилавий муҳитга ҳам салбий таъсир қилади. Бундан, айниқса Суяр қаттиқ изтироб чекади. Сабаби, мактабдошлари, дўстлари ундан юз ўгиришади ва ҳатто уни «шиппионбачча» деб аташади.

Шу тариқа асарда катталар ҳаётига оид муаммою жанжаллар болалик оламига ҳам кириб келади ва улар руҳиятида ҳам кескин ўзгаришлар ясайди. Ёзувчи ушбу ўзгаришлар жараёнини ишонарли, табиий, ҳаётий лавҳаларда тасвирлай олишга эришган.

Шундай дамларда қалби изтиробдан эзилган Суяр ўз оролчасидангина ором топади. Вужудини титратаётган аламни, дардини Семурғга тўкиб солади. У каптарларининг энг баландпарвозини ўзига яқин дўст билиб шундай номлаган. Каптарнинг «Семурғ» деб номланиши ҳам бежиз эмас. Семурғ-ҳақиқат рамзи. Ёзувчи Суярнинг ҳаётий ҳақиқатлар ҳақидаги қарашларини, ўй-хаёлларини ифодалаш учун бу образдан моҳирлик билан фойдаланади.

«Нега ҳамма ер оролчадагидек тинч эмас, одамлар нима учун жанжаллашар экан-а? Ҳа деб жанжал қилишгунча, аҳил яшаса нима қиларкин?...»²

Ёзувчи шу тариқа Суярнинг руҳий ҳолатларини ўзига хос тарзда поэтиклаштиради. Семурғ-ку, оддий бир каптар. У Суярнинг қалб дардларини жойида қотиб эшитди-ю, наҳотки онгли мавжудот ҳисобланмиш инсон бу ёш вужудда кечаётган изтиробларни тушуниб етмаса?!

Асардаги ушбу тасвирлар тор манфаатпарастлик оқибатида талашиб-тортишиб, иймонидан айрилаётган худбин кимсаларга нисбатан Суярнинг исёнини кўрсатиш, уларнинг тилсиз жониворлардан ҳам тубан эканлигини ифодалашга хизмат қилади.

Ёзувчи бола руҳиятини унинг Семурғга қилган мурожаати орқали очишга ҳаракат қилади.

Катталар ўртасидаги жанжал Суярнинг назарида, чуқур ва зим-зиё қудуққа ўхшар эди. Ҳамма жанжал ва тўполонларнинг сабаби ана шу қудуқнинг тубида. Суяр ҳозир тезроқ ана шу қудуқни топиши, қудуққа тушиб, лаънати тўполонларнинг сабабчисини инидан олиб чиқиш, ҳаммага кўрсатишни истар эди.

² А. Кўчимов. «Оқ каптарлар ороли». Шарқ нашриёти, Т., 2005 йил. 19-бет.

Қиссада ушбу рамзий тасвирлар фонида инсоний фожиаларнинг турли ҳаётий асосларининг вужудга келиши ёрқин акс этган. Булар ичида энг даҳшатлиси имонсизлик, ўзининг тор манфаати учун олий қадрият бўлиши инсонийликдан ҳам воз кечиш, инсонга беписандлик билан қараш кабилардир. Колхоз раиси Назаровнинг қилмишлари орқали мазкур ҳақиқат ўзининг ҳаққоний ифодасини топган.

«Малик муаллимнинг хотини муштлагандай қаттиқ турткилаб уйғотди.

- Туринг, уйимиз куйди!

- Нима гап?

- Манавини қаранг. Суярингиз бостирмадан олиб тушди.

- Хотини қизғиш тугунчани эрининг устига ташлади...-

Наша?!»³

Имонли одам ҳеч қачон ўзганинг ёмонлигидан ўч олишга интилмайди, балки яхши аъмоллари ила уни енгишга ҳаракат қилади. Шу йўл билан унга зарба беради. Назаров эса аксинча, у Малик муаллимдан бирон бир айб тополмагач, ўта тубанликка бориб етади, уни қаматиш ниятида ушбу тухматни уюштиради. Ҳақиқат эгилади, букилади, аммо ҳеч қачон синмайди. Малик муаллим ҳам виждони олдида пок, Назаров эса ўз қилмишларига яраша жазосини олади. Ёзувчи асарда илгари сураётган бош ғоявий-эстетик мақсад ҳам ана шунда.

Суярининг севинчи ичига сизмайди. Гўёки, бу лаънати тугунчани у кўриб қолмаганида, оиласининг бошига Яна қандай савдолар тушиши мумкин эди. Шундан сўнг унинг қалбидаги жўшқинлиги, ҳаётга бўлган муҳаббати янада ошди.

Муҳими шундаки, ёзувчи ушбу катта ҳақиқатларни болалик олами нуқтаи назаридан, унинг қалб кечинмаларидан ўтказиб тасвирлайди. Асарда Суяр ва унинг тенгқурлари руҳияти шу тариқа товланиб бораверади.

Мавжуда Жалилова, тадқиқотчи

Болаликнинг жўшқин куйчиси

Қудрат Ҳикмат болаларимизнинг севимли шоири эди. Ўзининг қувноқ шеърлари, поэмалари, эртаклари билан ҳар бир болага яқин ва дўст, қувноқ ўртоқ эди.

³ А.Кўчимов. «Оқ каптарлар ороли». Шарқ нашриёти. Т., 2005. 78-бет.

Ўзбек болаларининг сеvimли шоири Қудрат Ҳикмат 1925 йилда Тошкентнинг Себзор даҳасида деҳқон оиласида дунёга келди. Етимликнинг азоб-уқубатларини бошидан кечирганлиги унинг шоир бўлиб шаклланишига олиб келган бўлса ажабмас. У ўзининг қисқа ва сермазмун ҳаётини жажжи болажонларга бағишлади.

Қудрат Ҳикматнинг Ватан, тинчлик, дўстлик ва меҳнат мавзусидаги ҳар бир шеърлари болаларнинг Ватанга, илм-фанга, меҳнатга, қувноқ ҳаётга бўлган меҳр-муҳаббатини ифодалайди.

Ватан мавзуси Қудрат Ҳикмат шеърларининг бутун бир мазмунини ташкил этади. Ватанимизга бўлган қайноқ ва туганмас муҳаббат. Шу Ватаннинг содиқ фарзанди бўлишидан фахрланиш-унинг жонли, қувноқ, ўйноқи тарзда битилган шеърларига қанот боғлади.

Шу ер кичкинтойларнинг юрган – турган жойи улуғ Ватан бўсағаси эканлигини уқтиради. Шоир “Бахтли болалар” шеърда болаларнинг озод, эркин ва бахтиёрлиги, уларнинг Ватанга бўлган муҳаббатини тараннум этади.

Қуёш йўлидай
Ёруғ йўлимиз
Қайга узатсак,
Етар қўлимиз...
Гулласин доим
Жонажон Ватан!
Халқимиз учун
Фидо жон ва тан.

Қудрат Ҳикмат тинчлик, дўстлик, меҳнат мавзуидаги шеърлари билан жажжи болажонларни тинчлик ва дўстлик руҳида тарбиялашга, уларни тинчлик учун курашда актив қатнашишга чақиради. Унинг “Дўстлар, беринг қўлга- қўл!” шеърда бунинг ёрқин ифодасини кўрамыз.

Тинчлик доим сақланар,
Қасд қилган мажағланар,
Дўстлар, беринг қўлга- қўл,
Урушга ҳеч қўйманг йўл!

Дарвоқе, Ватанимизнинг ўзи кичкинтойларга билим беради, тарбиялайди, ажойиб инсонлар қилиб камол топтиради; болаларни эса шу имкониятдан оқилона фойдаланишга даъват этади.

Қудрат Ҳикмат ижодининг яна бири кичкинтой замондошларимизнинг қаҳрамонона меҳнат зафарларини, уларнинг ҳис-ҳаёжонларини, орзу — истакларини, ички оламини ишонarli ва таъсирли қилиб ифодалашида кўринади. Шунинг учун ҳам унинг катта эҳтирос билан ёзилган меҳнат мавзуидаги шеърларини жажжи болажонларимиз севиб ўқийдилар.

Болаларнинг ёшлик чоғларидан бошлаб меҳнат, маънавий қувончлар келтиришига катта малака, ишонч ҳосил қилиб бориши зарур. Агар бола ўз меҳнатидан, меҳнат гаштидан завқланар экан, у ҳеч қачон салбий ҳислатларга берилмайди. Шундай экан, меҳнат болаларда ахлоқий софликни одамийликни тарбиялайди. Мана шуларни назарда тутган шоир ўзининг “Электрчи аррачи”, “Бувимнинг деганлари”, “Она орзуси”, “Бобо ва набира”, “Тикувчи” каби шеърлари бунинг яққол намунасини кўрсатиб беради.

Қудрат Ҳикмат меҳнат кишига иззат — ҳурмат келтиришини, ҳурмат эса инсоннинг энг яхши зеб — зийнати, фазилати эканлигини холасининг меҳнатидан мамнун бўлган боланинг хурсандлигини тасвирлаш орқали ёритади. Шоир бу ерда шеър қаҳрамони кичкинтойлардан эмас, бироқ катталар меҳнатини улуғлаш орқали кичкинтойларда ҳар — бир касбга меҳр ўйғоти, ўз касбига тўғри ҳалол мунасабатда бўлишни таъкидлаб ўтади.

Шунинг учун холамдан
Катта — кичик миннатдор.
Унга ёруғ оламда
Ҳурматдан зўр нима бор?

Ҳа, Қудрат Ҳикмат жуда кўп, турли мавзуларда болажонлар учун шеърлар, поэмалар, эртақлар ёзди. Унинг қисқа, бироқ сермазмун ҳаётидан болажонлар учун ажойиб бир тухфа қолди.

Шоир ёзганидек:

Юрагимда кезар бир тўлқин,
Мени олға ундаб туну-кун.

Ҳа, тўлқин кезган. Агарда шоир юрагида тўлқин кезмаганида ва бу тўлқинлар ёш юракни ёриб чиқишга уринганлиги учун болажонларимиз учун ажойиб шеърлар, поэмалар, эртақлар яратиб қолдирди.

Қудрат Ҳикмат кичкинтойларнинг севимли шоири сифатида эътироф этилади. Шоирнинг жажжи кичкинтойларга бағишланган шеърларида Ватан меҳри, юрт гўзаллиги, меҳнат роҳати кўтаринки руҳ ҳислари билан ифодаланади.

Мақсуд Қурбонниёзов, ўқитувчи

Болалар шеърлятига маънавий-ахлоқий муаммолар талқини

Ҳар бир болалар ижодкори учун ўз асарлари билан ёш китобхон қалбини забт этиш, уларга хушнудлик онларини бахш этишдан ортиқроқ бахт бўлмаса керак, дунёда. Ана шундай бахтга муяссар бўлган, кичкинтойлар юрагидан жой олган истеъдод эгалари ўзларининг бадий жиҳатдан баркамол, гўзал ва бетакрор асарлари билан ўзбек болалар адабиёти шеърлятига янги руҳ олиб кирдилар.

Кекса авлод ёзувчилардан Обид Расул ижодини кўздан кечирар эканмиз, тасвирда қисқаликка интилиш, маънони кучайтириш йўлидаги изланишлари яхши натижалар берганини кўриш мумкин. Шоир ижодига хос етакчи хусусиятлар унинг «Аҳмад ва Аҳад» шеърлятида ҳам ўз аксини топган.

Муаллиф шундай ёзади:

Аҳмад кекса бобонинг

Қўлидан юкин олди.

Аҳад: - Бегона-ку, - деб,

Оҳиста жўнаб қолди.

Бу мисралар бир қарашда жўнгина туюлса-да, уларда жажжи китобхон тасаввурига маънавий озиқ бўладиган маъно мавжуд. Шоир асар қаҳрамонлари Аҳмад билан Аҳад хулқ-атворини бир-бирига қиёслаш йўлидан бориб, кундалик турмушимизда тез-тез учраб турадиган оддий ҳаёт ҳодисасидан катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган умумлашма хулоса чиқарган. Бироқ Обид Расул ижодида юқоридаги асарнинг бутунлай акси бўлган, қуруқ ваъз-насихатгўйликдан иборат бўлган шеърлар ҳам учрайди. Масалан, унинг «Меҳмон улуг» шеърлятида шундай сатрларни ўқиш мумкин:

Меҳмон келса ҳурмат қилиб,

Ассалому — айлайкум, де.

Дастурхон ёз, нон ушатиб,

Ол-оллашиб ўзинг ҳам е.

Шоир ушбу асари орқали ўқувчига меҳмонни ҳурмат қилиш

жоизлиги, ўзбек халқи азалдан меҳмондўст халқ эканлигини уқтирмоқчи бўлади. Лекин меҳмонга муносабат ҳақида йўл-йўриқ кўрсатиш билангина кичкинтойларни меҳмондўст қилиб тарбиялаш кутилганидек натижа бериши қийин.

Маълумки, болалик- табиатан қувноқлиқлик, ўйинқароқлик давридир. Кичкинтойлар ҳаётини ўйинсиз тасаввур қилиш қийин, албатта. Аммо, «яхши бола доимо хизматда бўлиши керак» деган сийқа ақида онгимизга шу қадар ўрнашиб олганки, Обид Расул ижодида ҳам шу маъно ўзини ёрқин намоён қилади. Шоир «Ёмон бола – озори жондир» шеърида қуйидагича ёзади:

Ёмон бола иш деса қочар

Айбин айтсанг, захрини сочар

Ижодкор назарида ёмон бола – дангаса, фанларни ўзлаштирмайдиган ўқувчи. Яхши бола – ҳамшиша оилада хизматда бўладиган, катталар нима буюрса албатта бажарадиган ўқувчи. Шоирнинг «Яхши бола – ҳаёт нақшидир» шеърида шундай мисралар ўқиймиз:

Катталарга иззатда – у,

Оилада хизматда – у.

Тўғри, дангаса, фанларни ўзлаштирмайдиган ўқувчиларни «яхши бола» деб бўлмайди. Лекин кичкинтойлар ҳаёти ўйин билан чамбарчас боғлиқ эканлигини унутиб қўймаслигимиз керак.

Кичкинтойларнинг орзу-умидлари, қувонч ва армонларини тилимизнинг чексиз имкониятларидан самарали фойдаланган ҳолда акс эттира олган, бу борада ўзбек болалар адабиётида ўзига хос мактаб яратган шоирлардан бири Анвар Обиджондир. Шоир ранг-баранг мавзуларда шеърлар ёзади, унинг барча асарлари китобхонлар томонидан бирдек севиб ўқилмоқда.

Сир эмаски, «Алифбо байрами» - болалар ҳаётидаги унутилмас, беҳад катта қувонч, шодликларга тўла байрам. Бу мавзуда шу кунга қадар болалар ижодкорлари бир канча шеърлар, топишмоқлар яратдилар. ҳарфларнинг хусусиятлари ҳақида қалам тебратиш ўзбек болалар адабиёти шеъриятида янги ҳодиса эмас. Бироқ Анвар Обиджон шу соҳадан ҳам янгилик излайди ва кашф қилади. Масалан, шоир «ҳарфлар ҳақида чўпчак» шеърида шундай ёзади: (биз бу ерда шеърнинг матнини лотинча шрифтда келтирдик, сабабини мақола давомида тушунасиз...):

Ana turar boshliq «A»,

Alpdek kerib oyog'in

Ilon izlar soyda «I»
Inga suqib oyog'in

Seskandi-yu suvilon,
Suvda qochdi «S» bolib.

Шоирнинг маҳорати шундаки, лотин алифбосидаги ўзбек ёзувчининг шаклий хоссаларидан фойдаланиб, китобхон кўз ўнгиди барча ҳарфларни шу тариқа жонлантиради. Бошлиқ «А» нинг «Оёгин кериб туриши», сесканган сувилоннинг «S» шаклига кириб қочиши ёш китобхон қалбиди завқ уйғотиши табиий.

Анвар Обиджоннинг «Баҳоначилар касалхонаси» шеъри бир қарашда кичкинтойларни ҳайвонлар ва ҳашоратлар дунёси билан таништиришга қаратилгандек туюлади. Лекин чуқурроқ мушоҳада юритилса, инсонлар ўртасидаги муносабатлар қаламга олинганлигини кўрамайз.

Доктор қуён серташвиш,
Ҳамшира фозлар нотинч
Касалхона тўсатдан
Бўлиб кетди тиқилинч.

Бўри келди инқиллаб,
Чивин чақиб олди, деб
Айиқ ётар, Олмагон —
Ёнғоқ билан солди, деб.

Фил айтар:
- О, дўхтиржон,
Бўл ували-жували.
Панжасини кўзимга
Тиқиб олди чумоли.

Шоир шеърининг энг охириги бандиди вазиятни кескин ўзгартиради, бу билан китобхонни ўйланишга мажбур қилиб қўяди. Муаллиф шундай ёзади:

Алоҳида хонада
Йўлбарс ухлар шоҳона...
Ишлар фақат гўл Эшак,
Тополмасдан баҳона.

Кўринадики, шеърнинг муваффақиятини юморга йўғрилган ана шу кутилмаган хулоса таъминлаган. Шу жиҳати билан мазкур шеър Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарида адабий топқирликларни ҳам ёдга солади. Асар катта тарбиявий-маърифий аҳамият касб этади.

Нозик юмор ҳамда ҳазил-ҳузул асосига қурилган шеърлар болаларни тарбиялашда муҳим дидактик восита эканлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Бадиий асарнинг болалар қалбига, руҳига кўрсатадиган эстетик таъсирини чуқур англаган Ҳамза Имонбердиев (1954-1997) ана шу воситадан унумли фойдалана олган шоир эди. Унинг шеърларида дидактика янада янги қирралари билан намоён бўлади. Айниқса, «Маслаҳат», «Қийин мисол» шеърлари муҳим маънавий-маърифий аҳамият касб этади.

Шоир «Маслаҳат» шеърида қуйидагича ёзади:

- Қанча «с» ёзилади
- «Ҳасса» сўзида, ажаб?
- Биттами, иккитами,
- Билолмай ҳайрон Ражаб.
- Учта «с» ёзинг, ака, -
- Ақл ўргатар Жўра.
- Ортиб қолгани маъкул,
- Етмай қолгандан кўра.

Шоир «Яхши ўқи, тўғри ўтир» қабилидаги ўғит-насиҳат йўлидан бормайди. Болалар ҳаётида учраб турадиган бир воқеани кулгили тасвирлайди, холос. Ўқувчи шеърдан завқ олиш билан бирга ўзидаги айрим камчиликларни бартараф этиш хусусида ҳам мулоҳаза юритади.

Ҳамза Имонбердиевнинг «Қийин мисол» шеърида ёш бола табиатининг ўзига хосликлари ёрқин тасвирланганлигининг гувоҳи бўламыз:

- 4 га 1 ни Миркарим
- Қўшолмай бўларди хуноб.
- Меҳрибон бобожони
- Ёрдамга келар шут об.
- Ёйиб беш бармоғини
- Дер: - қанча шу туришда?
- (Бир бармоғин ярмини
- Ўқ учирган урушда.)

Бобоси бармоқларин
Бир-бир санаб Миркарим,
Қийқиради бирдан шод:
-Топдим, топдим, тўрт ярим!

Бу шеър фақат кулги уйғотибгина қолмай, балки тинчликнинг ноёб неъмат эканлигини болалар идрокига жойлайди, урушни қоралайди.

Воқеликни идрок этиш, уни ўзига хос тасвирлашга бўлган интилиш Дилшод Ражабов шеърисида ҳам акс этади. Шоирнинг «Кўз», «Поезднинг боласи», «Қишки сафар» шеърларида болалар учун қадрдон бўлган манзарага шоир ёш китобхонлар кўзи билан боқади.

Куз фаслида япроқлар сарғайиб, қиш келаётганидан дарак беради. Бироқ шоир куз фасли тароватини ўзгача рангларда, ўзига хос услубда намоён қилади:

Кузак юриш бошлади,
Яъни уруш бошлади
Сарғайиб сўлди кўплаб
Ям-яшил барг-у ўтлар.

Кузнинг бу «юриши»дан дастлаб китобхонда тушкунлик кайфияти устунлик қиладигандай. Лекин шеърнинг якунида бирданига дил равшан тортади:

Тиқилди кўп асирлар –
Шолғом, пиёз, сабзилар
... Бу ғалаба Кузники,
Энди маза бизники!

Юқоридаги мисралардан ҳам кўринадики, истиқлол даври болалар шеърисини учун том маънода изланишлар, ривожланишлар даври бўлмақда. Янги-янги шакллар, янгича қарашлар ўз самарасини бермоқда. Фақат бугунги кун учунгина эмас, балки келажакка, ёш авлодни халқпарвар, ватанпарвар, меҳнатсевар қилиб тарбиялашга хизмат қиладиган асарлар яратилмоқда.

Болалар шеърлятида сатирик образ тасвири

Маълумки болалар адабиёти, жумладан шеърляти болалар оламининг бадий кашфиётчи намуналаридир. Унда болалар оламининг турфа хил туйғулари, ўзига хос хусусиятлари, орзумидлари, идеаллари ўз аксини топади. Болалик олами эса инсоният болалиги сингари содда ва беғубор самимий оламдир. Лекин бу дегани болалик оламига турли - туман зиддиятлар, бўхтон, мураккабликлар бегона дегани эмас. Бу олам ҳам бутун инсоният тарихининг бир парчаси сифатида унинг кечмишида учрайдиган жами мураккабликларни, зиддиятларни ўзига хос шаклда ва болалар оламига мос тарзда намоён қилади. Шу боис болалар бир томондан ақлли мард, жасур, қўрқмас виждонли ҳақиқатпарвар ва ватанпарвар бўлишса, иккинчи томондан шўх, ўйинқароқ, ерга урса кўкка сапчийдиган, дангаса, ялқов, тўполончи, баъзан эса нафсини тиймайдиган ширинликка ўч каби қусурларни ҳам ўзида мужассамлаштирганлигини кўриш мумкин. Бу хусусият болалар адабиётининг умумадабиётга даҳлдор бўлган, Айна чоғда ўзига хослигини белгиловчи муҳим жиҳатдир.

Маълумки катталарда характер хусусиятлари тўла шаклланган бўлиб, хаётда рўй бераётган ҳар бир воқеа- ҳодисага ақл мушоҳада орқали ёндашади ва ўзининг аниқ муносабатини белгилайди. Улар табиати барқарорлашган табиатдир. Шу боис катталар орасида учрайдиган салбий типлар ҳам жамият учун хавfli шахслар ҳисобланади ва уларнинг адабиётдаги тасвири ҳам ўзига хос сатирик бўёқларни тақазо этади. Болалар олами эса беқарор оламдир. Шу боис ҳам улар характерида учрайдиган баъзи бир нуқсонлар, қусурлар маълум вақт ўтиши билан ақлнинг қуюлиши, фикрларнинг теранлашуви, ўқиш ва билим олиш натижасида ижобий томонга ўзгариши мумкин. Шунга кўра болалар адабиётдаги сатирик образлар катталар адабиётда яратилган сатирик қаҳрамонлардан бир қатор жиҳатларига кўра фарқ қилади.

Бу айниқса болалар шеърлятида қатор ўзига хосликларга эга. Шу боис ҳам болалар шеърлятининг каттагина бир қисмини сатирик ва юмористик шеърлар ташкил қилади. Бинобарин сатира ва юмор болалар адабиётининг ажралмас ҳамроҳидир.

Болалар шеърлятида сатирик образ яратишнинг қуйидаги йўналишларини кўриш мумкин: 1. Болаларнинг сатирик образини

реалистик усулда яратиш. 2. Болаларнинг сатирик образини шартлилик асосида яратиш. 3. Мажозий усулда образ яратиш. Болалар адабиётида бевосита болалар ҳаётидан олиб ёзилган сатирик шеърлар кам учрайди. Болалар адабиёти тарихига назар ташласак Навоийнинг «Ёлгончининг жазоси», Х.Х. Ниёзийнинг «Қиморнинг боши», Қ.Муҳаммадийнинг «Дум», «Тугмача» Ғ.Фуломнинг «Нортожининг курак тиши» Пўлат Мўминнинг «Салимжон нимжон» каби кўплаб сатирик шеърлар яратилганлигини кўриш мумкин. Улардаги сатирик образлар ўзининг ёлгончилиги, тухматчилиги, ялқовлиги, дангасалиги, исқиртлиги, «2» чилиги билан сатирик иллатларни намоён қилган. Мазкур шеърларда юқорида қайд этилган иллатларни ўзида мужассамлаштирган образларнинг сатирик қиёфаси кулги воситасида фош этилади, айни чоғда уларнинг ушбу иллатлардан тезда фориғ бўлиш ғояси илгари сурилади. Лекин шуни таъкидлаш керакки бу тигдаги шеърларда ҳам болаларнинг сатирик қиёфасини чизишда шоирлар шартлилик асосида мажозий деталлардан ҳам самарали фойдаланишади.

Бунга мисол қилиб, «Чириган курак тиш» (Ғ. Фулом), «Тугмача», «Дум» (Қ. Муҳаммадий) каби бадиий деталларни келтириш мумкин. Булар болалар шеърлятида бевосита болалар ҳаётидан олиб ёзилган сатирик шеърларнинг ҳам учраши ва улар кўпроқ мажозий образлар орқали намоён булишига асос бўлиб хизмат қилади. Бунинг асосий сабаби юқорида таъкидланганидек болалар табиатининг беқарорлиги ва тузалувчан бўлишидадир. Вақт ўтиши билан болалар табиатидаги бу иллатлар бутунлай барҳам топиши ҳам мумкин ёки улар баттар авж олиб келгусидаги салбий шахсларнинг вояга етишига замин ҳам бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолатда ҳам болалар табиатидаги сатирик ва юмористик ҳолатлар ўткинчи жараён эканлигини назарда тутиш лозим. Болалар адабиётида бевосита болалар сатирик образларининг яратилишининг камлиги ҳам шундадир.

Сўнги давр болалар шеърлятини кузатганда ҳам болаларнинг сатирик образини яратувчи шеърларнинг нисбатан кам учраши, улар кўпроқ мажозий образлар шаклида намоён бўлишини кузатиш мумкин. Бевосита болалар ҳаётидан олиб ёзилган сатирик образлар ўзларида чақимчилик, ўйинқароқлик, виждонсизлик ва бошқа иллатларни намоён қилиши билан фарқ қилиб туради. Бу иллатлар салбий ҳодиса сифатида қораланади. Кулгили деталлар асосида фош этилади. Мана шундай иллатларнинг биттаси болалар орасида тез-

тез учраб турадиган чақимчилик, гийбат, миш-мишлардир. Болалар шоирлари ушбу иллатларга ўзларининг актив муносабатларини билдириб, сатирик адаб сифатида қоралашади. Шу жиҳатдан истъдодли болалар шоири А.Кўчимов ижоди ҳам характерлидир. Айниқса, шоирнинг «Ўрталик», «Миш-мишвой», «Мен гийбатчи эмасман», «Ҳийла» каби шеърлари характерлидир. Шоир ушбу шеърларида нафақат болалар ҳаётига хос бўлган, балки умуман инсонларга хос бўлган ярамас одатларни болаларбоп шаклда поэтиклаштиради. «Ўрталик» шеърида жуда катта бадиий-эстетик мазмун ифодаланган. Бир хил болалар бор ҳар ишда илғор бўлиб аълочиликка даъво қилиб олдинги сафларда юришни иташади, шунга ҳаракат қилишади. Баъзи болалар эса доимо орқада юришади. ҳамма мақтовни олдинги сафда юрганлар эшитса, барча койишларни қолоқлар эшитишади. Ўртада юрганларни эса шоир қуйидагича тасвирлайди:

«Ўрталикда ҳикмат кўп-да
Ўрталик- бу темир қўрғон
Шу қўрғонда маҳкам турсанг,
Панд беролмас ҳеч бир инсон.
Олдинда тош отса биров,
Яширинасан бунисига
Ёпирилса ортингдан ёв,
Яширинасан унисига.»¹

Шоир ушбу сатрларда халқимизнинг «Қозикнинг боши ҳам бўлма, учи ҳам бўлма, ўртаси бўл» деган ҳикматининг ўзига хос поэтик талқини орқали болалар ҳаёти ва ёшига мос бўлган хулосалар чиқаради:

«Дарс чоғи ҳам
Роҳатдасан,
Муаллимлар кўришмайди
Бўлар-бўлмас гаплар билан
Қизартириб уришмайди.» (228-бет).

Шоирнинг маҳорати шундаки, ҳикматомуз воқеликни ўқувчилар ҳаётига мос бўлган характерли тасвирлар орқали ўзини илғор деб ҳисобловчилар ва қолоқларнинг сатирик қиёфаларини яратиш орқали реаллаштиради. Илғорлар ҳар бир ишда ўзларини

¹ Кўчимов А «Баланд тоғлар» наср ва назм, Абдулла Ёдирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002 й, 228-бет.

кўрсатиб мақтов олишга ҳаракат қилишса, «ғоя»лар доимо орқада судралиб кўпчиликнинг таънасига сабаб бўлади. Шоир ушбу икки ҳолатнинг иккаласига ҳам бирдек контраст тасвирда ўрталикдагиларнинг сатирик тимсолини яратди ва уларни на мақтовга ва на койишга лойиқ бўлган салбий тип даражасига кўтаради. Лекин шоир ўрталик образини шу ҳолда ташлаб қўймайди. Бола тилидан ўзининг актив муносабатини билдириб, аслида ўрталик ғоят хавфли иллат эканлигини фош этади, шеърнинг тарбиявий қудратини оширади:

«Аммо бизнинг қурғонни ҳам,
«Лекин»лари бордир, жура
Ғанимларинг бўлмагандай,
Дўстларинг ҳам бўлмасада.

Баъзан қисар омбур мисол,
Икки ёқдан икки тўлқин.
Гинг дейишга етмас мажол,
Бирортага гинг деб кўргин...» (229-бет)

Шоир «Миш-мишвой» шеърида эса одамлар орасида учраб турадиган ва кўплаб кўнгилсизликларга сабаб бўладиган ярамас иллатлардан бири бўлган миш-мишнинг сатирик қиёфасини чизади. Унинг болаларбоп, улар ҳаёти, турмуш тарзларига, мос бўлган манзараларни чизиш орқали ўз ғоявий эстетик мақсадини поэтиклаштиради. Шеърда бир синфда юз берган воқеалар фонида синфдошларнинг бир-бирига бўлган ўзаро муносабатлари тасвирланади. Қалим дўсти Салимдан ранжиб, «Орқамдан гап қилдинг» деб гаплашмай қўяди. Ҳамма бунга ҳайрон «Фақат бир соя пичирлар шодон». Мираҳмат Норгулга дўқ қилади. бошқа синфда эса жанг муштлашув даражасига кўтарилади. Ушбу тўполонларнинг барига ҳамма ҳайрон, фақат битта соя-миш-миш шодон. Шеърда ушбу манзаралар тасвиридан сўнг, миш-миш нима қандай пайдо бўлди деган саволга ҳам болаларбоп тарзда поэтик тил билан жавоб берилади.

«Ростини айтсам у
Сен,
Мен,
Хаммадир!

Чунки, гоҳ билиб,
Билмайин гоҳо
Кимни кимгадир
Тезлаймиз роса.
Бўлгани каби
Тома-тома қўл,
Миш-миш туғилар
Шу тарзда мўл-мўл.» (32-бет)

Шоир шу тариқа миш-мишнинг пайдо бўлиши ва урчишига болалар орасидаги бир-бирига бўлган ишончсизлик, ғийбат шубҳа, гумон каби одатлар сабаб бўлишини ва унинг кўпайишига ҳамма бирдек айбдор бўлиб қолиши мумкинлигини болалар кўз ўнгида реалаштиради ва миш-мишнинг сатирик қиёфасини яратади.

Муҳими шундаки, миш-миш образи мавҳум образ бўлмай унинг орқасида «сен, мен, у» яъни аниқ болалар туришини болалар наздида аниқлаштирилади. Шу жиҳати билан шеър муҳим бадиий-эстетик қимматга эга.

«Мен ғийбатчи эмасман» шеърда эса ғийбатчилик иллатлари қораланади. Шеърнинг лирик қаҳрамони «Мен» ўзининг ғийбатчи эмаслигини эълон қилади ва ғийбатга тоқати йуқ эканлигини таъкидлайди. Шеърда тасвирланишича, «Мен»нинг назарида ўздан бошқа ҳамма ғийбатчи. Фулом ўзининг дўстларини «Фалончи ундоқ, Пистончи бундоқ» деб гапириб юради, «Сўнгги ахборот»-Доно нуқул сўнгги янгиликларни гапиради. Қодир эса синфдошлари Ойгулнинг олдида Омоннинг бирдан жим бўлиб қолишларини айтади ва ҳоказо.

Лирик қаҳрамон бу ҳолга:

«Хулласки, синфимизда
Ҳамма ғийбатнинг қули
Ҳеч ҳам таполмаяпмиз

Ундан қутилиш йўли» (239-бет)-дея ўз муносабатини билдиради. Шоирнинг маҳорати шундаки лирик қаҳрамоннинг «Мен ғийбатчи эмасман» деб таъкидлаши ва синфдошларининг фаолиятларини гўё фош қилиши тасвири орқали ғийбатчилик иллатининг ўзига хос бўлган сатирик образини яратади. Шеър якунининг қуйидагича хотималаниши эса китобхонда ғийбатчилик ҳақида ўзига хос хулосалар чиқаришга олиб келади.

Тугамайди ҳеч қачон
Уруш, жанжал-ғурбатлар

Тугатилмаса гар
Гийбатчилар, гийбатлар.
Мен гийбатчи эмасман...» (239-бет)

Шеърда лирик қахрамоннинг бот-бот «Мен гийбатчи эмасман» деб таъкидлаши-ю, шеър якунида уч нуқта қўйилиши китобхонда заҳарханда кулги уйғотади ва аслида лирик қахрамоннинг ўзи ҳам катта гийбатчи эканлиги ҳақида тасаввур пайдо қилади.

Шоирнинг маҳорати шундаки «Билиб билмаганга олиш» тасвирлари орқали гийбатчилик илллати ҳақида ўқувчиларнинг ўзлари муайян хулосалар чиқариб олишларига имконият яратади.

«Ҳийла» шеърида эса хушомадгўйлик ва мақтанчоқлик фирромлик иллатлари сатирик йўсинда қораланади. Шоирнинг маҳорати шундаки мазкур шеърларда болаларда пайдо бўлаётган зарарли иллатларнинг асл манбаларидан бири катталар энг аввало ота-оналар эканлиги, улар билиб билмай сабабчи бўлиб қолишаётгалигини, тарбияда катталар ва болалар муносабатлари масаласи асосий масалалардан бири эканлигини ҳаётий деталлар, эпизодлар орқали тасвирлайди.

...Шодмонжоннинг дадаси бир куни ишдан келиб мақтанади. Хўжайиннинг унга муносабати яхши эканлигини айтганини икки қилмаслигини айтиб гурурланади. Шунда:

«Ойиси шўх жилмайди:
Адажони, шайтонсиз
Сизда доим «гатоп»да
«Сизу бизу», «жизу-биз» (235-бет)

Шеърнинг бошланишида шу тариқа ота-онанинг салбий портрети чизилади. Мақтовдан талтайиб кетган ота нигоҳини ўғли Шодмонга қаратиб дунёдаги энг кучли нарса нима деб сўрайди. Шодмоннинг «Реактив кема» деб берган жавобига эса ҳоҳолаб кулиб ўзининг қуйидаги фалсафасини ифода этади. Ушбу манзара ота-она ўртасидаги диалог шаклида берилиши шеърнинг поэтик кувватини оширишга хизмат қилади.

«Сенга айтсам дунёда
Энг зўр нарса-
Хушомад!
Хушомадни қотирсанг,
Ишларинг беш-қиймат
-Ҳай, намунча,
Боланинг

Қотирасиз бошини
-Топиб есин дейман-да
Катгарса ўз ошини. (236-бет)

Шоир шеъри ушбу даҳанаки диалог орқали фақат ота-онанинг сатирик образларини яратибгина қолмай, балки янада бир хавфли иллат-болаларнинг кейинги яшаш принципларини белгилашда порахўрлик ва хушомадгўйликларнинг устувор мавқега кўтарилишига сабабчи бўлаётганликларини фош этиш билан ҳам ибратлидир. Ота-онанинг ушбу муносабати Шодмоннинг кейинги тақдирида ўз яшаш ва билим олиш принципини танлашда ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади. отасининг математикадан ҳам баҳойингни «5»га чиқар, кучинг етмаган жойда бошқа йўл изла деган гаплари юқоридаги манзарага эш бўлиб Шодмоннинг муайян қарорга келишига олиб келади.

У ўйлаб ўйлаб ювош, лекин марожнийни яхши кўрадиган аълочи синфдошини танлайди ва уни музқаймоқ билан сийлаб кейин вазифа қилиб берилган масалани дафтаридан кўчириб олишга сўрайди. Шоир шу ҳолатдаги руҳий жараёнларни қуйдагича бадий юксаклик билан тасвирлайди:

«-Уй ишини кўчирсам
Дегандим дафтарингдан...
«Йўқ» демоққа, негадир,
Фанининг бормас тили.
Бир ғалати аҳволда
Портфелни титар қўли
Еган оғиз уялар,
Хушомад зўр шайтондир.
Масаланинг бу ёғи
Ўзингизга аёндир...» (239-бет)

Шоирнинг маҳорати шундаки шеърда ота-онанинг нотўғри муносабатлари туфайли иккита ёш ўқувчи, Шодмон билан Фанижоннинг ҳаёт тарзини хушомаду порохўрлик, таъмагирлик иллатлари қандай қилиб илк маротаба заҳарлаганлигини ва бунинг оқибатида уларнинг қандай руҳий ҳолатларига тушганлигининг поэтик манзарасига гувоҳ бўламиз.

Юқоридаги таҳлиллардан аён бўлаяптики Абдусаид Кўчимов ўз сатирик шеърларида сатирик образ яратишга асос бўладиган иллатларни тасвирлар экан, улар фақат болалар ҳаёти ва руҳиятига мос ҳодисалар бўлмай, балки умуман одамлар турмиш тарзига ва

руҳиятига хос бўлган ғийбатчилик, миш-миш, ўртачилик, хушомадгўйлик, порахўрлик иллатларини қаламга олади. Шеърда мазкур иллатлар болалар нуқтаи назаридан, уларнинг руҳияти ва дунёқарашига мос равишда характерли деталлар манзаралар, бадиий воситалар орқали тасвирланганлиги ва муҳим тарбиявий аҳамият касб этганлигига гувоҳ бўламиз.

Камола Муслимова, ТДПУ

Турсунбой Адашбоев ижодида анъана ва индивидуаллик

Таниқли болалар шоири Т. Адашбоев ижодида болалар ҳаётига доир турли мавзудаги ранг-баранг шеърларни учратиш мумкин. Шоирнинг ўз болалиги кечган уруш даври билан чамбарчас боғлиқ руҳдаги асарларида урушга муносабат ҳаётга муносабат тарзида таассурот қолдиради.

Шоир шеърларини мутолаа қилган ёш китобхон қалбида Ватанга муҳаббат, эрк, озодлик, тинчлик ва осойишталикнинг қадрига етиш, ўз тақдирини Ватан тақдири билан боғлаш каби тушунчалар шакллана бориши табиийдир. Айниқса шоирнинг ўз болалигини хотирлаб ёзган шеърлари кичик китобхон қалбини ларзага келтиради. Болалиги иккинчи жаҳон уруши ҳамда урушдан кейинги оғир даврларга тўғри келган Т. Адашбоевнинг “Ҳозирги болалар”, “Туш бўлиб қолсин, майли”, “Сушилка” шерларида уруш даҳшатлари, унинг инсон қалбида, митти юраклар шуурида қолдирган жароҳатлари қаламга олинади. Тинчликни ёқлаб, урушни қоралаш болалар адабиётининг жуда кўп вакиллари томонидан қуйланган. Ғ. Фулом (“Сен етим эмассан”),

Қ. Муҳаммадий (“Урушга йўл бермаймиз”), Зафар Диёр (“Қурол беринг менга ҳам”) каби шоирларимизнинг шеърлари шулар жумласидандир. Т. Адашбоев ҳам устозлари анъаналарини давом эттириб, айна мавзуда кўплаб шеърлар яратди.

... Қирқ бешинчи йил ёзи,
Уст-бош юпун — оқ суруп.
Ёрилган товонимга
Онам пиёздоқ суриб
Сўнг силаб пешонамдан
Мунгли қўшиқ айтади:

— Гул тергани кетган отанг,
Тез орада қайтади.¹

Бу шеърни ўқиб шоира Зулфиянинг
“Уруш, номинг ўчсин жаҳонда
Ҳамон битмас сен солган алам.
Сен туфайли ҳар хонадонда

Ота деган улуғ шодлик кам” каби шоҳ сатрлари ёдга келади.

Уруш мавзусида жуда кўп ижодкорлар қалам тебратишган. Уларнинг баъзилари урушда қатнашиб, унинг машъум жароҳатлари, фожеаларининг бевосита гувоҳи бўлганлар. Улардан фарқли ўлароқ Т. Адашбоев уруш мавзусидаги асарларини болалик таассуротлари, бола нуқтаи назари билан ёзади. Бу эса ёш китобхоннинг уруш даҳшатларини ҳис қилишларига, ундан нафратланишларига, тинчликнинг муқаддас эканлигини англашларига ёрдам беради. Т. Адашбоев шеърлятида табиат тасвири ҳам етакчи ўринни эгаллайди. Шоир болажонларга хос қисқа ва лўнда ёзиш билан бирга юртимизнинг гўзал жойларини худди ўз кўзимиз билан кўргандек моҳирона тасвирлайди. Унинг “Арқитда”, “Оқбура тўлқинлари”, “Ўш”, “Томдibuлоқ”, “Сайр”, “Арслон-боб” шеърлари шулар жумласига киради.

— Арслонбобнинг оқ қалпоқли
Чўққисини
Бир кўришда севиб қолди
Кўққис уни
Ой нурида Дулдулкўл ҳам
Олтин тусда
Ёғдусида терар ёнғоқ
Хандон писта...

(50-бет “Оқбура тўлқинлари”)

Шоирнинг юртимизнинг кўҳна осору-атиқалари ва бетакрор табиат тасвирига бағишланган шеърларида она-Ватан, киндик қони тўкилган муқаддас тупроққа меҳр-муҳаббат туйғулари миллий қадриятларимизга шу қадар самимият билан йўғрилганки бу дилнавоз сатрлар ёш китобхон қалбига бир ўқишда жо бўлади. Шоирга болалигидан туғилиб ўсган қишлоғи, кўзига, юрагига синган фусункор манзиллар қалбига илҳом бағишлаган бўлса ажаб эмас. Шоирдан манзара яратиш маҳоратини кимдан ўргангансиз

¹ Т. Адашбоев “Оқбура тўлқинлари” Т. “Ёш гвардия” 1985. 23-бет

деб сўралганда, ҳар бир мисра устида ишлаш ва манзара яратиш санъатини устозлари Қудрат Ҳикматдан ўрганганларини таъкидлайдилар. Шу ўринда устоз ва шогирднинг қиш фасли манзараси ҳақидаги шеърига диққатни қаратайлик.

Қудрат Ҳикматнинг “Қиш тўзгитар момиқ пар...” деб номланадиган шеъри шундай сатрлар билан бошланади.

Саваб булут тўшагин
Қиш тўзгитар момиқ пар.
Ерга сербар оқ намат
Ёзилгандай ялтирар.

Устоз шоир кумуш қиш манзарасини ташбеҳ санъатини моҳирона қўллаш билан бошлайди. Қиш гўё булут тўшагини саваб-саваб момиқ парларга буркаб, ерга гўё оқ намат тўшаб қўйганга ўхшатади.

Тинмай ёғаетган оппоқ қорларни унга, осмонни эса элакка менгзайди.

Осмон элак наздимда
Шаҳримизга ун сепар.²
Шоир:
Етар шунча ёққанинг,
Узоқ дала қирга бор.
Улар сени кутмоқда,

Ҳар заррангга бўлиб зор, — деган мисраларида, қор ва ёмғирнинг еримизнинг ҳосилдор бўлишига хизмат қилишини ишора қилади.

Шеърни ўқиган ёш китобхон кумуш қишнинг гўзаллигига, мароқли ҳамда она замин учун фойдали эканлигига ажойиб ташбеҳлар орқали баробар ишонч ҳосил қилади.

Т. Адашбоевнинг “Қиш” шеърида ҳам қаҳратон қишнинг аёзли манзараси, ҳайвону жониворларнинг қиш фаслидаги ҳаётларини акс эттиради.

Қиш аёзи тобида,
Қор эринмай бўралар.
Шоҳ-шабба орасидан
Овчи сергак бўралар.
Айиқ ғорга йўл олар
Пиймасини ивитган

² Ўқиш китоби 4-синф. “Ўқитувчи” 2003 й. 143-бет

Қуён пўстин тикибди
Ўзига оқ тивитдан.

Устози Қ. Ҳикмат каби шоир ҳам кумуш қишнинг зийнатини очиб бериш учун болажонларга тушунарли, қисқа, лўнда ўхшатишлардан фойдаланади.

Эман барги товуснинг
Қуйруғидай серҳашам
Кийик юрган сўқмоқлар
Қирда йўл-йўл беқасам
Яшил тароқ арчалар
Кенг ёзиб қулочини
Эринмасдан шамолнинг
Тарар паҳмоқ сочини³

Шоир оппоқ қор билан бурканган эманлар гўзаллигини товусга, арчаларни гўё яшил тароққа, уларни худди шамолнинг паҳмоқ сочини тараётганга ўхшатади. Фасллар сардори бўлган қишнинг гўзал манзаралари акс этган, устоз ва шогирд қаламига мансуб ушбу икки шеър ўқувчиларни табиатга бўлган меҳрларини оширишга хизмат қилади.

Т. Адашбоевнинг болажонларга аталган “Уҳлаб қолдим”, “Ниёз билан пиёз”, “Алам алам”, “Озода”, “Йиғлама, оппоққинам”, “Эсимда йўқ”, “Тут қоқдик”, “Ишларим кўп”, “Дазмол”, “Нафс”, “Катта бўлсам кияман” каби шеърлари жуда хушчақчақ, тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, кичкинтойларнинг орзу-умидлари, қувонч ва армонларини тилимизнинг чексиз имкониятларидан самарали фойдаланган ҳолда акс эттира олган.

Шу ўринда шоир шеърларининг сарлавҳаларини кўздан кечирав эканмиз, баъзилари тушунарсиз, тугалланмаган фикрни ифодалайди. Ваҳоланки, сарлавҳа аниқ, равшан, тугалланган фикрни ифодалаши керак. Ана шундагина асар ўқувчини, айниқса ёш китобхонни завқлантириши, ғайратлантириши, эстетик таъсир этиши мумкин.

Сарлавҳа танлашни ҳам ижодкор маҳорати билан боғласак, шоирнинг “Эсимда йўқ”, “Алам, алам” “Оёғи йўқ”, “Кейин билсак” каби шеърларида ушбу ғализликни учратамиз.

— Буви нега пешонангиз
Ажин босиб тиришган,
Сабабини айтинг ёки
Хафамисиз бир ишдан.⁴

³ Шу китоб 146-бет

⁴ Т. Адашбоев “Арслонбоб шаршараси” Т. 1969. 23-бет

Қизиқувчан, саволларга кўмиб ташлайдиган болакай бувижонисига “ақли” бир маслаҳат ҳам беради, дазмолнинг хусусиятидан келиб чиқиб, бола ўзича фикр юритади.

— Ҳалиги-чи, — деб Акмал

Сўзин баён этади:

Дазмол босиб олсангиз

Текис бўлиб кетади.⁵

Т. Адашбоев ушбу “Дазмол” шеърида кичкинтойларнинг соф, беғубор қалбини яна бир бор ифода этган. Шоир Ватан, табиат мавзусидаги шеърлари билан бир қаторда ҳайвонлар, жониворлар ҳақида ҳам жуда кўп асарлар яратган. “Туя ва тикан”, “Сўна”, “Кўзин очса”, “Аввал ўзингга боқ”, “Ландовур бўри”, “Қуёш ва асалари”, “Олақанот” шеърлари шулар жумласидандир. “Топқир бўлсанг” шеърида баъзи ҳайвонлар болаларининг нима деб аталиши ҳақида маълумот бериб, қизиқарли савол билан болажонларга муурожаат қилади.

Байталнинг боласини тойчоқ дерлар,

Туянинг кўрар кўзи бўталоқдир.

Эчкининг эркатои улоқ бўлур

Кўй эса кўзи билан кўнгли чоқдир.

Борди-ю сигир туқса дерлар бузоқ,

Айиқнинг арзандаси момалоқдир.

Кийик, йўлбарс кенжасининг недир оти?

Хўш нимадир маймун, бўри боласи?

Нима бўлар кирпитикон зурёди?

Доно бўлсанг, топ ва тўлдири чаласин...⁶

Ушбу шеър нафақат болаларнинг, балки катталарни ҳам ўйлашга, китобхонларнинг маънавий-маърифий камолотида муҳим ўрин эгаллайди. Шоирнинг ҳар бир шеъри болажонларимизнинг баркамол инсон бўлиб етишишларига ва Ватанга, табиатга, ота-онага, умуман ҳаётга меҳр кўзи билан қарашларига хизмат қилади.

“Адолатли қози” эртагини ўқиган болажонлар ҳақиқат, адолат эгилади, букилади, аммо ҳеч қачон синмаслигини доимо ғалаба қозонишини билиб оладилар. Шоир буни болаларча содда тил билан рамзий образлар орқали ифодалаб беради. Маккорлик, айёрлик, ёлғончилик, шумлик, алдамчиликни тулки образи орқали баён этади. Эртақлар ҳар доим яхши, эзгу амаллар билан тугайди.

⁵ Ўша асар 23-бет

⁶ Т. Адашбоев “Оқбура тўлқинлари” Т. “Ёш гвардия” 1985. 86-бет

Ҳамма мурод мақсадига етади. Шоир ҳам ушбу анъанани бузмайди, адолат галаба қозонади:

Тозиларга бир умр,
Шудир менинг фармоним.
Тулки сифат озайса
Ушалгуси армоним
Охири вой, ўртага —
Ким солса гар адоват
Енгиб чиқар ниҳоят
Ҳақиқату адолат.⁷

М. Жумабоев шоир ижоди ҳақида фикр билдирар экан, Т. Адашбоев устозлари Зафар Диёр, Қудрат Ҳикматлар сингари “кутилмаган, тўқ-мағиз” қофиялар топишини, бу эса ўқувчига тезроқ етиб боришини айтиб ўтади.

Дарҳақиқат, шоирнинг бу ютуғи, унинг нафақат шеърларида, балки таржималарида ҳам яққол кўзга ташланади.

Баъзи таржима асарларини, хусусан шеърий асарларни ўқиганимизда уларнинг шеърий анъаналари, қофияси бузилганини кўрамиз. Т. Адашбоев эса рус, латиш, қирғиз тилидаги шеърларни ўзбек тилига ўгириб ҳамкасблари ижоди намуналарини ўзбек болажонларига тушунарли, қизиқарли, муҳими шеърий тил қонун-қоидаларини бузмасдан етказиб берган. Борис Заходёр, С. Машак, Леванский, Ян. Райнис, Корней Чуковский, Қанибек Жунушев, Абзий Қидиров шеърлари бунинг яққол исботидир.

Қўл сатҳидан кечки пайт
Чиқса агар оппоқ пар.
Демакки балиқлар ҳам
Қайнатмоқда самовар.⁸

(“Самовар”)

Китобимни қўлга олиб
Варақлайман шошмасдан.
Иноқ яшар барча ҳайвон
Ҳеч ҳаддидан ошмасдан.⁹

(Китобимни қўлга олсам”)

⁷ М. Жумабоев “Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти” Т. “Ўзбекистон” 2002. 186-бет

⁸ Т. Адашбоев “Оқбура тўлқинлари” Т. “Ёш гвардия” 1985. 129-бет

⁹ Ўша китоб 132-бет

Шоирнинг жуда кўп шеърларида қуёш тимсоли бор. “Қуёш ва асалари”, “Қуёш қулди”, “Қуёш қайга ботади”, “Жўнатаман қуёшни” каби шеърларида болаларни қуёш тимсоли орқали тинчликни, ёруғликни, фаровонликни қадрига етишга чорлайди.

Шоир шеърлари мавзу, тил жиҳатидан бошқа шоирлардан фарқ қилмайди. Лекин нимаси биландир китобхонни ўйлантириб қўяди.

Хулоса қилиб айтганда, Т. Адашбоевнинг ҳар бир шеъри болажонларимизнинг баркамол инсон, Ватанга, табиатга, ота-онага, умуман ҳаётга меҳр кўзи билан қарашларига, севишларига хизмат қилади.

МУНДАРИЖА

Ҳозирги Ўзбек адабиётининг долзарб муаммолари	3
Байт поэтикаси	15
Сўнги давр ўзбек қиссачилигида қаҳрамон яратиш тамойиллари	18
Нормурод Норқобиловнинг “Чангалзор ити” қиссасида инсоний муносабатлар талқини	29
Ҳусайн Жовиднинг “Амир Темури» драмаси таржимасида тил ва услуб	32
«Исён ва итоат» романида давр ва шахс муаммосининг бадий-фалсафий талқини	37
Адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг маънавий оламини шакллантириш	46
Бадий образ ва ёзувчи нуқтаи назари	50
ШЕЪРИЯТ – КЎНГИЛ ИЗҲОРИ	54
Истиқлол даври шеъротида муҳаббат талқини	54
Жоним отам, жон отам... ..	61
Шеърий тафаккур ва поэтик тимсол	68
Сирожиддин Саййид шеъротида поэтик кўчимлар	76
Шеърий нутқ услуби	81
«Алпомиш» ва «Алпамыс»нинг қиёсий таҳлили	87
Абдулла Орипов «Оху»сининг поэтик талқини	90
Драмада бадий воситалар	96
АДАБИЙ ТАНҚИД: ТАҲЛИЛ ВА ТАЛҚИН	101
Адабий танқиднинг илмий-назарий асослари	101
Бадий асарда ҳаёт зиддиятлари ва характерларнинг янги талқини ...	105
Қиссачиликда шахс фожеаси талқини	109
Нормурод Норқобилов ҳиссаларида табиат тасвири ва руҳиятнинг ўзига хос талқини	117
БОЛАЛИКНИНГ РАНГИН ЛАҲЗАЛАРИ	122
Бадий маҳорат қирралари	122
Болаликнинг оддий, содда, ҳаётий талқини	132
Бола камолотида топишмоқнинг ўрни	137
Болалик оламининг бадий талқини	142
Болаликнинг жўшқин куйчиси	145
Болалар шеъротида маънавий-ахлоқий муаммолар талқини	147
Болалар шеъротида сатирик образ тасвири	153
Турсунбой Адашбоев ижодида анъана ва индивидуаллик	160

Илмий тўплам

Бадиият жилолари

Муҳаррир: *Ю. Музаффархўжаев*

Мусаҳҳиҳ: *Н. Ҳамидов*

Компьютер дизайнери: *М. Шобурхонова*

Босишга 06.03.2006 йил рухсат этилди. Қоғоз бичими 60x84 1/16. Офсет босма. Офсет қоғози. 11,2 нашр табоқ. 10,5 босма табоқ. Буюртма № 23. Адади 200 нусха.

«YUNAKS-PRINT» МЧЖ босмаҳонасида босилди. Тошкент шаҳри, Талабалар шаҳарчаси, 54-уй. Тел: 396-15-86; 338-17-28.